

David Hume

**ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΗ
ΦΥΣΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ**

Μετάφραση: Σπύρος Γεωργαντάς

David Hume

ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Μετάφραση: Σπύρος Γεωργαντάς

Θεώρηση: Χρήστος Μαρσέλλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βιογραφία: ΝΤΕΪΒΙΝΤ ΧΙΟΥΜ, Η ζωή και το έργο του

Ο Πάμφιλος στον Έρμιππο: Όπου εξηγείται η επιλογή της διαλογικής μορφής.

ΜΕΡΟΣ I: Όπου το πρόβλημα της θρησκευτικής αγωγής ενός νέου ανθρώπου γίνεται έναυσμα για να εξεταστεί η σχέση φυσικής θεολογίας και σκεπτικισμού.

ΜΕΡΟΣ II: Όπου ο Δημέας μεταφέρει τη συζήτηση από το θέμα της υπάρξεως σ' αυτό της φύσεως του θεού και ο σκεπτικισμός του Φίλωνος συμμαχεί με το θεολογικό αποφασισμό του Δημέα.

ΜΕΡΟΣ III: Νέα επιχειρήματα του Κλεάνθη υπέρ της αναλογίας και νέες αντιρρήσεις του Φίλωνος.

ΜΕΡΟΣ IV: Όπου ο αποφασισμός αποκαλύπτεται μυστικισμός και η αναλογική επιχειρηματολογία ανθρωπομορφισμός και όπου ο σκεπτικισμός ενισχύει τον πρώτο.

ΜΕΡΟΣ V: Όπου ο ανθρωπομορφισμός καταδεικνύεται αντιφατικός.

ΜΕΡΟΣ VI: 'Όπου ο Φίλων στρέφει την αναλογική επιχειρηματολογία εναντίον του εαυτού της υποστηρίζοντας μέσω αυτής τον αρχαίο παγανισμό.

ΜΕΡΟΣ VII: Νέα επιχειρήματα υπέρ του παγανισμού.

ΜΕΡΟΣ VIII: 'Όπου ο παγανισμός γίνεται νατουραλιστική επιστημονική κοσμοθεωρία.

ΜΕΡΟΣ IX: 'Όπου ο Κλεάνθης και ο Φίλων δείχνουν στο Δημέα τη ματαιότητα και την αλυσιτέλεια της a priori επιχειρηματολογίας.

ΜΕΡΟΣ X: 'Όπου προέλευση της θρησκείας αναγνωρίζεται η εμπειρία του κακού και η φυσική θεολογία γίνεται θεοδικία.

ΜΕΡΟΣ XI: 'Όπου οι θεοδικίες αποτυγχάνουν και ο Φίλων αρνείται την αγαθότητα του θεού.

ΜΕΡΟΣ XII: 'Όπου η αναλογική θεολογία ξεπερνώντας το δογματισμό της γίνεται θεϊσμός και ο σκεπτικισμός ξεπερνώντας τον αθεϊσμό του αγνωστικισμός και όπου η διαμάχη τους αναγνωρίζεται απλώς λεκτική και η προτίμηση ζήτημα ιδιοσυγκρασίας.

ΝΤΕΪΒΙΝΤ ΧΙΟΥΜ (1711-1776)

Σκωτσέζος ιστορικός και φιλόσοφος, που επηρέασε την ανάπτυξη δυο σχολών φιλοσοφίας, του σκεπτικισμού και του εμπειρισμού.

Γεννημένος στο Εδιμβούργο στις 7 Μαΐου 1711, ο Χιουμ μορφώθηκε κατ' οίκον και στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, στο οποίο εγγράφηκε σε ηλικία 12 ετών. Η υγεία του ήταν κακή και, αφού εργάστηκε για λίγο σε έναν εμπορικό οίκο στο Μπρίστολ, πήγε να ζήσει στη Γαλλία.

Η ζωή και το έργο του

Από το 1734 έως το 1737, ο Χιουμ ασχολήθηκε έντονα με τα προβλήματα της θεωρητικής φιλοσοφίας και στην περίοδο αυτή έγραψε το σημαντικότερο φιλοσοφικό του έργο, *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση* (3 τόμοι, 1739-40), που ενσωματώνει την ουσία της σκέψης του. Παρά τη σημασία του, το έργο αυτό αγνοήθηκε από το κοινό πιθανώς λόγω του δυσνόητου ύφους του. Τα μεταγενέστερα πάντως έργα του Χιουμ γράφτηκαν στις ευκολότερες μορφές του δοκιμίου ή του διαλόγου, που ήταν δημοφιλείς εκείνο τον καιρό.

Μετά την έκδοση της *Πραγματείας*, ο Χιουμ επέστρεψε στα οικογενειακά του κτήματα στο Μπεργουικσάιρ. Εκεί έστρεψε την προσοχή του στα προβλήματα ηθικής και πολιτικής οικονομίας και έγραψε τα *Ηθικά και Πολιτικά Δοκίμια* (2 τόμοι, 1741-42), τα οποία γνώρισαν άμεση επιτυχία. Απέτυχε όμως να εξασφαλίσει θέση καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, ίσως επειδή ακόμα και στην αρχή της καριέρας του θεωρείτο θρησκευτικά σκεπτικιστής. Ο Χιουμ διαδοχικά έγινε δάσκαλος του παράφρονος μαρκησίου του Ανναντέιλ και νομικός σύμβουλος στη βρετανική στρατιωτική εκστρατεία στη Γαλλία. Το έργο του *Φιλοσοφικά Δοκίμια για την Ανθρώπινη Αντίληψη* (αργότερα μετονομάστηκε *Έρευνα για την Ανθρώπινη Αντίληψη*) δημοσιεύτηκε το 1748. Το βιβλίο αυτό, που είναι ίσως το πιο γνωστό έργο του, στην ουσία είναι μια συμπύκνωση της *Πραγματείας*.

Ο Χιουμ εγκαταστάθηκε στο Εδιμβούργο το 1751. Το 1752 δημοσιεύτηκε το βιβλίο του *Πολιτικοί Διάλογοι* και την επόμενη χρονιά, αφού απέτυχε πάλι να εξασφαλίσει έδρα στο πανεπιστήμιο, διορίστηκε βιβλιοθηκάριος σε μια βιβλιοθήκη του Εδιμβούργου. Κατά τη 12ετή διαμονή του στο Εδιμβούργο, ο Χιουμ εργάστηκε κυρίως για τη συγγραφή του εξάτομου έργου του *Ιστορία της Αγγλίας*, το οποίο εμφανίστηκε τμηματικά από το 1754 έως το 1762. Τα έτη 1762 έως 1765 ο Χιουμ υπηρέτησε ως γραμματέας του Βρετανού πρέσβη στο Παρίσι. Εκεί έγινε αποδεκτός από τους γαλλικούς φιλολογικούς κύκλους και συνδέθηκε φιλικά με το Γάλλο φιλόσοφο Ζαν Ζακ Ρουσώ. Ο Χιουμ έφερε μαζί του στην Αγγλία το Ρουσώ, ο οποίος όμως, κατατρυχόμενος από μανία καταδίωξης, κατηγόρησε το Χιουμ ότι συνωμοτούσε εναντίον του και η φιλία τους τερματίστηκε με δημόσιες καταγγελίες και των δυο τους. Αφού υπηρέτησε και ως υφυπουργός εσωτερικών στο Λονδίνο (1767-68), ο Χιουμ αποσύρθηκε στο Εδιμβούργο, όπου πέρασε την υπόλοιπη ζωή του. Απεβίωσε στις 25 Αυγούστου 1776. Η αυτοβιογραφία του εκδόθηκε μετά θάνατο (1777), όπως και οι *Διάλογοι για τη Φυσική Θρησκεία* (1779). Ο Χιουμ είχε γράψει τους *Διαλόγους* στις αρχές της δεκαετίας του 1750, αλλά δεν τους είχε δημοσιεύσει λόγω του σκεπτικισμού τους.

Οι ιδέες του Χιουμ

Η φιλοσοφική θέση του Χιουμ επηρεάστηκε από τις ιδέες δυο Βρετανών φιλοσόφων, του Τζων Λοκ και του επίσκοπου Τζωρτζ Μπέρκλεϋ. Και ο Χιουμ και ο Μπέρκλεϋ έκαναν διάκριση ανάμεσα στο λόγο και στην αίσθηση. Ο Χιουμ όμως προχώρησε πιο πέρα, επιδιώκοντας να αποδείξει ότι ο λόγος και οι λογικές κρίσεις είναι απλώς συνήθειες συνειρμοί διακριτών αισθήσεων ή εμπειριών.

Μεταφυσική και επιστημολογία

Με ένα επαναστατικό βήμα στην ιστορία της φιλοσοφίας, ο Χιουμ απέρριψε τη βασική ιδέα της αιτιότητας, υποστηρίζοντας ότι «ο λόγος δεν μπορεί να μας δείξει τη σύνδεση ενός αντικειμένου με ένα άλλο, αν και υποβοηθείται από την εμπειρία και την παρατήρηση της σύνδεσής τους σε όλες τις παρελθούσες περιπτώσεις. Συνεπώς, όταν ο νους περνά από την ιδέα ή εντύπωση ενός αντικειμένου στην ιδέα ή πεποίθηση ενός άλλου, τούτο δεν καθορίζεται από το λόγο, αλλά από ορισμένες αρχές που συσχετίζουν τις ιδέες αυτών των αντικειμένων και τις συνενώνουν στη φαντασία». Η απόρριψη της αιτιότητας εκ μέρους του Χιουμ υπονοεί απόρριψη των επιστημονικών νόμων, που είναι βασισμένοι στη γενική αντίληψη ότι ένα γεγονός κατ' ανάγκη προκαλεί ένα άλλο και εκ προβλέψεως πάντοτε θα το προκαλεί. Συνεπώς, σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Χιουμ, η γνώση της ουσίας των γεγονότων είναι αδύνατη, αν και παραδεχόταν ότι στα πρακτικά ζητήματα οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να σκέπτονται με όρους αιτίας-αποτελέσματος και να υποθέτουν την αξιοπιστία των αντιλήψεών τους γιατί διαφορετικά θα τρελαίνονταν. Δεχόταν επίσης την πιθανότητα της γνώσης των σχέσεων μεταξύ ιδεών, όπως είναι οι σχέσεις των αριθμών στα μαθηματικά. Η σκεπτικιστική προσέγγιση του Χιουμ αρνείται επίσης την ύπαρξη τόσο της πνευματικής ουσίας που υπέθετε ο Μπέρκλεϋ όσο και της "υλικής ουσίας" του Λοκ. Προχωρώντας πιο πέρα, ο Χιουμ αρνήθηκε και την ύπαρξη του ατομικού εαυτού, υποστηρίζοντας ότι επειδή οι άνθρωποι δεν έχουν μια σταθερή αντίληψη του εαυτού τους ως χωριστές οντότητες, «δεν είναι παρά ένα δεμάτι ή συλλογή διαφορετικών αντιλήψεων».

Ηθική

Στο πεδίο της ηθικής, ο Χιουμ υποστήριζε ότι η έννοια του ορθού και του εσφαλμένου δεν απορρέει από τη λόγο, αλλά προέρχεται από το ενδιαφέρον του καθενός μας για ευτυχία. Το ανώτατο ηθικό καλό, κατά την άποψή του, είναι η καλοσύνη, ένα ανιδιοτελές ενδιαφέρον για τη

γενική ευδαιμονία της κοινωνίας, το οποίο ο Χιουμ θεωρούσε συνώνυμο με την ανθρώπινη ευτυχία.

Ως ιστορικός, ο Χιουμ απομακρύνθηκε από την παραδοσιακή χρονολογική απαρίθμηση πολέμων και κρατικών πράξεων και προσπάθησε να περιγράψει τις οικονομικές και διανοητικές δυνάμεις που έπαιξαν ρόλο στην ιστορία της χώρας του. Το έργο του *Ιστορία της Αγγλίας* για πολύ καιρό θεωρείτο κλασικό.

Η συμβολή του Χιουμ στην οικονομική θεωρία επηρέασε τον Σκωτσέζο φιλόσοφο και οικονομολόγο Άνταμ Σμιθ, καθώς και μεταγενέστερους οικονομολόγους. Στις ιδέες του Χιουμ περιλαμβάνονταν η πεποίθηση ότι ο πλούτος δεν εξαρτάται από το χρήμα, αλλά από τα αγαθά, ενώ επίσης αναγνώριζε την επίδραση των κοινωνικών συνθηκών στην οικονομία.

Ο Πάμφιλος στον Έρμιππο

[Έρμιππο εξηγείται η επιλογή της διαλογικής μορφής]

Είναι παρατηρημένο, Έρμιππέ μου, ότι, ενώ οι αρχαίοι φιλόσοφοι μετέδιδαν το μεγαλύτερο μέρος της διδασχής τους στη μορφή του διαλόγου, αυτή η μέθοδος εκθέσεως έχει ελάχιστα χρησιμοποιηθεί τα τελευταία χρόνια και σπάνια έχει επιτύχει στα χέρια εκείνων που τη δοκίμασαν. Ακριβή και τακτικά επιχειρήματα, πράγματι, όπως αυτά που σήμερα αναμένουμε από τους φιλοσοφικούς ερευνητές, από φυσικούς τους σπρώχνουν έναν άνθρωπο στον μεθοδικό και διδακτικό τρόπο, όπου μπορεί εξ αρχής, χωρίς προετοιμασία, να εξηγήσει ποιος είναι ο στόχος του· και από κει να προχωρήσει, χωρίς διακοπή, στην παραγωγή των αποδείξεων πάνω στις οποίες τούτος βασίζεται. Η έκθεση ενός ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ μέσω μιας συζήτησης σπάνια φαίνεται φυσική· και ο συγγραφέας ενός διαλόγου, ενώ αυτό που θέλει, απομακρυνόμενος από την ευθεία έκθεση, είναι να προσδώσει ένα πιο ανάλαφρο ύφος στο εγχείρημά του, αποφεύγοντας τους ρόλους του *Συγγραφέως* και του *Αναγνώστη*, διατρέχει τον κίνδυνο να πέσει σε κάτι πιο ανάρμοστο ακόμη και να δημιουργήσει την εντύπωση του *Δασκάλου* και του *Μαθητή*. Έν, εάν ακολουθήσει τον ειρμό της διαμάχης στη φυσική ατμόσφαιρα μιας καλής συντροφιάς, παρεμβάλλοντας ποικίλλους τόπους, και διατηρώντας μια πρέπουσα ισορροπία μεταξύ των συνομιλητών, συχνά χάνει τόσον πολύ χρόνο στις προετοιμασίες και στις μεταβάσεις, ώστε ο αναγνώστης σπάνια θα θεωρήσει πως όλες οι χάριτες του διαλόγου αποτελούν ικανή ανταμοιβή για την τάξη, τη συντομία και την ακρίβεια που θυσιάστηκαν γι' αυτές.

Υπάρχουν, ωστόσο, μερικά θέματα, για τα οποία η συγγραφή διαλόγου είναι ιδιαίζόντως ταιριαστή, και στα οποία παραμένει προτιμότερη από την ευθεία και απλή μέθοδο εκθέσεως.

Κάθε δοξασία που είναι τόσο *αυταπόδεικτη*, ώστε δύσκολα σηκώνει συζήτηση, αλλά συγχρόνως τόσο *σημαντική*, ώστε όσο κι αν κηρύσσεται να μην είναι ποτέ αρκετό, φαίνεται πως απαιτεί κάποια τέτοια μέθοδο χειρισμού· όπου η καινοτομία του τρόπου μπορεί να αντισταθμίσει την

κοινοτοπία του θέματος, η ζωντάνια της συζήτησης να ενδυναμώσει τη διδαχή και η ποικιλία των φωτισμών που δίνουν τα διαφορετικά πρόσωπα και οι διαφορετικοί χαρακτήρες να μη φαίνεται ούτε βαρετή, ούτε πλεοναστική.

Από την άλλη πλευρά, κάθε φιλοσοφικό ερώτημα που είναι τόσο σκοτεινό και *αβέβαιο*, ώστε η ανθρώπινη λογική να μην μπορεί να φθάσει σε μια οριστική απόφαση σχετικά μ' αυτό, αν πρέπει να το διαπραγματευτούμε καθόλου, φαίνεται να μας οδηγεί με φυσικό τρόπο στη διαλογική και συζητητική έκθεση. Μπορεί να επιτραπεί, σε λογικούς ανθρώπους, να διαφέρουν σε θέματα ως προς τα οποία κανείς δεν μπορεί λογικά να είναι οριστικός: Οι αντιτιθέμενες γνώμες, ακόμα κι αν δεν καταλήγουν σε καμιά απόφαση, προκαλούν μίαν ευχαρίστηση· κι αν το θέμα είναι αξιοπερίεργο και ενδιαφέρον, το βιβλίο, κατά κάποιον τρόπο, μας μεταφέρει στο μέσο μιας συντροφιάς· και συγκεντρώνει τις δυο μέγιστες και αγνότατες απολαύσεις της ζωής, τη μελέτη και τη συνομιλία.

Ευτυχώς, όλα αυτά τα γνωρίσματα τα βρίσκουμε στο θέμα της ΦΥΣΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ. Ποια άλλη αλήθεια υπάρχει τόσο προφανής, τόσο βέβαιη, όσο η *ύπαρξη* ενός θεού, που και οι πλέον αμόρφωτες εποχές την αναγνώρισαν, και για την οποία τα πλέον εκλεπτυσμένα πνεύματα προσπάθησαν φιλόδοξα να παρουσιάσουν νέες αποδείξεις και επιχειρήματα; Ποια άλλη αλήθεια υπάρχει τόσο σημαντική όσο αυτή, που είναι η βάση όλων μας των ελπίδων, το ασφαλέστερο θεμέλιο της ηθικότητας, το σταθερότερο στήριγμα της κοινωνίας, και η μόνη αρχή, που πρέπει να μην είναι ούτε για μια στιγμή απούσα από τις σκέψεις μας και τους στοχασμούς μας; Αλλά στη μελέτη αυτής της εμφανούς και σημαντικής αλήθειας, τι σκοτεινές ερωτήσεις δεν συναντούμε, που αφορούν τη *φύση* αυτού του θείου όντος, τις ιδιότητές του, τα διατάγματά του, το θεϊκό του σχέδιο; Αυτά ανέκαθεν ήσαν αντικείμενα διαφωνιών των ανθρώπων: Ποτέ δεν έφτασε η ανθρώπινη λογική, ως προς αυτά, σε κάτι οριστικό. Αλλά είναι θέματα που παρουσιάζουν τέτοιο ενδιαφέρον, που δεν μπορούμε να πάψουμε να τα ερευνούμε· παρόλο που μόνο αμφιβολία,

αβεβαιότητα και αντιλογία είναι, μέχρι τώρα, το αποτέλεσμα και των πιο προσεχτικών ερευνών μας.

Τούτο είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω τελευταία, ενώ περνούσα, όπως συνηθίζω, ένα μέρος της καλοκαιρινής περιόδου με τον Κλεάνθη και βρισκόμουν παρών στις τέτοιου τύπου συζητήσεις του με τον Φίλωνα και τον Δημέα, των οποίων σου έδωσα πρόσφατα κάποια ατελή περιγραφή. Η περιέργειά σου, μου είπες τότε, είχε τόσο εξαφθεί, ώστε πρέπει αναγκάως να μπω σε ακριβέστερες λεπτομέρειες των διαλογισμών τους και να παρουσιάσω αυτά τα διάφορα συστήματα που υποστήριξαν σε σχέση με ένα τόσο λεπτό θέμα όσο αυτό της φυσικής θρησκείας. Η αξιοπαρατήρητη αντίθεση στους χαρακτήρες τους ύψωσε ακόμη πιο πολύ τις προσδοκίες σου· ενώ αντιπαρέβαλες την προσεκτική φιλοσοφική στάση του Κλεάνθη στον απρόσεκτο σκεπτικισμό του Φίλωνος ή συνέκρινες την όποια από τις δυο διαθέσεις τους με την αυστηρή και άκαμπτη ορθοδοξία του Δημέα. Η νεότητά μου με καθιστούσε απλόν ακροατή των διενέξεών τους· κι αυτή η περιέργεια, φυσική στην πρώιμη εποχή της ζωής έχει τόσο βαθιά εντυπώσει στη μνήμη μου ολόκληρη την αλυσίδα και την αλληλουχία των επιχειρημάτων τους, ώστε, ελπίζω, δεν θα παραλείψω ούτε θα μπερδέψω κανένα σημαντικό μέρος της συνομιλίας τους κατά την αφήγηση.

ΜΕΡΟΣ Ι

['Όπου το πρόβλημα της θρησκευτικής αγωγής ενός νέου ανθρώπου γίνεται έναυσμα για να εξεταστεί η σχέση φυσικής θεολογίας και σκεπτικισμού]

Αφού πλησίασα τη συντροφιά, που τη βρήκα καθισμένη στη βιβλιοθήκη του *Κλεάνθη*, ο *Δημέας* έκανε μερικές φιλοφρονήσεις στον *Κλεάνθη* σχετικά με τη μεγάλη προσοχή που έδινε στη μόρφωσή μου και την ακούραστη επιμονή του και σταθερότητα που έδειχνε σε όλες τις φιλίες του. Ο πατέρας του *Παμφίλου*, είπε, ήταν στενός σου φίλος: Ο γιος είναι μαθητής σου και είναι πράγματι δυνατόν να θεωρηθεί σαν θετός σου γιος, αν κρίνουμε από τους κόπους που καταβάλλεις ώστε να του μεταδοθεί κάθε χρήσιμος κλάδος της φιλολογίας και της επιστήμης. Είμαι πεπεισμένος ότι η σύνεσή σου δεν υπολείπεται διόλου της εργατικότητάς σου. Θα σου πω, λοιπόν, ένα κανόνα, που τον ακολούθησα με τα δικά μου τέκνα, για να μάθω κατά πόσο συμφωνεί με την πρακτική σου. Η μέθοδος την οποία ακολουθώ στην εκπαίδευσή τους βασίζεται στη ρήση ενός αρχαίου, «*ότι οι μαθητές της φιλοσοφίας οφείλουν πρώτα να μάθουν Λογική, κατόπιν Ηθική, κατόπιν Φυσική, και, τελευταία απ' όλα, τη φύση των Θεών*»^[1]. Αυτή η επιστήμη της Φυσικής Θεολογίας, σύμφωνα μ' αυτόν, η βαθύτερη και η δυσνοητότερη όλων, απαιτούσε την πιο ώριμη δυνατή κρίση από τους μαθητές του· και μόνο σ' ένα νου εμπλουτισμένο με όλες τις άλλες επιστήμες είναι δυνατόν με ασφάλεια να την εμπιστευθούμε.

Με τόση καθυστέρηση λοιπόν, λέγει ο *Φίλων*, διδάσκεις στα παιδιά σου τις αρχές της θρησκείας; Δεν υπάρχει κίνδυνος να παραμελήσουν ή να απορρίψουν ολότελα αυτές τις γνώμες, γύρω από τις οποίες τόσα λίγα ακροάσθηκαν σ' όλη τη διάρκεια της εκπαιδεύσεώς των; Αναβάλλω τη μελέτη της φυσικής θεολογίας, απάντησε ο *Δημέας* μόνο ως επιστήμης που υπόκειται στον ανθρώπινο λογισμό και συζήτηση. Η εξοικείωση των νόων τους με πρώιμη ευσέβεια είναι η πρωταρχική μου φροντίδα· και με συνεχή συμβουλή και διδαχή, και επίσης, το ελπίζω, με το παράδειγμα, εντυπώνω

βαθιά στους τρυφερούς τους νόες μια συνήθεια σεβασμού για όλες τις αρχές της θρησκείας. Ακόμη, ενώ διέρχονται κάθε άλλη επιστήμη, τους στρέφω την προσοχή στην αβεβαιότητα εκάστου τμήματος, τις αιώνιες διαμφισβητήσεις των ανθρώπων, το πόσο σκοτεινή είναι κάθε φιλοσοφία, και τα περίεργα, γελοία συμπεράσματα που κάποιες από τις μεγαλύτερες μεγαλοφυΐες συνήγαγαν από τις αρχές της απλής ανθρώπινης λογικής. Έχοντας έτσι οδηγήσει τον νου τους σε μια πρόπουσα αυτο-υποταγή και αυτο-αμφιβολία δεν έχω πια κανέναν ενδοιασμό στο να τους φανερώσω τα μέγιστα μυστήρια της θρησκείας, ούτε φοβούμαι κανέναν κίνδυνο από την επηρμένη αλαζονεία της φιλοσοφίας, που θα ήταν δυνατόν να τους οδηγήσει στην απόρριψη των πιο καθιερωμένων δοξασιών και γνώμων.

[' Οπου ο σκεπτικισμός τίθεται στην υπηρεσία της θρησκείας]

Η προσοχή με την οποία εμπλουτίζεις τους νόες των παιδιών σου με πρώιμη ευσέβεια είναι ασφαλώς πολύ λογική· και απολύτως αναγκαία στην ανίερη και άπιστη εποχή που ζούμε. Αλλά ό,τι κυρίως θαυμάζω στο εκπαιδευτικό σου πρόγραμμα, είναι η μέθοδός σου να αποσπάς πλεονεκτήματα από αυτές τις ίδιες αρχές της φιλοσοφίας και της γνώσης οι οποίες, εμπνέοντας υπερηφάνεια και αυτοϊκανοποίηση, έχουν κοινώς, σε όλες τις εποχές, καταστεί τόσο καταστρεπτικές για τις αρχές της θρησκείας. Ο απλός κόσμος, μπορούμε να παρατηρήσουμε, που αγνοεί την επιστήμη και τη βαθειά έρευνα, βλέποντας τις ατέλειωτες διαμάχες των μορφωμένων, τρέφει συνήθως μια πλήρη περιφρόνηση για τη φιλοσοφία και προσδένεται γοργά, μ' αυτό τον τρόπο, στα υψηλά σημεία της θεολογίας, που έχει διδαχθεί. Ενώ αυτοί που εισέρχονται για λίγο στη μελέτη και την έρευνα, συναντώντας επιφάσεις απόδειξης σε δοξασίες νεότερες και παράδοξες, νομίζουν πως τίποτε δεν είναι ακατόρθωτο για την ανθρώπινη λογική· και διαπερνώντας αλαζονικώς όλους τους φραγμούς βεβηλώνουν τα εσώτατα ιερά του ναού. Αλλά ο Κλεάνθης ελπίζω να συμφωνήσει μαζί μου πως, κι όταν έχουμε εγκαταλείψει την άγνοια, που είναι το ασφαλέστερο αντίδοτο γι' αυτή την βέβηλη ελευθερία,

υπάρχει ακόμα ένα μέσον για να την αποφύγουμε. Ας βελτιώσουμε και ας καλλιεργήσουμε την αρχή του *Δημέα*: Ας συναισθανθούμε πλήρως τις αδυναμίες, τις τύφλες και τα στενά όρια της ανθρώπινης λογικής. Ας θεωρήσουμε πρεπόντως την αβεβαιότητά της και τις ατέλειωτες αντιφάσεις της, ακόμη και σε θέματα του καθημερινού βίου και πράξεως. Ας θέσουμε ενώπιόν μας τα σφάλματα και τους δόλους των ίδιων μας των αισθήσεων· τις αξεπέραστες δυσκολίες που συνοδεύουν τις πρώτες αρχές σε όλα τα συστήματα· τις αντιφάσεις που συνδέονται προς αυτές καθαυτές τις ιδέες της ύλης, του αιτίου και του αιτιατού, της εκτάσεως, του χώρου, του χρόνου, της κινήσεως· και, με μια λέξη, της κάθε είδους ποσότητας, του αντικειμένου της μόνης επιστήμης που μπορεί δικαίως να αξιώσει βεβαιότητα ή προφάνεια. Όταν αυτοί οι κοινοί τόποι εκτίθενται πλήρως, πράγμα που το κάνουν μερικοί φιλόσοφοι και όλοι σχεδόν οι θεολόγοι, ποιος μπορεί να διατηρήσει παρόμοια εμπιστοσύνη προς αυτή την αδύναμη λειτουργία της λογικής, ώστε να προσδώσει την παραμικρή σημασία στους αφορισμούς της για θέματα τόσο υψηλά, τόσο δυσνόητα, τόσο απομακρυσμένα από την καθημερινή ζωή και εμπειρία; Όταν η αλληλουχία των μερών μιας πέτρας ή ακόμη και η σύνθεση των μερών αυτών, όταν αυτά τα οικεία αντικείμενα, λέγω, είναι τόσο ανεξήγητα και περιέχουν καταστάσεις τόσο αντίθετες και αντιφατικές, με ποια βεβαιότητα μπορούμε να αποφασίσουμε σχετικά με την απαρχή των κόσμων ή να διαγράψουμε την ιστορία τους από αιωνιότητα σε αιωνιότητα;

Καθώς ο *Φίλων* πρόφερε αυτές τις λέξεις, μπόρεσα να παρατηρήσω ένα χαμόγελο στην όψη του *Δημέα* και του *Κλεάνθους*. Η όψη του *Δημέα* φαινόταν να δείχνει μίαν απεριόριστη ικανοποίηση για τις προφερόμενες διδαχές. Αλλά στα χαρακτηριστικά του *Κλεάνθους* μπορούσα να διακρίνω ένα είδος *finesse*, ωσάν να αντιλαμβάνονταν κάποιο σαρκασμό ή τεχνητή κακοβουλία στους συλλογισμούς του *Φίλωνος*.

Προτείνεις, λοιπόν, *Φίλων*, είπε ο *Κλεάνθης*, να στηρίξεις τη θρησκευτική πίστη πάνω στο φιλοσοφικό σκεπτικισμό· και νομίζεις ότι, εάν η βεβαιότητα ή η απόδειξη εκδιωχθούν από κάθε άλλο θέμα προς έρευνα, τούτη θα αποσυρθεί όλη σε αυτές τις φιλοσοφικές δοξασίες, και εκεί θα

αποκτήσει μια ανώτερη δύναμη και αυθεντία. Αν ο σκεπτικισμός σου είναι πράγματι τόσο απόλυτος και ειλικρινής, όπως ισχυρίζεσαι, θα το μάθουμε αλήθεια όταν η συντροφιά διαλυθεί: Θα δούμε τότε αν θα εξέλθεις από τη θύρα ή από το παράθυρο· και αν πράγματι αμφιβάλλεις ότι το σώμα σου έχει βάρος ή αν μπορεί να τραυματιστεί από την πτώση του, σύμφωνα με τη λαϊκή γνώμη, που εξάγεται από τις απατηλές αισθήσεις μας κι από την ακόμα πιο απατηλή εμπειρία μας. Και αυτή η σκέψη, *Δημέα*, είναι λοιπόν δυνατόν, νομίζω, να μετριάσει την κακή μας διάθεση γι' αυτή την χιουμοριστική αίρεση των σκεπτικών. Εάν είναι πράγματι σοβαροί, δεν θα ενοχλούν για πολύ τον κόσμο με τις αμφιβολίες τους, τις μικρολογίες τους και τις έριδές τους. Εάν αστειεύονται μόνο, είναι, ίσως, κακοί σαρκαστές, αλλά ποτέ τους δεν μπορούν να είναι πολύ επικίνδυνοι, ούτε προς το κράτος ούτε προς τη φιλοσοφία ή τη θρησκεία.

Στην πραγματικότητα, *Φίλων*, συνέχισε, φαίνεται, βέβαια, ότι αν και ένας άνθρωπος σε μια έξαψη θυμού, μετά από έντονο συλλογισμό γύρω από τις πολλές αντιφάσεις και ατέλειες της ανθρώπινης λογικής, είναι δυνατόν να απαρνηθεί ολοκληρωτικά κάθε δοξασία και γνώμη, όμως του είναι αδύνατο να επιμείνει στον ολοκληρωτικό του σκεπτικισμό ή να τον ενσωματώσει εμφανώς στη συμπεριφορά του έστω και για λίγες ώρες. Εξωτερικά αντικείμενα τον πιέζουν· τα πάθη τον καλούν: Η φιλοσοφική του μελαγχολία διαλύεται· κι ακόμα και ο πιο ακραίος καταναγκασμός που θα ασκεί πάνω στην ιδιοσυγκρασία του δεν θα έχει τη δυνατότητα, ανά πάσα στιγμή, να προφυλάξει την αξιολύπητη όψη του σκεπτικισμού. Και για ποιο λόγο άλλωστε να επιβάλει στον εαυτό του παρόμοιο καταναγκασμό; Είναι μια ένσταση στην οποία δεν θα μπορέσει ποτέ να δώσει ικανοποιητική απάντηση σύμφωνα με τις σκεπτικιστικές αρχές του: 'Ετσι ώστε συνολικώς τίποτε δεν θα μπορούσε να είναι γελοιοδέστερο από τις αρχές των αρχαίων Πυρρωνείων εάν, στην πραγματικότητα, προσπαθούσαν, όπως παραδίδεται, να εξαπλώσουν παντού τον ίδιο σκεπτικισμό, που είχαν μάθει από τις αγορεύσεις των σχολών τους, και που θα 'πρεπε να τον περιορίσουν σ' αυτές.

Απ' αυτή την άποψη φαίνεται να υπάρχει μια μεγάλη ομοιότητα μεταξύ των αιρέσεων των Στωικών και των Πυρρωνείων, αν και αιώνια αντιμάχονται η μια την άλλη· και οι δυο φαίνονται πως βασίζονται σ' αυτή τη λανθασμένη ρήση: 'Ότι αυτό που ένας άνθρωπος μπορεί και πραγματώνει κάποτε, και σε κάποιες διαθέσεις, μπορεί να το πραγματώσει πάντοτε και σε οποιαδήποτε διάθεση ευρισκόμενος. 'Όταν ο νους, μέσω στωικών διαλογισμών, αναβιβάζεται σ' έναν υψηλό ενθουσιασμό αρετής και δυνατά ερωτευμένος (γοητευμένος) με όποιο είδος τιμής ή δημόσιου συμφέροντος, ο πιο ακραίος φυσικός πόνος και βάσανο δεν θα επιβληθούν σε μια τόσο υψηλή αίσθηση καθήκοντος· και είναι, ίσως, πιθανόν, με τη βοήθειά της, ακόμα και να χαμογελά και να αγάλλεται στο μέσο αυτών των βασανιστηρίων. Εάν τούτο μερικές φορές μπορεί να αποτελεί γεγονός και πραγματικότητα, πολύ περισσότερο θα είναι δυνατόν σ' έναν φιλόσοφο, στο σχολείο του, ή ακόμα και στο δωμάτιό του, να φέρει τον εαυτό του σε τέτοιο ενθουσιασμό, και να υποφέρει στη φαντασία τους οξύτερους πόνους ή τα καταστρεπτικότερα γεγονότα, που του είναι δυνατόν να συλλάβει. Αλλά πώς θα συντηρήσει αυτόν τον ίδιο τον ενθουσιασμό; Η ροπή του νου του χαλαρώνει και δεν μπορεί να ανακληθεί κατά βούληση· οι ενασχολήσεις τον εκτρέπουν, οι κακοτυχίες τον κτυπούν απροσδόκητα· και ο *φιλόσοφος* γίνεται βαθμηδόν *πληβείος*.

Δέχομαι τη σύγκριση που κάνεις μεταξύ Στωικών και Σκεπτικών, απάντησε ο Φίλων. Αλλά μπορείς συγχρόνως να παρατηρήσεις ότι, αν και ο νους δεν μπορεί, στον στωικισμό, να αντέξει τις ανώτερες πτήσεις της φιλοσοφίας, ωστόσο ακόμη και όταν βυθίζεται χαμηλότερα, διατηρεί ακόμη κατά κάποιον τρόπο κάτι από την προηγουμένη του διάθεση· και τα αποτελέσματα του διαλογισμού των Στωικών θα φανούν στη διαγωγή του στην καθημερινή ζωή, και από την όλη πορεία των πράξεών του. Οι αρχαίες σχολές, ιδιαίτερα αυτή του Ζήνωνος, παρουσίασαν παραδείγματα αρετής και σταθερότητας που μας εκπλήσσουν σήμερα.

Μάταιη σοφία όλη και φιλοσοφία ψεύτικη
ωστόσο με μια ευχάριστη μαγεία μπορούσε να δαμάσει
για λίγο, τον πόνο, ή το άγχος, και να ξυπνήσει

ελπίδα λαθεμένη ή να οπλίσει το πυρωμένο στήθος με θέληση επίμονη ως και με τριπλό αστάλι[2].

Με τον ίδιο τρόπο, αν ο άνθρωπος έχει εθίσει τον εαυτό του σε σκεπτικούς διαλογισμούς γύρω από την αβεβαιότητα και τα στενά όρια της λογικής, δεν θα τους ξεχάσει εντελώς όταν θα στρέψει τη σκέψη του σε άλλα θέματα· αλλά, σ' όλες τις φιλοσοφικές αρχές και διαλογισμούς, δεν τολμώ να πω στην καθημερινή του συμπεριφορά, θα είναι διαφορετικός από αυτούς που είτε ποτέ τους δεν είχαν καμία γνώμη σχετικώς ή έχουν διατηρήσει συναισθήματα ευνοϊκότερα προς τον ανθρώπινο λόγο.

Όσοδήποτε μακριά σπρώξει κανείς τις θεωρητικές αρχές του σκεπτικισμού του, ισχυρίζομαι πως οφείλει να δρα και να ζει και να συζητά όπως οι άλλοι άνθρωποι· και γι' αυτή τη συμπεριφορά δεν είναι υποχρεωμένος να δίνει οποιονδήποτε άλλο λόγο από την απόλυτη ανάγκη όπου βρίσκεται να πράξει έτσι. 'Όταν κάποτε μεταφέρει τις θεωρήσεις του πέρα από το χώρο όπου αυτή η ανάγκη τον περιορίζει, και φιλοσοφεί, είτε γύρω από τα φυσικά, είτε από τα ηθικά θέματα, γοητεύεται από κάποια ευχαρίστηση και ικανοποίηση, που βρίσκει απασχολώντας τον εαυτό του κατ' αυτόν τον τρόπο. Θεωρεί επίσης ότι οποιοσδήποτε, ακόμη και στην καθημερινή ζωή, είναι υποχρεωμένος να έχει κάτι απ' αυτή τη φιλοσοφία· ότι από την πρωιμοτάτη παιδική ηλικία κάνουμε συνεχείς προόδους στον σχηματισμό γενικότερων αρχών συμπεριφοράς και διαλογισμού· ότι όσο πλατύτερη είναι η εμπειρία που αποκτούμε, και ισχυρότερη η λογική με την οποία προικιζόμαστε, τόσο καθιστούμε τις αρχές μας πάντοτε γενικότερες και περιεκτικότερες· και πως ό,τι αποκαλούμε φιλοσοφία δεν είναι παρά ένα πιο τακτικό και μεθοδικό εγχείρημα του ίδιου τύπου. Το να φιλοσοφείς για τέτοια θέματα δεν είναι τίποτε το ουσιαστικά διαφορετικό από το να διαλογίζεσαι πάνω στην καθημερινή ζωή· και μπορούμε μόνο να αναμένουμε μεγαλύτερη σταθερότητα, αν όχι μεγαλύτερη αλήθεια, από τη φιλοσοφία μας, λόγω της ακριβέστερης και σχολαστικότερης μεθόδου.

Αλλά όταν κοιτάζουμε πέρα των ανθρωπίνων υποθέσεων και των ιδιοτήτων των σωμάτων που μας περιτριγυρίζουν· όταν μεταφέρουμε τις εικασίες μας στις δύο αιωνιότητες, προ και μετά την υπάρχουσα κατάσταση

των πραγμάτων· στη δημιουργία και στο σχηματισμό του σύμπαντος· στην ύπαρξη και στις ιδιότητες των πνευμάτων· στη δύναμη και στις δράσεις ενός καθολικού πνεύματος, υπάρχοντος χωρίς αρχή και χωρίς τέλος, παντοδύναμο, με γνώση του παντός, αμετάβλητο, ατέλειωτο και ακατανόητο, πρέπει να έχουμε απομακρυνθεί πολύ από την παραμικρότερη τάση σκεπτικισμού, για να μην ανησυχούμε μήπως έχουμε εξέλθει από την εμβέλεια των αισθήσεών μας. Όσο περιορίζουμε τις θεωρίες μας στο εμπόριο ή στην ηθική ή στην πολιτική ή στην κριτική, επικαλούμαστε, κάθε στιγμή, τον κοινό νου και την εμπειρία που ισχυροποιεί τα φιλοσοφικά μας συμπεράσματα και αίρει (τουλάχιστον μερικώς) την υποψία που τόσο δίκαια διατηρούμε σε σχέση με κάθε συλλογισμό που παραείναι λεπτολόγος και διυλισμένος. Αλλά στους θεολογικούς διαλογισμούς, δεν έχουμε αυτό το πλεονέκτημα· ενώ ταυτόχρονα απασχολούμαστε με αντικείμενα που, ας είμαστε ρεαλιστές, είναι πολύ πλατιά για τη σύλληψή μας και τα οποία απαιτούν περισσότερο απ' όλα τα άλλα την εξοικείωση της αντίληψή μας μαζί τους. Είμαστε σαν ξένοι σε μια ξένη χώρα, στους οποίους κατ' ανάγκη όλα φαίνονται ύποπτα και που βρίσκονται κάθε στιγμή σε κίνδυνο να παραβούν τους νόμους και τα έθιμα του λαού με τον οποίο ζουν και συζητούν. Δεν γνωρίζουμε μέχρι ποιο σημείο πρέπει να εμπιστευόμαστε σε παρόμοιο θέμα τις χυδαίες μας μεθόδους διαλογισμού, μια που, ακόμη και στην καθημερινή ζωή, και σ' αυτό τον χώρο, που είναι ιδιαίτερα εναρμονισμένος προς αυτές, δεν μπορούμε να δώσουμε λόγους γι' αυτές και στη χρήση τους οδηγούμαστε τελείως από ένα είδος ενστίκτου ή ανάγκης.

Όλοι οι σκεπτικοί ισχυρίζονται ότι, εάν η λογική εξετασθεί από μίαν αφηρημένη σκοπιά, προμηθεύει ακατανίκητα επιχειρήματα ενάντια στον εαυτό της, και πως ποτέ δεν θα μπορούσαμε να διατηρήσουμε οποιαδήποτε πίστη ή βεβαιότητα για οποιοδήποτε θέμα, εάν δεν ήταν οι σκεπτικοί διαλογισμοί τόσο διυλισμένοι και λεπτόλογοι, ώστε να μην είναι σε θέση να ισοσταθμίσουν τα πιο γερά και φυσικά επιχειρήματα που απορρέουν από τις αισθήσεις και την εμπειρία. Αλλά είναι σαφές, οποτεδήποτε τα επιχειρήματά μας χάνουν αυτή την υπεροχή και απομακρύνονται πολύ από

την καθημερινή ζωή, ότι ο πιο εκλεπτυσμένος σκεπτικισμός φτάνει σε σχέση ισοδυναμίας μαζί τους και είναι ικανός να τους αντιπαραταχθεί και να αποτελέσει αντίβαρο. Το ένα δεν έχει μεγαλύτερο βάρος από το άλλο. Ο νους πρέπει να μένει μετέωρος μεταξύ των δύο -- και αυτή ακριβώς η μετέωρη κατάσταση ή ισορροπία είναι ο θρίαμβος του σκεπτικισμού.

Αλλά παρατηρώ, λέγει ο *Κλεάνθης*, σε σχέση με σένα, *Φίλων*, καθώς και με όλους τους θεωρητικούς σκεπτικούς, ότι η δοξασία σου και η πρακτική σου διαφέρουν τόσο στα πιο δυσνόητα σημεία της θεωρίας, όσο και στη διεξαγωγή της καθημερινής ζωής. Οπουδήποτε προκύπτει προφάνεια, συντάσσεσαι μ' αυτήν, παρ' όλο τον υποτιθέμενο σκεπτικισμό σου· και μπορώ επίσης να παρατηρήσω πως μερικοί της αιρέσεώς σου είναι τόσο απόλυτοι όσο κι αυτοί που δηλώνουν οπαδοί της πειθούς και της βεβαιότητας. Στην πράξη, δεν θα ήταν γελοίος ένας άνθρωπος που θα ισχυριζόταν ότι απορρίπτει την εξήγηση του *Νεύτωνος* σχετικά με το θαυμάσιο φαινόμενο του ουρανίου τόξου, επειδή αυτή η εξήγηση δίνει μια λεπτόλογη ανατομία των ακτίνων του φωτός, ένα θέμα, μα την αλήθεια πολύ εκλεπτυσμένο για την ανθρώπινη κατανόηση; Και τί θα έλεγες σε κάποιον, που μη έχοντας τίποτε το ιδιαίτερο να παρατηρήσει στα επιχειρήματα του *Κοπερνίκου* και του *Γαλιλαίου*, υπέρ της κινήσεως της γης, θα διατηρούσε την επιφύλαξή του βάσει της γενικής αρχής ότι αυτά τα θέματα είναι πολύ θαυμάσια και απομακρυσμένα για να εξηγηθούν από την στενή και λανθασμένη λογική της ανθρωπότητας;

Υπάρχει πράγματι ένα είδος κτηνώδους και αμόρφωτου σκεπτικισμού, όπως σωστά παρατήρησες, που προσδίνει στον απλό άνθρωπο μια γενική προκατάληψη ενάντια σ' αυτό που δεν κατανοεί εύκολα και τον κάνει να απορρίπτει κάθε αρχή που απαιτεί σύνθετο διαλογισμό για να αποδειχθεί και να κατασταθεί. Αυτή η μορφή σκεπτικισμού είναι μοιραία για τη γνώση, όχι για τη θρησκεία· μια που βρίσκουμε ότι αυτοί που το περισσότερο ισχυρίζονται πως τον ασπάζονται, συχνά δίνουν τη συγκατάθεσή τους όχι μόνο στις μεγάλες αλήθειες του θεισμού και της Φυσικής Θεολογίας, αλλ' ακόμα και στα πιο παράλογα αξιώματα που μια παραδοσιακή πρόληψη τους έχει υποβάλει. Πιστεύουν

σταθερά στις μάγισσες, αν και δεν πιστεύουν ούτε δίνουν προσοχή στις απλούστερες προτάσεις του *Ευκλείδου*. Αλλά οι εκλεπτυσμένοι και φιλοσοφικοί σκεπτικιστές πέφτουν σε μια ασυνέπεια αντιθέτου χαρακτήρα. Ωθούν τις έρευνές τους στις πιο δυσνόητες γωνίες της επιστήμης και η συναίνεσή τους τους συνοδεύει σε κάθε βήμα, σε αναλογία προς τις αποδείξεις τις οποίες συναντούν. Είναι μάλιστα υποχρεωμένοι ν' αναγνωρίσουν ότι τα πιο δυσνόητα και απομακρυσμένα αντικείμενα είναι αυτά που εξηγούνται καλύτερα από τη φιλοσοφία. Το φως στην πραγματικότητα μπορεί να αναλυθεί. το αληθινό σύστημα των ουρανίων σωμάτων να ανακαλυφθεί και να επιβεβαιωθεί. Αλλά η τροφή των σωμάτων από το φαγητό είναι ακόμα ένα ανεξήγητο μυστήριο, η συνοχή των μερών της ύλης είναι ακόμα ακατανόητη. Οι σκεπτικοί αυτοί είναι υποχρεωμένοι, άρα, σε κάθε ερώτηση να εξετάζουν χωριστά κάθε ιδιαίτερη απόδειξη και να κανονίζουν αναλογικά προς τον ακριβή βαθμό αποδείξεως, που παρουσιάζεται, την αποδοχή τους. Τούτη είναι η πρακτική τους σε όλες τις φυσικές, μαθηματικές, ηθικές και πολιτικές επιστήμες. Και γιατί όχι το ίδιο, ερωτώ, στις θεολογικές και τις θρησκευτικές; Γιατί πρέπει συμπεράσματα αυτής της φύσεως μόνο αυτά να απορρίπτονται με βάση τη γενική υπόθεση της ανεπάρκειας της ανθρώπινης λογικής, χωρίς καμιά συζήτηση της αποδείξεως; Δεν είναι μια παρόμοια άνιση στάση μια καθαρή απόδειξη προκαταλήψεως και πάθους;

Οι αισθήσεις μας, λέγεις, είναι απατηλές, η κατανόησή μας λανθασμένη, οι ιδέες μας, ακόμη και για τα πιο οικεία αντικείμενα, έκταση, διάρκεια, κίνηση, γεμάτες παραλογισμούς και αντιφάσεις. Με προκαλείς να λύσω τις δυσκολίες ή να συμφιλιώσω τα αντιθέσεις που ανακαλύπτεις σ' αυτές. Δεν έχω την ικανότητα για μια τόσο μεγάλη επιχείρηση· δεν έχω χρόνο γι' αυτή: Το αντιλαμβάνομαι μάλλον σαν περιττό. Η δική σου συμπεριφορά σε κάθε περίπτωση αρνείται τις αρχές σου και δείχνει τη σταθερότερη δυνατή εμπιστοσύνη σ' όλα τα παραληφθέντα ρητά της επιστήμης, της ηθικής, της φρονήσεως και της διαγωγής.

Δεν θα συμφωνήσω ποτέ με μια τόσο σκληρή γνώμη όσο αυτή ενός τιμημένου συγγραφέα που λέγει ότι οι σκεπτικιστές δεν είναι μια αίρεση

φιλοσόφων, αλλά μόνο μια αίρεση κλεφτών. Μπορώ ωστόσο να ισχυρισθώ (ελπίζω χωρίς προσβολή) ότι είναι μια αίρεση αστειολόγων ή σαρκαστών. Αλλά όσο για μένα οπωσδήποτε βρίσκω τον εαυτό μου διατεθειμένο για ευθυμία και διασκέδαση λιγότερο περιπλεγμένης και δυσνόητης φύσεως. Μια κωμωδία, ένα μυθιστόρημα ή το περισσότερο μια ιστορία, φαίνονται φυσικότερη αναψυχή από παρόμοιες μεταφυσικές λεπτολογίες και αφαιρέσεις.

Μάταια θα έκανε ο σκεπτικός μια διάκριση μεταξύ επιστήμης και καθημερινής ζωής ή μεταξύ μιας επιστήμης και μιας άλλης. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται σε όλες, εάν είναι ορθά, είναι της ίδιας φύσεως και περιέχουν την ίδια δύναμη και απόδειξη. Ή, εάν υπάρχει όποια διαφορά μεταξύ των, το πλεονέκτημα βρίσκεται ολοκληρωτικά με την πλευρά της θεολογίας και της φυσικής θρησκείας. Πολλές αρχές της μηχανικής είναι βασισμένες πάνω σε πολύ δυσνόητους συλλογισμούς, ωστόσο κανένας άνθρωπος με επιστημονικές αξιώσεις και κανένας θεωρητικός σκεπτικός δεν ισχυρίζεται πως διατηρεί την παραμικρή αμφιβολία σε σχέση μ' αυτές. Το κοπερνίκαιο σύστημα περιέχει το καταπληκτικότερο παράδοξο και το πιο αντίθετο στις φυσικές μας αντιλήψεις, στα φαινόμενα και στις ίδιες μας τις αισθήσεις, ωστόσο ακόμα και οι καλόγεροι και οι ιεροεξεταστές είναι τώρα υποχρεωμένοι να αποσύρουν την αντίθεσή τους σ' αυτό. Και θα διατηρήσει ο *Φίλων*, ένας άνδρας τέτοιου φιλελεύθερου πνεύματος και πλατιών γνώσεων οποιοδήποτε αδιαφοροποίητο ενδοιασμό σε σχέση προς τη θρησκευτική υπόθεση που είναι θεμελιωμένη στα πιο απλά και προφανή επιχειρήματα, και που, εκτός εάν συναντήσει τεχνητά εμπόδια, έχει τόσο εύκολη πρόσβαση και αποδοχή στο νου του ανθρώπου;

[Ο σκεπτικισμός μέσα στην ιστορία του χριστιανισμού]

Κι εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε, συνέχισε στρεφόμενος προς τον *Δημέα*, μια αρκετά περίεργη κατάσταση που επικρατεί στην ιστορία των επιστημών. Μετά τη συνένωση της φιλοσοφίας με τη λαϊκή θρησκεία,

κατά την πρώτη εγκαθίδρυση του χριστιανισμού, τίποτε δεν ήταν συνηθέστερο μεταξύ όλων των θρησκευτικών διδασκάλων από τις δημηγορίες ενάντια στη λογική, ενάντια στις αισθήσεις, ενάντια σε κάθε αρχή απορρέουσα απλώς από την ανθρώπινη έρευνα και εξέταση. Όλοι οι τόποι των αρχαίων Ακαδημαϊκών είχαν υιοθετηθεί από τους Πατέρες· και από κει διασπάρθηκαν για πολλά χρόνια σε κάθε σχολείο και έδρα σε όλη τη χριστιανοσύνη. Οι μεταρρυθμιστές αγκάλιασαν τις ίδιες αρχές διαλογισμού ή μάλλον δημηγορίας· και όλοι οι πανηγυρικοί γύρω από τη λαμπρότητα της πίστεως ήταν βέβαιο πως θα διανθίζονταν με κάποια βαριά σατιρικά κτυπήματα ενάντια στο φυσικό λόγο. Ένας τιμημένος ιερωμένος επίσης, της ρωμαιοκαθολικής ομολογίας, ένας άντρας με την πιο πλατιά γνώση, που έγραψε μια απόδειξη του χριστιανισμού, έχει επίσης συνθέσει μια πραγματεία που περιλαμβάνει όλες τις μικρολογίες του τολμηρότερου και πιο αποφασισμένου *Πυρρωνισμού*. Ο *Λοκ* φαίνεται να ήταν ο πρώτος χριστιανός που απετόλμησε ανοικτά να ισχυρισθεί ότι η *πίστη* δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα είδος του *λόγου*, ότι η θρησκεία ήταν μόνο ένας κλάδος της φιλοσοφίας και πως μια αλυσίδα επιχειρημάτων, όμοια με αυτές που αποκατέστησαν κάθε αλήθεια στην ηθική, πολιτική ή φυσική, χρησιμοποιούνταν πάντοτε για την ανακάλυψη όλων των αρχών της φυσικής και της εξ αποκαλύψεως θεολογίας. Η κακή χρήση, που ο *Βάυλος* και άλλοι φιλελευθεριάζοντες έκαναν του φιλοσοφικού σκεπτικισμού των Πατέρων και των πρώτων μεταρρυθμιστών, διέδωσε ακόμα περισσότερο το συνετό συναίσθημα του κ. *Λοκ*. Και είναι τώρα κατά κάποιον τρόπο αναγνωρισμένο από όλους τους αξιόνοντες σχέση με το διαλογισμό και τη φιλοσοφία ότι άθεος και σκεπτικιστής είναι σχεδόν συνώνυμα. Και είναι βέβαιο πως κανείς άνθρωπος δεν σοβαρολογεί όταν πρεσβεύει την τελευταία αρχή· ελπίζω με όλη μου την καρδιά ότι υπάρχουν εξίσου λίγοι που να υποστηρίζουν στα σοβαρά την πρώτη.

Δεν ενθυμείσαι, είπε ο *Φίλων*, τη θαυμαστή φράση του Λόρδου *Βάκωνος*, σ' αυτό το κεφάλαιο; Ότι λίγη φιλοσοφία, απάντησε ο *Κλεάνθης*, κάμνει έναν άνθρωπο αθεϊστή· πολλή φιλοσοφία τον προσηλυτίζει στη θρησκεία. Κι αυτή είναι μια πολύ συνετή παρατήρηση

επίσης, είπε ο *Φίλων*. Αλλ'αυτό που έχω υπ' οφθαλμόν είναι ένα άλλο χωρίο, όπου, έχοντας αναφέρει τον άφρονα του Δαυίδ, ο οποίος είπε εν τη καρδιά του ότι δεν υπάρχει θεός, αυτός ο μεγάλος φιλόσοφος παρατηρεί ότι οι αθεϊστές στις μέρες μας μετέχουν διπλά στη μωρία: Διότι δεν ικανοποιούνται λέγοντας στην καρδιά τους ότι δεν υπάρχει θεός, αλλά προφέρουν επίσης αυτή την ασέβεια με τα χείλη τους και γίνονται εξ αυτού ένοχοι πολλαπλής ακρισίας και αναισχυντίας. Τέτοιοι άνθρωποι, όσο και αν τους έπαιρναν πάντα στα σοβαρά, δεν μου φαίνονται και πολύ τρομεροί.

Αλλά αν και θα με τοποθετήσεις σε αυτή την τάξη των ασυνέτων, δεν αντέχω να μην ανακοινώσω μια παρατήρηση που μου υποβάλλεται από την ιστορία του θρήσκου και άθρησκου σκεπτικισμού για τον οποίο μας μίλησες. Είναι η εντύπωσή μου ότι υπάρχουν έντονα συμπτώματα παπαδισμού σ' ολόκληρη την εκτύλιξη αυτής της υποθέσεως. Κατά τη διάρκεια απαίδευτων εποχών, όπως ήταν αυτές που ακολούθησαν τη διάλυση των αρχαίων σχολών, οι παπάδες αντιλήφθηκαν ότι ο αθεϊσμός, ο θεϊσμός ή η όποια μορφή αιρέσεως, μπορούσε να προέλθει μόνο από τις αλαζονικές διαμφισβητήσεις των παραδοσιακών δοξασιών και από μια πίστη ότι ο ανθρώπινος λόγος άξιζε όσο τίποτε. Η εκπαίδευση ασκούσε τότε μια ισχυρή επίδραση στους νέες των ανθρώπων και ήταν σχεδόν ίση σε δύναμη με αυτές τις υποβολές των αισθήσεων και της κοινής νοήσεως από τις οποίες και ο πιο αποφασισμένος σκεπτικός πρέπει να επιτρέπει τον εαυτό του να διακυβερνάται. Αλλά τώρα πια, όπου η επίδραση της εκπαίδευσέως είναι πολύ μειωμένη και οι άνθρωποι, από μια ανοικτή συναναστροφή με τον κόσμο έμαθαν να συγκρίνουν τις κρατούσες αρχές διαφόρων εθνών και εποχών, οι οξύνοες εκκλησιαστικοί μας άλλαξαν ολόκληρο το φιλοσοφικό τους σύστημα και ομιλούν τη γλώσσα των *Στωικών*, των *Πλατωνικών*, και των *Περιπατητικών*, όχι αυτή των *Πυρρωνείων* και των *Ακαδημαϊκών*. Εάν δυσπιστούμε προς τον ανθρώπινο λόγο, ωστόσο δεν έχουμε σήμερα καμιά άλλη αρχή για να μας οδηγήσει στη θρησκεία. Έτσι, είναι σκεπτικοί σε μια εποχή, όπως δογματιστές στην άλλη· όποιο σύστημα ταιριάζει καλύτερα στους σκοπούς αυτών των

σεβάσμιων κυρίων είναι βέβαιο πως θα το κάνουν την ευνοημένη τους αρχή και κατεστημένο αξίωμα.

Είναι πολύ φυσικό, είπε ο Κλεάνθης, να ασπάζονται οι άνθρωποι αυτές τις αρχές με τις οποίες βρίσκουν ότι μπορούν όσο το δυνατόν καλύτερα να υποστηρίξουν τις δοξασίες τους. Ούτε χρειαζόμαστε να ανατρέξουμε στην παπαδοσύνη για να δικαιολογήσουμε μια τόσο λογική μέθοδο. Κι ασφαλώς τίποτε δεν μπορεί να προσφέρει μια ισχυρότερη ένδειξη ότι κάποια σειρά αρχών είναι αληθινή και ότι πρέπει να την ασπασθούμε από το να παρατηρήσουμε ότι τείνει στην επιβεβαίωση της αληθινής θρησκείας και φέρνει σε αμηχανία τις μικρολογίες των αθεϊστών, των ελευθεριαζόντων και των ελευθεροφρόνων κάθε ονομασίας.

1. Χρύσιππος, εις Πλουτ. *De repug. Stoicorum*.

2. Μίλτον, *Χαμένος Παράδεισος II*, 565 - 9 (σ.τ.μ.).

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

['Όπου ο Δημέας μεταφέρει τη συζήτηση από το θέμα της υπάρξεως σ' αυτό της φύσεως του θεού και ο σκεπτικισμός του Φίλωνος συμμαχεί με το θεολογικό αποφατισμό του Δημέα]

Οφείλω να ομολογήσω, *Κλεάνθη*, είπε ο *Δημέας*, ότι τίποτε δεν μπορεί να με εκπλήξει παραπάνω από το φως, κάτω από το οποίο έχεις όλη την ώρα τοποθετήσει αυτή τη συζήτηση. Από την όλη κατεύθυνση της ομιλίας σου θα νόμιζε κανείς ότι υπεστήριζες την ύπαρξη του Θεού εναντία στις μωρολογίες των αθεϊστών και των απίστων· και αναγκάσθηκες να γίνεις ένας πρωταθλητής γι' αυτή τη θεμελιώδη αρχή κάθε θρησκείας. Αλλά τούτο, ελπίζω, δεν είναι κατά κανένα τρόπο το θέμα μεταξύ μας. Ουδείς άνθρωπος, ουδείς άνθρωπος, τουλάχιστο με κοινό νου, είμαι πεπεισμένος, αμφέβαλε ποτέ σοβαρά για μια αλήθεια τόσο βέβαιη και αυταπόδεικτη. Το ερώτημα δεν είναι σχετικά με την ΥΠΑΡΞΗ, αλλά με τη ΦΥΣΗ του ΘΕΟΥ. Αυτή, ισχυρίζομαι, λόγω των αναπηριών της ανθρώπινης νοήσεως, πως είναι ολοκληρωτικώς ακατανόητη και άγνωστη σε μας. Η ουσία αυτού του ανωτάτου πνεύματος, τα ιδιώματά του, ο τρόπος υπάρξεώς του, η ίδια η φύση της διαρκείας του· αυτά και κάθε λεπτομέρεια που αναφέρεται σε ένα τόσο θεϊκό ον είναι μυστηριώδη για τους ανθρώπους. Πεπερασμένα, ασθενή και τυφλά δημιουργήματα, οφείλουμε να ταπεινώνουμε τους εαυτούς μας μπροστά στη μεγαλοπρεπή παρουσία του και, έχοντας συνείδηση της αδυναμίας μας, να λατρεύουμε σιωπηλά τις απέραντες τελειότητές του, που οφθαλμός δεν είδε, αφτί δεν άκουσε κι ούτε εισήλθε ποτέ στο εσωτερικό της καρδιάς του ανθρώπου η επιθυμία να τα συλλάβει. Βαθύ νέφος τα κρύβει από την ανθρώπινη περιέργεια: Είναι βεβήλωση η προσπάθεια διεισδύσεως σ' αυτούς τους ιερούς γνόφους· και δίπλα στην ασεβεία που είναι η άρνηση της υπάρξεως του θεού, υπάρχει η αστόχαστη τόλμη με την οποία κάποιοι περιεργάζονται τη φύση του και την ουσία του, τους βαθμούς και τις ιδιοτητές του.

Αλλά για να μη νομίσεις ότι η ευσέβειά μου έχει υπερνικήσει τη φιλοσοφία μου, θα στηρίξω τη γνώμη μου, εάν χρειάζεται οποιοδήποτε

στήριγμα, από μια πολύ μεγάλη αυθεντία. Θα μπορούσα να αναφέρω όλους σχεδόν τους θεολόγους από την απαρχή του Χριστιανισμού, που πραγματευθηκαν ποτέ αυτό ή οποιοδήποτε άλλο θεολογικό θέμα. Αλλά, θα περιορισθώ, προς το παρόν, σε κάποιον εξίσου ένδοξο για την ευσεβειά του όσο και για τη φιλοσοφία του. Πρόκειται για τον *πατέρα Μαλμπράνς*^[3], που, όπως θυμάμαι, έτσι εκφράσθηκε: «Δεν πρέπει κανείς να αποκαλεί το θεό πνεύμα, προκειμένου να εκφράσει θετικώς το είναι του τόσο, όσο προκειμένου να δηλώσει ότι δεν είναι ύλη. Είναι ένα απέραντα τέλειον. Περί τούτου δεν αμφιβάλλουμε. Αλλά με τον ίδιο τρόπο όπως πρέπει να μην φανταζόμαστε, ακόμα κι αν τον υποθέτουμε σωματικό, ότι είναι ενδεδυμένος με ανθρώπινο σώμα, όπως ισχυρίζονται οι ανθρωπομορφιστές, με το πρόσχημα ότι αυτή η μορφή είναι η πιο τέλεια, έτσι εξίσου δεν πρέπει να φανταζόμαστε ότι το πνεύμα του θεού έχει ανθρώπινες ιδέες ή την οποιαδήποτε ομοιότητα προς το πνεύμα μας με το πρόσχημα ότι δεν γνωρίζουμε τίποτε τελειότερο από έναν ανθρώπινο νου. Οφείλουμε μάλλον να πιστεύουμε ότι όπως περιλαμβάνει τις τελειότητες της ύλης χωρίς να είναι υλικός... περιλαμβάνει επίσης τις τελειότητες των δημιουργημένων πνευμάτων, χωρίς να είναι πνεύμα, με τον τρόπο που εμείς αντιλαμβανόμαστε το πνεύμα: 'Ότι το αληθινό του όνομα είναι ο Ων, ή, με άλλα λόγια, το Ον χωρίς περιορισμό, το 'Όλο Ον, το απείρωσ και καθόλου Ον».

Μετά από μια τόσο μεγάλη αυθεντία, *Δημέα*, απάντησε ο *Φίλων*, σαν αυτή που παρουσίασες και μια χιλιάδα ακόμη που θα μπορούσες να παρουσιάσεις, θα μου φαινόταν γελοίο να προσθέσω πως το αισθάνομαι εγώ ή να εκφράσω την επιδοκιμασία μου για την διδαχή σου. Αλλά ασφαλώς, όπου λογικοί άνθρωποι πραγματεύονται αυτά τα θέματα, το ερώτημα ποτέ δεν μπορεί να είναι σχετικά με την *ύπαρξη*, αλλά μόνο με τη *φύση* της θεότητας. Η πρώτη αλήθεια, όπως τόσο καλά παρατηρείς, είναι αναμφισβήτητη και αυταποδεικνυόμενη. Τίποτε δεν υπάρχει χωρίς μίαν αιτία· και την πρωταρχική αιτία αυτού του σύμπαντος (ό,τι και να είναι) αποκαλούμε ΘΕΟ· και ευσεβώς του αποδίδουμε κάθε είδος τελειότητας. 'Όποιος διστάζει ως προς αυτή τη θεμελιώδη αλήθεια, αξίζει κάθε τιμωρία

που μπορεί να επιβληθεί μεταξύ φιλοσόφων, δηλαδή τη μεγαλύτερη γελοιοποίηση, περιφρόνηση και αποδοκιμασία. Αλλά, όπως κάθε τελειότητα είναι εντελώς σχετική, ποτέ δεν πρέπει να φαντασθούμε πως κατανοούμε τα κατηγορήματα αυτού του θείου ὄντος ή να υποθέσουμε ότι οι τελειότητές του έχουν οποιαδήποτε αναλογία ή ομοιότητα με τις τελειότητες ενός ανθρώπινου ὄντος. Σοφία, σκέψη, σχέδιο, γνώση· τούτα ορθώς του τα αποδίδουμε· διότι αυτές οι λέξεις τιμούνται μεταξύ των ανθρώπων, και δεν έχουμε άλλη γλώσσα ή άλλες συλλήψεις με τις οποίες να μπορούμε να εκφράσουμε τη λατρεία μας γι' αυτόν. Αλλά ας προσέξουμε να μη νομίσουμε ότι οι ιδέες μας καθ' οιονδήποτε τρόπο αντιστοιχούν στις τελειότητές του ή ότι τα κατηγορήματά του έχουν οποιαδήποτε ομοιότητα με τις ιδιότητες που βρίσκονται μεταξύ ανθρώπων. Είναι απέραντα ανώτερος από την περιορισμένη άποψή μας και κατανόησή μας· και είναι περισσότερο το αντικείμενο λατρείας στο ναό, παρά αντιλογίας στις σχολές.

Πραγματικά, *Κλεάνθη*, συνέχισε, δεν χρειάζεται να καταφεύγουμε σ' αυτό τον προσποιητό σκεπτικισμό, που τόσο σου απαρέσκει, για να φθάσουμε σ' αυτή τη θέση. Οι ιδέες μας δεν εκτείνονται πέρα από την εμπειρία μας: Δεν έχουμε εμπειρία θείων κατηγορημάτων και λειτουργιών. Δεν χρειάζεται να ολοκληρώσω το συλλογισμό μου: Μπορείς ο ίδιος να βγάλεις το συμπέρασμα. Και χαίρομαι (και ελπίζω και εσύ το ίδιο) που ορθός διαλογισμός και στέρεη πίστη συντείνουν εδώ στο ίδιο συμπέρασμα και από κοινού καταδεικνύουν την αξιολάτρευτα μυστηριώδη και ακατανόητη φύση του Υπερτάτου ὄντος.

[Ὅπου ο Κλεάνθης ισχυρίζεται ότι υπάρχει μια a posteriori αναλογική γνώση του θεού και ο Δημέας ανακαλύπτει ότι ο σκεπτικισμός μπορεί να είναι ένας πολύ κακός σύμμαχος]

Για να μην χάνουμε καιρό με περιφράσεις, είπε ο *Κλεάνθης*, απευθυνόμενος στο *Δημέα*, κι ακόμη λιγότερο απαντώντας στις ευσεβείς ρητορείες του *Φίλωνος*, θα εξηγήσω με συντομία πώς αντιλαμβάνομαι

τούτο το θέμα. Κοίταξε γύρω τον κόσμο: Θεώρησε το σύνολο και κάθε μέρος του· θα βρεις ότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μεγάλη μηχανή, υποδιαιρούμενη σε έναν απέραντο αριθμό μικροτέρων μηχανών, που κι αυτές επίσης αποδέχονται υποδιαιρέσεις σε έναν βαθμό πέραν εκείνου που οι ανθρώπινες αισθήσεις και ικανότητες μπορούν να ανιχνεύσουν και να ερμηνεύσουν. Όλες αυτές οι ποικίλες μηχανές, κι ακόμη και τα μικρότερα μέρη τους, είναι συναρμολογημένες η μια με την άλλη με μίαν ακρίβεια που υποχρεώνει σε θαυμασμό όλους τους ανθρώπους όσοι ποτέ τις εξέτασαν. Η αξιοσημείωτη προσαρμογή των μέσων προς τους σκοπούς, μέσα σ' όλη τη φύση, μοιάζει επακριβώς, αν και υπερβαίνει κατά πολύ, τα προϊόντα της ανθρώπινης επινοητικότητας, του ανθρώπινου σχεδιασμού, της σκέψεως, σοφίας, και ευφυΐας. Εφόσον λοιπόν τα αποτελέσματα μοιάζουν μεταξύ τους, οδηγούμαστε στο να συμπεράνουμε, σύμφωνα με όλους τους κανόνες της αναλογίας, ότι τα αίτια επίσης μοιάζουν· και πως ο ποιητής της φύσεως είναι κατά κάποιον τρόπο όμοιος προς τον νου των ανθρώπων, αν και κάτοχος πολύ πλατύτερων ικανοτήτων, ανάλογων προς το μεγαλείο του έργου που έχει επιτελέσει. Μ' αυτό το επιχείρημα a posteriori και μόνο μ' αυτό, αποδεικνύουμε ταυτόχρονα την ύπαρξη μιας θεότητας και την ομοιότητά της προς τον ανθρώπινο νου και διάνοια.

Θα μιλήσω τόσο ελεύθερα, *Κλεάνθη*, είπε ο *Δημέας*, ώστε να σου πω ότι εξαρχής δεν μπορούσα να επιδοκιμάσω το συμπέρασμά σου σχετικά με την ομοιότητα της θεότητας προς τον άνθρωπο· ακόμη λιγότερο μπορώ να επιδοκιμάσω τα μέσα με τα οποία προσπαθείς να την εδραιώσεις. Πώς! Καμιά απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού! Κανένα αφηρημένο επιχείρημα! Καμιά a priori απόδειξη; Είναι λοιπόν όλα αυτά, στα οποία μέχρι σήμερα έχουν τόσο επιμείνει οι φιλόσοφοι, όλα λάθη και σοφιστείες; Δεν μπορούμε να φθάσουμε μακρύτερα σ' αυτό το θέμα απ' όσο η εμπειρία και η πιθανότητα; Δεν θα πω ότι τούτο συνιστά προδοσία της υποθέσεως της θεότητας, αλλά ασφαλώς, μ' αυτή την προσποιητή ειλικρίνεια, προσφέρεις πλεονεκτήματα στους αθεϊστές, που ποτέ δεν θα κατόρθωναν να αποκτήσουν με τη δύναμη του επιχειρήματος και του διαλογισμού και μόνο.

Ο δικός μου κύριος ενδιασμός σ' αυτό το θέμα, είπε ο *Φίλων*, δεν είναι τόσο ότι όλα τα θρησκευτικά επιχειρήματα έχουν υπαχθεί από τον Κλεάνθη στην εμπειρία, όσο ότι εμφανίζονται σαν να μην είναι καν τα πιο βέβαια και αναμφίλεκτα αυτού του κατώτερου είδους. Ότι μια πέτρα θα πέσει, ότι η φωτιά θα κάψει, ότι η γη έχει στερεότητα, το έχουμε παρατηρήσει χιλιάδες και χιλιάδες φορές· και όταν οποιαδήποτε περίπτωση παρόμοιας φύσεως παρουσιάζεται, εξαγούμε χωρίς δισταγμό τα συνηθισμένα συμπεράσματα. Η ακριβής ομοιότητα των περιπτώσεων μας δίνει την τέλεια βεβαιότητα ενός παρόμοιου γεγονότος· και δεν επιθυμούμε ούτε ψάχνουμε για μια ισχυρότερη απόδειξη. Αλλά οποτεδήποτε εκφεύγεις κατά το παραμικρό από την ομοιότητα των περιπτώσεων, εξασθενίζεις αντίστοιχα την απόδειξη· και είναι δυνατό να την οδηγήσεις στο τέλος σε μια πολύ ασθενή *αναλογία*, που αναγνωρισμένα υπόκειται στο λάθος και στην αβεβαιότητα. Αφού έχουμε πειραματισθεί σχετικά με την κυκλοφορία του αίματος στα ανθρώπινα όντα, δεν έχουμε αμφιβολία ότι λαμβάνει χώρα στον Τίτο και στον Μαίβιο. Αλλά από το γεγονός της κυκλοφορίας του στους βατράχους και στους ιχθύες, είναι μόνο μια υπόθεση, αν και ισχυρή, εξ αναλογίας, ότι λαμβάνει χώρα στους ανθρώπους και στα άλλα ζώα. Ο κατ' αναλογία συλλογισμός είναι πολύ ασθενέστερος όταν επάγουμε την κυκλοφορία των χυμών στα χορταρικά από την εμπειρία μας ότι το αίμα κυκλοφορεί στα ζώα· κι αυτοί που βασικά ακολούθησαν αυτή την αναλογία βρέθηκαν από ακριβέστερα πειράματα να έχουν κάνει λάθος.

Βλέποντας ένα σπίτι, *Κλεάνθη*, συμπεραίνουμε με τη μεγαλύτερη βεβαιότητα ότι είχε έναν αρχιτέκτονα κι έναν κτίστη· διότι τούτο είναι ακριβώς το είδος του αποτελέσματος που έχουμε την εμπειρία ότι προέρχεται από τούτο το είδος της αιτίας. Αλλά ασφαλώς δεν θα ισχυρισθείς ότι το σύμπαν έχει μια παρόμοια ομοιότητα προς ένα σπίτι, ώστε να μπορούμε με την ίδια βεβαιότητα να επαγάγουμε μια όμοια αιτία ή ότι η αναλογία είναι εδώ πλήρης και τέλεια. Η ανομοιότητα εδώ είναι τόσο εντυπωσιακή, ώστε το περισσότερο το οποίο θα μπορούσες εδώ να αξιώσεις είναι ένα στοίχημα, μια εικασία, μια υπόθεση, σχετικά με μια

όμοια αιτία· και το τι αντιμετώπιση θα είχε αυτή η αξίωση στον κόσμο, σ' αφήνω να το αναλογιστείς.

Ασφαλώς πολύ κακή, απάντησε ο *Κλεάνθης*, και δικαίως θα με έφεγαν και θα με απεχθάνονταν, εάν παραδεχόμουν ότι οι αποδείξεις της θεότητας συμποσούνται σε ένα απλό στοίχημα ή μίαν υπόθεση. Αλλά είναι η συνολική προσαρμογή των μέσων προς τους σκοπούς σε ένα σπίτι και στο σύμπαν μια τόσο μικρή ομοιότητα; Η οικονομία των τελικών αιτιών; Η τάξη, διάσταση και οργάνωση του κάθε μέρους; Τα βήματα μιας κλίμακας είναι σαφώς επινοημένα για να τα χρησιμοποιούν τα ανθρώπινα πόδια στην ανάβαση· κι αυτή η επαγωγή είναι βεβαιη και άσφαλτη. Τα ανθρώπινα πόδια έχουν επίσης επινοηθεί για περπάτημα και ανάβαση· κι αυτή η επαγωγή, το δέχομαι, δεν είναι γενικώς τόσο βέβαιη, λόγω της ανομοιότητας που παρατηρείς· αλλά της αξίζει εξ αυτού μόνο η ονομασία της υποθέσεως ή της εικασίας;

Δίκαιε Θεέ! Ανέκραξε ο *Δημέας*, διακόποντάς τον, πού βρισκόμαστε; Ένθερμοι υπερασπιστές της θρησκείας να αναγνωρίζουν ότι οι αποδείξεις για τη θεότητα υστερούν σε σχέση με την απόλυτη πειστικότητα! Και συ, *Φίλων*, στη βοήθεια του οποίου στηρίζομαι για την απόδειξη της αξιολάτρευτης μυστηριακότητας της θείας φύσεως, συμφωνείς με όλες αυτές τις υπερβολικές γνώμες του *Κλεάνθους*; Διότι τί άλλο όνομα μπορώ να τους δώσω; Και γιατί να συγκρατήσω την κριτική μου, όταν τέτοιες αρχές υποστηρίζονται με τέτοια αυθεντία μπροστά σ' ένα τόσο νέο άνθρωπο όσο ο Πάμφιλος;

[Όπου ο Φίλων στρέφει την a posteriori επιχειρηματολογία κατά του Κλεάνθη και της αρχής της αναλογίας]

Δεν φαίνεσαι να αντιλαμβάνεσαι, απάντησε ο *Φίλων*, ότι επιχειρηματολογώ με τον *Κλεάνθη* με τον δικό του τρόπο· και δείχνοντάς του τις επικίνδυνες συνέπειες των αξιωμάτων του, ελπίζω τουλάχιστο να τον περιστείλω στη γνώμη μας. Αλλ' αυτό που σ' ενοχλεί, παρατηρώ, είναι η παρουσίαση που έκανε ο *Κλεάνθης* των a posteriori επιχειρημάτων· και

βρίσκοντας ότι αυτό το επιχείρημα είναι πιθανόν να ξεφύγει από το πιάσιμό σου και να εξαφανισθεί στον αέρα, το σκέφτεσαι ως τόσο πολύ μεταμφιεσμένο ώστε μόλις μπορείς να πιστέψεις ότι έχει τοποθετηθεί στο πραγματικό του φως. Τώρα, όσο κι αν απέχω, σε άλλα σημεία, από τις επικίνδυνες αρχές του *Κλεάνθους*, οφείλω να αναγνωρίσω ότι παρουσίασε ορθώς αυτό το επιχείρημα· και θα προσπαθήσω να σου εκφράσω έτσι το θέμα ώστε δεν θα διατηρείς περαιτέρω ενδοιασμούς σχετικά μ' αυτό.

Εάν ένας άνθρωπος έκανε αφαίρεση όλων όσα γνωρίζει ή έχει δει, θα ήταν εντελώς ανίκανος, απλώς με μόνες τις δικές του ιδέες, να καθορίσει τι είδους είναι η σκηνή του σύμπαντος ή να δώσει την προτίμησή του σε μια κατάσταση ή τοποθέτηση πραγμάτων εις βάρος μιας άλλης. Διότι, μια που τίποτε απ' όσα ευκρινώς συλλαμβάνει δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αδύνατο ή αντιφατικό, όλες οι χίμαιρες της φαντασίας του θα βρίσκονταν σε βάση ισότητας· κι ούτε θα μπορούσε να δικαιολογήσει την προσχώρηση σε μια ιδέα ή σύστημα και την απόρριψη των άλλων, που είναι εξίσου δυνατά.

Ξανά· αφού ανοίξει τα μάτια του και θεωρήσει τον κόσμο, όπως πράγματι είναι, θα είναι αδύνατον γι' αυτόν, αρχικώς, να ορίσει την αιτία οποιουδήποτε γεγονότος, ακόμη λιγότερο του συνόλου των πραγμάτων ή του σύμπαντος. Θα μπορεί να θέσει τη φαντασία του σε κίνηση και αυτή θα μπορεί να του φέρει μια ατέλειωτη ποικιλία αναφορών και παραστάσεων. Όλα αυτά θα ήταν δυνατά· αλλά καθώς θα ήταν δυνατά όλα εξίσου, ποτέ, αφ' εαυτού, δεν θα έδινε έναν ικανοποιητικό λόγο σχετικά με την προτίμησή του ενός από τα υπόλοιπα. Μόνον η εμπειρία μπορεί να του δείξει την πραγματική αιτία του κάθε φαινομένου.

Τώρα, σύμφωνα μ' αυτή τη μέθοδο διαλογισμού, *Δημέα*, έπεται (και πράγματι αναγνωρίζεται σιωπηλά από τον ίδιο τον *Κλεάνθη*) ότι η τάξη, η οργάνωση ή η συναρμολόγηση των τελικών αιτιών δεν συνιστά, αφ' εαυτής, οποιαδήποτε απόδειξη υπάρξεως σχεδίου· αλλά μόνο στο μέτρο που έχουμε την εμπειρία ότι εκκινείται απ' αυτή την αρχή. Στο μέτρο που μπορούμε να ξεύρουμε a priori, η ύλη μπορεί να περιέχει την πηγή ή το ελατήριο της τάξεως εξ υπαρχής στο εσωτερικό της, όπως το κάνει και ο

νους· και δεν υπάρχει μεγαλύτερη δυσκολία να συλλάβουμε το ενδεχόμενο τα διάφορα στοιχεία να εμπίπτουν στην πιο αξιοθαύμαστη οργάνωση από μια εσωτερική άγνωστη αιτία, από το ενδεχόμενο οι ιδέες τους, μέσα στον μεγάλο καθολικό νου, από μια όμοια εσωτερική, άγνωστη αιτία, να εμπίπτουν σ' αυτή την οργάνωση. Η ίση πιθανότητα και των δύο αυτών υποθέσεων είναι επιτρεπτή. Αλλά από εμπειρία βρίσκουμε (σύμφωνα με τον Κλεάνθη) ότι υπάρχει μια διαφορά μεταξύ τους. Ρίξε διάφορα τεμάχια ατσαλιού μαζί, χωρίς σχήμα ή μορφή, ποτέ δεν θα οργανωθούν από μόνα τους ώστε να συνθέσουν ένα ρολόι. Πέτρα και ασβέστης και ξύλο, χωρίς έναν αρχιτέκτονα, ποτέ δεν θα υψώσουν ένα σπίτι. Αλλά βλέπουμε πως οι ιδέες μέσα σε ένα ανθρώπινο μυαλό οργανώνονται, με μίαν άγνωστη, ανεξήγητη οικονομία, ώστε να σχηματίσουν το σχέδιο ενός ρολογιού ή μιας οικίας. Η εμπειρία, συνεπώς, αποδεικνύει ότι υπάρχει μια πρώτη αρχή τάξεως στον νου, όχι στην ύλη. Από όμοια αποτελέσματα επάγουμε όμοια αίτια. Η προσαρμογή των μέσων στους σκοπούς συμβαίνει όμοια στο σύμπαν όπως και σε μια μηχανή ανθρώπινης επινοήσεως. Οι αιτίες, συνεπώς, πρέπει να ομοιάζουν.

Πρέπει να παραδεχτώ πως είχα από την αρχή σκανδαλισθεί με αυτή την ομοιότητα που ισχυριζόμαστε έτσι ότι υπάρχει μεταξύ της θεότητας και των ανθρώπινων όντων· και πρέπει να την εννοήσουμε ως συνεπαγόμενη έναν τέτοιο υποβιβασμό του Υπερτάτου 'Οντος, που κανείς σωστός θεϊστής δεν θα μπορούσε να ανεχθεί. Με τη βοήθειά σου, λοιπόν, *Δημέα*, θα επιχειρήσω να υπερασπισθώ ό,τι ορθώς ονόμασες αξιολάτρευτη μυστηριακότητα της θείας φύσεως και θα αναιρέσω αυτό το συλλογισμό του *Κλεάνθους*, αν κατ' αρχήν δέχεται ότι τον παρουσίασα σωστά.

Αφού ο *Κλεάνθης* συνεφώνησε, ο *Φίλων*, μετά από μια μικρή παύση, συνέχισε ως εξής.

'Οτι όλες οι επαγωγές, *Κλεάνθη*, που αφορούν γεγονότα, είναι βασισμένες στην εμπειρία και ότι όλοι οι πειραματικοί διαλογισμοί είναι βασισμένοι στην υπόθεση ότι όμοιες αιτίες αποδεικνύουν όμοια αποτελέσματα και όμοια αποτελέσματα όμοιες αιτίες, δεν θα το πολυσυζητήσω για την ώρα μαζί σου. Αλλά, παρατήρησε, θερμά σε

παρακαλώ, με πόση άκρα προσοχή όλοι οι σωστά συλλογιζόμενοι προχωρούν στη μεταβίβαση των πειραμάτων σε όμοιες περιπτώσεις. Εκτός εάν οι περιπτώσεις είναι ακριβώς οι ίδιες, δεν εναποθέτουν πλήρη εμπιστοσύνη στην εφαρμογή των προηγούμενων παρατηρήσεών τους στο οποιοδήποτε ιδιαίτερο φαινόμενο. Κάθε μεταβολή των περιστάσεων προκαλεί μια υποψία σχετικά με το γεγονός· και απιατούνται νέα πειράματα για να αποδειχθεί με βεβαιότητα πως οι νέες περιστάσεις δεν έχουν βαρύτητα ή σημασία. Μια αλλαγή στον όγκο, στη θέση, οργάνωση, ηλικία, διάθεση του αέρα ή των γύρω σωμάτων· οποιοδήποτε από αυτά τα επιμέρους είναι δυνατό να συνοδεύεται από τις πιο απροσδόκητες επιπτώσεις. Και εκτός αν τα αντικείμενα μας είναι πολύ γνωστά, είναι εξαιρετικά ριψοκίνδυνο να αναμένουμε με βεβαιότητα, μετά από όλες αυτές τις αλλαγές, ένα γεγονός όμοιο μ' αυτό που προηγουμένως υπέπεσε στην παρατήρηση μας. Αν κάπου διαφέρουν τα αργά και εσκεμμένα βήματα των φιλοσόφων από το βιαστικό περπάτημα του απλού ανθρώπου που, συνεπαρμένος από τις παραμικρή ομοιότητα, είναι ανίκανος για κάθε διάκριση ή εξέταση, είναι εδώ ακριβώς.

Αλλά μπορείς να σκεφθείς, *Κλεάνθη*, ότι το σύνηθες φλέγμα σου και η φιλοσοφία σου διασώθηκαν σε ένα τόσο μεγάλο βήμα όσο αυτό που έκανες όταν συνέκρινες το σύμπαν με οίκους, πλοία, έπιπλα, μηχανές και από την ομοιότητά τους σε μερικές περιπτώσεις συνεπέρανες μια ομοιότητα στις αιτίες τους; Η σκέψη, ο σχεδιασμός, η νόηση, που ανευρίσκουμε στους ανθρώπους και σε άλλα ζώα, δεν είναι παρά μια από τις πηγές και τις αρχές του σύμπαντος, όπως επίσης η ζέστη ή το ψύχος, η έλξη και η απώθηση και εκατοντάδες άλλα, που υπόκεινται στην καθημερινή παρατήρηση. Ποιητική αιτία είναι εκείνη μέσω της οποίας κάποια συγκεκριμένα μέρη της φύσεως βρίσκουμε ότι προκαλούν μεταβολές πάνω σε άλλα μέρη. Αλλά μπορεί ένα συμπέρασμα να μεταφερθεί νόμιμα από τα μέρη στο όλον; Η μεγάλη δυσαναλογία δεν αποκλείει κάθε σύγκριση και επαγωγή; Παρατηρώντας την ανάπτυξη μιας τρίχας, μπορούμε να μάθουμε τίποτε σχετικά τη γένεση ενός ανθρώπου; Θα μπορούσε ποτέ ο τρόπος

κινήσεως ενός φύλλου, έστω και τέλεια γνωστός, να μας προσφέρει οποιαδήποτε πληροφορία σχετική με τη βλάστηση ενός δέντρου;

Αλλά κι αν δεχθούμε ότι θα βασίζαμε την κρίση μας σχετικά με την *απαρχή* του όλου στις *ενέργειες* ενός μέρους της φύσεως πάνω σε ένα άλλο (πράγμα που ποτέ δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό), ωστόσο, γιατί να εκλέξουμε μια τόσο λεπτεπίλεπτη, τόσο ασθενή, τόσο περιορισμένη αρχή όσο βρίσκεται να είναι η λογική και ο σχεδιασμός που χαρακτηρίζουν κάποια ζώα πάνω σ' αυτόν τον πλανήτη; Τί περίεργο προνόμιο έχει αυτή η μικρή αναταραχή του εγκεφάλου που αποκαλούμε *σκέψη*, ώστε πρέπει έτσι να την κάνουμε το πρότυπο για ολόκληρο το σύμπαν; Η μεροληπτικότητά μας υπέρ του εαυτού μας μας το προτείνει με κάθε ευκαιρία· αλλά η σωστή φιλοσοφία οφείλει προσεκτικά να προφυλάγεται από μια τόσο φυσική αυταπάτη.

Μακράν του να αποδεχθώ, συνέχισε ο *Φίλων*, ότι οι λειτουργίες ενός μέρους μας προμηθεύουν οποιοδήποτε ορθό συμπέρασμα σχετικά με την απαρχή του όλου, δεν θα επιτρέψω κανένα μέρος να σχηματίσει έναν κανόνα για ένα άλλο μέρος εάν το τελευταίο βρίσκεται πολύ απομακρυσμένο από το προηγούμενο. Υπάρχει καμιά λογική βάση να συμπεράνουμε ότι οι κάτοικοι άλλων πλανητών διαθέτουν σκέψη, νόηση, λόγο ή οτιδήποτε όμοιο με αυτές τις ιδιότητες τω ανθρώπων; Όταν η Φύση έχει σε τόσο ακραίο βαθμό διαφοροποιήσει τον τρόπο λειτουργίας της σ' αυτή τη μικρή σφαίρα, μπορούμε να φαντασθούμε ότι αδιάκοπα αντιγράφει τον εαυτό της μέσα σ' ένα τόσο τεράστιο σύμπαν; Και αν η σκέψη, όπως μπορούμε κάλλιστα να υποθέσουμε, περιορίζεται μόνο σ' αυτή τη στενή γωνία κι έχει ακόμα και σ' αυτή μια τόσο περιορισμένη σφαίρα δράσεως, με ποια νομιμότητα να τη θεωρήσουμε ως την πρωταρχική αιτία όλων των πραγμάτων; Οι στενές απόψεις ενός χωριότη, που ανυψώνει την οικιακή του οικονομία σε κανόνα για τη διακυβέρνηση των βασιλείων είναι, σε σύγκριση, ένα συγχωρητέο σόφισμα.

Αλλά κι αν βεβαίωσαν ποτέ ότι μια σκέψη κι ένας λόγος που ομοιάζει στον ανθρώπινο επρόκειτο να βρεθεί κατά μήκος ολόκληρου του σύμπαντος και ότι η δραστηριότητα του αλλού ήθελε είναι απέραντα

εκτενέστερη και περισσότερο δεσπόζουσα απ' ό,τι εμφανίζεται σ' αυτή τη σφαίρα, ωστόσο δεν μπορώ να δω γιατί οι λειτουργίες ενός κόσμου συντεταγμένου, οργανωμένου, προσαρμοσμένου, μπορούν με οποιαδήποτε νομιμότητα να επεκταθούν σ' έναν κόσμο που βρίσκεται στην εμβρυώδη του κατάσταση και ο οποίος χωρεί προς αυτή τη σύνταξη και οργάνωση. Από παρατήρηση, γνωρίζουμε κάτι από την οικονομία, τη δράση και την τροφή ενός ολοκληρωμένου ζώου· αλλά οφείλουμε να μεταφέρουμε με μεγάλη προσοχή αυτή την παρατήρηση στην ανάπτυξη ενός εμβρύου στην κοιλιά κι ακόμη περισσότερο στο σχηματισμό ενός σπερματοζωαρίου στους λαγόνες του αρσενικού γονιού του. Η Φύση, όπως ανακαλύπτουμε, ακόμη και από την περιορισμένη μας εμπειρία, κατέχει έναν ατέλειωτο αριθμό πηγών και αρχών, που ασταμάτητα αποκαλύπτουν τους εαυτούς τους σε κάθε αλλαγή της θέσεως και της καταστάσεώς της. Και ποιες νέες και άγνωστες αρχές θα την ωθούσαν σε μια τόσο νέα και άγνωστη κατάσταση, όπως αυτή του σχηματισμού ενός σύμπαντος, δεν μπορούμε, χωρίς την πιο ακραία τόλμη, να ισχυρισθούμε πως θα καθορίσουμε.

Ένα πολύ μικρό μέρος αυτού του μεγάλου συστήματος, για έναν πολύ σύντομο χρόνο μας αποκαλύπτεται πολύ ατελώς και εξ αυτού γνωμοδοτούμε αποφασιστικά σχετικά με την απαρχή του όλου;

Αξιοθαύμαστο συμπέρασμα! Η πέτρα, το ξύλο, το τούβλο, ο σίδηρος, ο χαλκός, δεν έχουν αυτή τη στιγμή στη μικροσκοπική σφαίρα μας μια τάξη ή μίαν οργάνωση χωρίς την ανθρώπινη τέχνη και επινοητικότητα· συνεπώς το σύμπαν δεν θα μπορούσε εξαρχής να επιτύχει την τάξη και την οργάνωσή του χωρίς κάτι παρόμοιο με την ανθρώπινη τέχνη. Αλλά είναι ένα μέρος της φύσεως κανόνας για κάποιο άλλο μέρος πολύ απομακρυσμένο από το πρώτο; Είναι άραγε ένας κανόνας για το όλον; Είναι ένα πολύ μικρό μέρος κανόνας για το σύμπαν; Είναι η φύση σε μια ορισμένη κατάσταση ένας βέβαιος κανόνας για τη φύση σε μίαν άλλη κατάσταση, πλατιά διαφορετική από την πρώτη;

Και μπορείς να με μεμφθείς, *Κλεάνθη*, εάν εδώ μιμηθώ τον φρόνιμο δισταγμό του *Σιμωνίδου*, ο οποίος, κατά τη γνωστή ιστορία, όταν ερωτήθηκε από τον *Ιέρωνα*, *τι ήταν ο Θεός*; εζήτησε μια μέρα να σκεφθεί

σχετικά και κατόπιν άλλες δύο ημέρες και κατ' αυτό τον τρόπο συνεχώς παρέτεινε το όριο, χωρίς ποτέ να εκφέρει τον ορισμό του ή την περιγραφή του. Θα μπορούσες να με μεμφθείς αν απαντούσα αρχικά *ότι δεν ξέρω* και είχα την αίσθηση πως αυτό το θέμα βρίσκεται απέραντα πέρα από τη σύλληψη των λειτουργιών μου; Θα μπορούσες να αναφωνήσεις "σκεπτικός" και "σαρκαστής" όσο θα σου άρεσε. αλλά έχοντας βρει σε τόσα πολλά άλλα θέματα πολύ πιο οικεία τις ατέλειες και ακόμα και τις αντιφάσεις της ανθρώπινης λογικής, ποτέ δεν θα ανέμενα οποιαδήποτε επιτυχία από τις ασθενείς εικασίες της σε ένα θέμα τόσο υψηλό και τόσο απομακρυσμένο από το πεδίο της παρατηρήσεώς μας. 'Όταν δυο *είδη* αντικειμένων έχουν πάντοτε παρατηρηθεί συνδεδεμένα, μπορώ να *επαγάγω*, από συνήθεια, την ύπαρξη του ενός οποτεδήποτε βλέπω την ύπαρξη του άλλου· και τούτο αποκαλώ επιχείρημα από την εμπειρία. Αλλά το πώς αυτό το επιχείρημα μπορεί να έχει θέση εκεί όπου τα αντικείμενα, όπως στην παρούσα περίπτωση, είναι μοναδικά, εξατομικευμένα, χωρίς παραλληλισμό ή συγκεκριμένη ομοιότητα, είναι μάλλον δύσκολο να εξηγηθεί. Και θα μου πει κανένας άνθρωπος στα σοβαρά ότι ένα εύτακτο σύμπαν πρέπει να πέρχεται από κάποια σκέψη και τέχνη όπως η ανθρώπινη, διότι αυτή την γνωρίζουμε εμπειρικώς; Για να επιβεβαιώσουμε αυτό το συλλογισμό, θα ήταν αναγκαίο να είχαμε εμπειρική γνώση της απαρχής του κόσμου. Και δεν θα είναι βεβαίως αρκετό ότι έχουμε δει πλοία και πόλεις να ανεγείρονται από την ανθρώπινη τέχνη και επινοητικότητα...

Ο *Φίλων* προχωρούσε μ' αυτόν τον ορμητικό τρόπο, κάπως μεταξύ αστείου και σοβαρού όπως μου φάνηκε, όταν παρατήρησε κάποια σημεία ανυπομονησίας στον *Κλεάνθη* και τότε αμέσως σταμάτησε απότομα. Αυτό που θα είχα να προτείνω, είπε ο *Κλεάνθης*, είναι μόνο να μην κάνεις κατάχρηση των όρων και να μη χρησιμοποιείς λαϊκές εκφράσεις για να ανατρέψεις φιλοσοφικούς συλλογισμούς. Γνωρίζεις ότι ο απλός άνθρωπος συχνά διακρίνει το λόγο από την εμπειρία, ακόμη και όπου η ερώτηση σχετίζεται μόνο με θέματα γεγονότων και υπάρξεως· αν και βρίσκουμε, όποτε αυτός ο λόγος αναλύεται σωστά, ότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα είδος εμπειρίας. Το ν' αποδείξεις μέσω της εμπειρίας την απαρχή του

σύμπαντος από το νου δεν είναι περισσότερο αντίθετο προς τα κοινώς ομολογούμενα από το ν' αποδείξεις την κίνηση της γης από την ίδια αρχή. Και ένας μικρολόγος μπορεί να εγείρει τις ίδιες αντιρρήσεις προς το *κοπερνίκειο* σύστημα, που επρόβαλες ενάντια στους διαλογισμούς μου. Έχεις άλλες γαίες, θα μπορούσε να πει, που τις έχεις δει να κινούνται; Έχεις...

Ναι! Αναφώνησε ο *Φίλων*, διακόπτοντάς τον, έχουμε άλλες γαίες. Δεν είναι η σελήνη μια άλλη γη, όπου παρατηρούμε τα ίδια φαινόμενα; Δεν είναι οι περιστροφές του ηλίου επίσης μια επιβεβαίωση, κατ' αναλογία, της ίδιας θεωρίας; Δεν είναι οι δορυφόροι σελήνες που κινούνται γύρω από τον Δία και τον Κρόνο και μαζί μ'αυτούς τους βασικούς πλανήτες γύρω από τον ήλιο; Αυτές οι αναλογίες και οι ομοιότητες με άλλα που δεν ανέφερα, είναι οι μόνες αποδείξεις του κοπερνίκειου συστήματος. Και ανήκει σε σένα να σκεφθείς, αν έχεις οποιεσδήποτε αναλογίες του αυτού τύπου για να υποβαστάξεις τη θεωρία σου.

Στην πραγματικότητα, *Κλεάνθη*, συνέχισε, το νεώτερο σύστημα της αστρονομίας έχει γίνει τώρα τόσο πολύ αποδεκτό από όλους τους ερευνητές κι έχει καταστεί ένα τόσο σημαντικό μέρος ακόμη και της πρωιμότατης μορφώσεώς μας, ώστε δεν είμαστε κοινώς πολύ σχολαστικοί στην εξέταση των λόγων πάνω τους οποίους βασίζεται. Έχει γίνει τώρα πια ένα αντικείμενο απλής περιέργειας η μελέτη των πρώτων που έγραψαν γύρω από αυτό το θέμα, που είχαν να αντιμετωπίσουν όλη τη δύναμη της προκαταλήψεως και ήσαν υποχρεωμένοι να στρέφουν τα επιχειρήματά τους προς κάθε κατεύθυνση προκειμένου να τα καταστήσουν ευρύτερα γνωστά και πειστικά. Αλλά, αν διατρέξουμε τους περίφημους Διαλόγους του *Γαλιλαίου* σχετικά με το σύστημα του κόσμου, θα βρούμε ότι το μεγάλο αυτό πνεύμα, ένα από τα υψηλότερα που υπήρξαν ποτέ, πρώτα έστρεψε όλες του τις προσπάθειες στο να αποδείξει ότι δεν υπήρχε βάση για τη διάκριση που γινόταν συνήθως μεταξύ στοιχειωδών και ουρανίων ουσιών. Οι σχολές, εκκινούμενες από τις αυταπάτες της αισθήσεως, είχαν σπρώξει αυτή τη διάκριση πολύ μακριά και είχαν καθορίσει πως αυτές οι

τελευταίες ουσίες ήταν αγέννητες, αδιάφθορες, αναλλοίωτες, απαθείς, έχοντας απονείμει όλες τις αντίθετες ιδιότητες στις προηγούμενες ουσίες. Αλλά ο *Γαλιλαίος*, αρχίζοντας με τη σελήνη, απέδειξε την ομοιότητά της σε κάθε λεπτομέρεια προς τη γη! Το καμπύλο σχήμα της, το φυσικό της σκότος όταν δεν φωτίζεται, την πυκνότητά της, τη διαίρεσή της σε στερεό και υγρό στοιχείο, τις εναλλαγές των φάσεών της, τους αμοιβαίους φωτισμούς της γης και της σελήνης, τις κοινές τους εκλείψεις, τις ανισότητες της σεληνιακής επιφάνειας κλπ. Μετά από πολλά παραδείγματα τέτοιου τύπου, σε σχέση με όλους τους πλανήτες, οι άνθρωποι είδαν ξεκάθαρα ότι αυτά τα σώματα έγιναν καθαρά εμπειρικά αντικείμενα! Και ότι η ομοιότητα της φύσεώς των μας επέτρεπε να επεκτείνουμε τα ίδια επιχειρήματα και φαινόμενα από το ένα στο άλλο.

Σ' αυτή την προσεκτική πορεία των αστρονόμων μπορείς να διαβάσεις την ίδια σου την καταδίκη, *Κλεάνθη*· ή μάλλον μπορείς να δεις ότι το θέμα με το οποίο έχεις εμπλακεί ξεπερνά κάθε ανθρώπινη λογική και έρευνα. Μπορείς να ισχυρισθείς ότι θα δείξεις μια οποιαδήποτε τέτοια ομοιότητα μεταξύ της δομήσεως ενός οίκου, και της γενέσεως ενός σύμπαντος; Είδες ποτέ τη φύση σε μια τέτοια κατάσταση που να ομοιάζει την πρώτη οργάνωση των στοιχείων; Σχηματίστηκαν ποτέ κόσμοι κάτω από τα μάτια σου; Και είχες ποτέ τη δυνατότητα να παρατηρήσεις ολόκληρη την ανάπτυξη του φαινομένου, από την πρώτη εμφάνιση της τάξεως μέχρι την τελική του ολοκλήρωση; Εάν ναι, τότε ανάφερε την εμπειρία σου και παράδωσε τη θεωρία σου.

[3](#). Αναζήτηση της αλήθειας, βιβ. 3, κεφ. 9.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

[Νέα επιχειρήματα του Κλεάνθη υπέρ της αναλογίας και νέες αντιρρήσεις του Φίλωνος]

Πώς το πιο άλογο επιχείρημα, απάντησε ο *Κλεάνθης*, στα χέρια ενός ανθρώπου με αγχίνοια και επινοητικότητα είναι δυνατόν να αποκτήσει μιαν όψη ευλογοφανείας! Δεν ξεύρεις άραγε, *Φίλων*, ότι για τον *Κοπέρνικο* και τους πρώτους οπαδούς του κατέστη αναγκαίο ν' αποδείξουν την ομοιότητα της γήινης και της ουράνιας ύλης, επειδή κάποιοι φιλόσοφοι, τυφλωμένοι από τα παλιά συστήματα και υποστηριζόμενοι από ορισμένα φαινόμενα των αισθήσεων, είχαν αρνηθεί αυτή την ομοιότητα; Αλλά ότι δεν είναι καθόλου αναγκαίο, οι θεϊστές να αποδεικνύουν την ομοιότητα των έργων της φύσεως προς αυτά της τέχνης, διότι η ομοιότητα αυτή είναι προφανής και αναμφισβήτητη; Η ίδια ύλη, μια παρόμοια μορφή: Τί περισσότερο απαιτείται για να δείξει μια αναλογία μεταξύ των αιτιών τους και για να επιβεβαιώσει την απαρχή όλων των πραγμάτων από έναν θείο σκοπό και πρόθεση; Οι αντιρρήσεις σου, πρέπει να σου πω ελεύθερα, δεν είναι καλύτερες από τις δυσνόητες μικρολογίες αυτών των φιλοσόφων που αρνούνται την κίνηση· και πρέπει να ανασκευάζονται με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με εικόνες, παραδείγματα και περιπτώσεις, παρά με σοβαρά επιχειρήματα και φιλοσοφία.

Ας υποθέσουμε, ωστόσο, ότι μια έναρθρη φωνή ακουγόταν στα νέφη, πολύ δυνατότερη και μελωδικότερη απ' όσο οποιαδήποτε ανθρώπινη φωνή θα μπορούσε να είναι. Φαντάσου πως αυτή η φωνή εξαπλώνονταν την ίδια στιγμή, πάνω απ' όλα τα έθνη και μιλούσε σε κάθε έθνος στη δική του γλώσσα και διάλεκτο. Φαντάσου ότι ο λόγος του μηνύματος δεν θα περιείχε μόνο μια σωστή έννοια και σημασία, αλλά θα μετέφερε κάποια διδαχή εντελώς αντάξια ενός ευμενούς όντος, ανώτερου από την ανθρωπότητα. Θα σου ήταν δυνατό να διστάσεις για μια στιγμή σχετικά με την αιτία αυτής της φωνής; Και δεν πρέπει ευθύς να την προσγράψεις σε κάποιο σχέδιο ή σκοπό; Ωστόσο δεν μπορώ παρά να δω ότι όλες οι ίδιες αντιρρήσεις (αν αξίζουν αυτή την ονομασία) που έχουν εγερθεί ενάντια

στο σύστημα του θείσμου μπορούν επίσης να προβληθούν και γι' αυτό το συμπέρασμα.

Δεν θα μπορούσες να πεις, πως όλα τα συμπεράσματα που αφορούν στα γεγονότα είναι βασισμένα στην εμπειρία; Πως όταν ακούμε μιαν αρθρωμένη φωνή στο σκότος, και απ' αυτό συμπεραίνουμε την παρουσία ενός ανθρώπου, είναι μόνο η ομοιότητα των αποτελεσμάτων που μας οδηγεί να συμπεράνουμε πως υπάρχει μια ομοιότητα στην αιτία, αλλά πως αυτή η εκπληκτική φωνή, λόγω της εντάσεώς της, της εξάπλωσής της και της προσαρμοστικότητάς της σ' όλες τις γλώσσες έχει τόσο μικρή αναλογία προς οποιαδήποτε ανθρώπινη φωνή, ώστε δεν έχουμε λόγο να υποθέσουμε οποιαδήποτε αναλογία στις αιτίες τους· και, συνεπώς, ότι ένας λογικός, σοφός, συνεπής λόγος, προήλθε ξεύρεις από πού, από κάποιο τυχαίο σφύριγμα των ανέμων, όχιαπό κάποια θεία λογική ή διάνοια; Βλέπεις ξεκάθαρα τις δικές σου αντιρρήσεις μέσα σ' αυτές τις μικρολογίες· κι ελπίζω επίσης πως βλέπεις καθαρά ότι δεν είναι δυνατό να έχουν μεγαλύτερη δύναμη στη μια περίπτωση απ' ό,τι στην άλλη.

Αλλά, για να φέρω την περίπτωση ακόμη πλησιέστερα στην παρούσα του σύμπαντος, θα κάνω δυο υποθέσεις, που δεν περιέχουν τίποτε παράλογο ή αδύνατο. Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει μια φυσική, καθολική, χωρίς παραλλαγές γλώσσα, κοινή σε κάθε άτομο της ανθρώπινης φυλής, και πως τα βιβλία είναι φυσικά προϊόντα, που διαιωνίζονται με τον ίδιο τρόπο όπως τα ζώα και τα φυτά, με γενεά και πολλαπλασιασμό. Αρκετές εκφράσεις των παθών μας περιέχουν μια καθολική γλώσσα· όλα τα άγρια θηρία έχουν μια φυσική λαλιά, που, οσοδήποτε περιορισμένη, είναι απόλυτα κατανοητή στο δικό τους είδος. Κι όπως υπάρχουν αμέτρητα λιγότερα μέρη και αμέτρητα λιγότερη τέχνη στις λεπτότερες συνθέσεις της ρητορικής λογοτεχνίας απ' ό,τι στο χονδροειδέστατο οργανωμένο σώμα, η διάδοση μιας *Ιλιάδος* ή μιας *Αινειάδος* είναι ευκολότερη υπόθεση απ' αυτή οποιουδήποτε φυτού ή ζώου.

Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι εισέρχεσαι στη βιβλιοθήκη σου, κατοικημένη μ' αυτό τον τρόπο από φυσικούς τόμους, που περιέχουν την πιο διυλισμένη λογική και την εκλεκτότερη ομορφιά. Θα σου ήταν δυνατό

να ανοίξεις έναν από αυτούς τους τόμους και να αμφιβάλεις για το ότι η πρωταρχική του αιτία είχε τη δυνατότερη αναλογία προς το νου και τη διάνοια; Όταν προσφέρει λόγους και συζητεί, όταν κάνει παρατηρήσεις, επιχειρηματολογεί και επιβάλλει τις απόψεις του και τους τόπους του· όταν εφαρμόζεται κάποτε στην καθαρή νόηση, κάποτε στα αισθήματα· όταν συλλέγει, τακτοποιεί και κοσμεί κάθε ταιριαστή προς το θέμα θεώρηση, θα μπορούσες να εμμείνεις στην θέση σου ότι όλ' αυτά, στο βάθος, δεν είχαν στην πραγματικότητα καμιά σημασία και ότι ο πρώτος σχηματισμός αυτού του τόμου στα σπλάγχνα του πρώτου γονιού του δεν προήλθε από σκέψη και σκοπό; Το πείσμα σου, το ξεύρω καλά, δεν φτάνει σ' αυτό το σημείο σταθερότητας· ακόμη και το σκεπτικιστικό σου παιχνίδι και η αχαλινωσία δεν θα έμεναν απόητα απέναντι σε έναν τόσο εκθαμβωτικό παραλογισμό.

Αλλά, εάν υπάρχει μια διαφορά, *Φίλων*, μεταξύ αυτής της υποτιθέμενης περιπτώσεως και της πραγματικής του σύμπαντος, είναι όλη υπέρ της δεύτερης. Η ανατομία ενός ζώου προσφέρει πολλά ισχυρότερα παραδείγματα σχεδιασμού απ' ό,τι η ανάγνωση του *Λιβίου* και του *Τακίτου* και όποια αντίρρηση, που αρχίζεις στην πρώτη περίπτωση, οδηγώντας με πίσω σε μια τόσο ασυνήθιστη και εκπληκτική σκηνή σαν αυτή του πρώτου σχηματισμού των κόσμων, η ίδια αντίρρηση έχει θέση στην υπόθεση της βλαστάνουσας βιβλιοθήκης. Διάλεξε, λοιπόν, το κόμμα σου, *Φίλων*, χωρίς αμφισημίες και υπεκφυγές: Βεβαίωσε ότι ένας λογικός τόμος δεν είναι απόδειξη μιας λογικής αιτίας, ή αποδέξου μια κοινή αιτία σε όλα τα έργα της φύσεως.

Ας μου επιτραπεί επίσης να παρατηρήσω, συνέχισε ο *Κλεάνθης*, ότι αυτό το θρησκευτικό επιχείρημα, αντί να εξασθενίζεται απ' αυτό τον σκεπτικισμό, που τόσο πολύ αγαπάτε, μάλλον αποκτά δύναμη απ' αυτόν και γίνεται περισσότερο σταθερό και αναμφισβήτητο. Να αποκλείσεις κάθε επιχείρημα ή κάθε τύπου διαλογισμό ή προσποίηση είναι ή τρέλα. Η δηλωμένη δουλειά κάθε λογικού σκεπτικιστή είναι μόνο να απορρίπτει δυσνόητα, απομακρυσμένα και υπερ-διυλισμένα επιχειρήματα· να συμμετέχει στον κοινό νου και στα απλά ένστικτα της φύσεως· και να συγκατανεύει, όποτε κάποιοι λόγοι τον εντυπωσιάζουν με μια τόσο έντονη

δύναμη, ώστε να μην μπορεί, χωρίς τη μεγαλύτερη βία, να το εμποδίσει. Δείτε, κάνετε την ανατομία του οφθαλμού· παρακολουθήστε τη δομή του και τον μηχανισμό του· και πείτε μου, στηριγμένοι στο δικό σας συναίσθημα, εάν η ιδέα ενός επινοητού δεν πετάει ευθύς πάνω σας με μια δύναμη σαν αυτή της αισθήσεως. Το εναργέστερο συμπέρασμα ασφαλώς συνηγορεί υπέρ της υπάρξεως σχεδίου και απαιτείται χρόνος, συλλογή και μελέτη για να συγκεντρωθούν αυτές οι κούφες, αν και δυσνόητες, αντιρρήσεις, που μπορούν να υποστηρίξουν την απιστία. Ποιος μπορεί να δει το άρρεν και το θήλυ κάθε είδους, την αντιστοιχία των μερών τους και των ενστίκτων τους, τα πάθη τους και όλη τη ροή του βίου τους πριν και μετά τη γέννηση και να μην αισθανθεί ότι ο πολλαπλασιασμός των ειδών είναι θελημένος από τη Φύση; Εκατομμύρια και εκατομμύρια παρόμοιων παραδειγμάτων παρουσιάζονται σε κάθε μέρος του σύμπαντος· και καμιά γλώσσα δεν μπορεί να μεταφέρει μια πιο κατανοήσιμη, ακατανίκητη σημασία από την περίεργη ευρυθμία των τελικών αιτιών. Ποιο βαθμό, λοιπόν, τυφλού δογματισμού πρέπει να έχει φτάσει κάποιος για να απορρίψει τόσο φυσικά και τόσο πειστικά επιχειρήματα;

Είναι δυνατόν να συναντήσουμε στο γραπτό λόγο μερικές ομορφιές που φαίνονται αντίθετες στους κανόνες και που κερδίζουν τις συμπάθειες και ζωηρεύουν τη φαντασία εις πείσμα όλων των αρχών της κριτικής και της αυθεντίας των αναγνωρισμένων δασκάλων της τέχνης. Και αν το επιχειρήμα υπέρ του θείσμου είναι, όπως ισχυρίζεσθε, αντίθετο στις αρχές της λογικής, η καθολική, η ακατανίκητη επίδρασή του αποδεικνύει ξεκάθαρα ότι είναι δυνατόν να υπάρχουν επιχειρήματα μιας τέτοιας ανώμαλης φύσεως. Οποιοσδήποτε μωρολογίες κι αν προταθούν με το ζόρι, ένας κόσμος εν τάξει, όπως κι ένας συνεπής, αρθρωμένος λόγος, θα εξακολουθούν να εκλαμβάνονται ως αναμφισβήτητη απόδειξη σχεδίου και προθέσεως.

Παραδέχομαι πως καμιά φορά τα θρησκευτικά επιχειρήματα δεν έχουν την απαιτούμενη επιρροή πάνω σ' έναν αμόρφωτο άγριο και βάρβαρο· όχι επειδή είναι σκοτεινά και δύσκολα, αλλά επειδή ποτέ δεν θέτει στον εαυτό του οποιαδήποτε ερώτηση σχετικά με αυτά. Από πού

προκύπτει η περίεργη δομή ενός ζώου; Από τη συνουσία των γονέων του. Και αυτών από πού; Από *των δικών τους* γονέων; Με λίγες μεταθέσεις ακόμα τα αντικείμενα είναι σε τέτοια απόσταση, ώστε γι' αυτόν χάνονται στο σκότος και στη σύγχυση· ούτε ωθείται από οποιαδήποτε περιέργεια να τα ανιχνεύσει παραπέρα. Αλλ' αυτό δεν είναι ούτε δογματισμός, ούτε σκεπτικισμός, αλλά ηλιθιότητα· μια κατάσταση του νου πολύ διαφορετική από τη διυλιστική ερωτητική σου διάθεση, πολυμήχανε φίλε μου. Μπορείς να ανιχνεύσεις αίτια από αποτελέσματα· μπορείς να συγκρίνεις τα πιο απομακρυσμένα και άσχετα αντικείμενα· και τα μεγαλύτερά σου σφάλματα προέρχονται όχι από μια αφορία σκέψεως και επινοητικότητας, αλλά από μια περίσσια γονιμότητα, που απαλείφει τον φυσικό σου κοινό νου, μέσω μιας δαψίλειας μη αναγκαίων ενδοιασμών και αντιρρήσεων.

Εδώ θα μπορούσα να παρατηρήσω, *'Ερμιππε*, ότι ο *Φίλων* ήταν λιγάκι αμήχανος και συγχυσμένος· αλλά ενώ δίσταζε να δώσει μian απάντηση, για καλή του τύχη, παρενέβη ο *Δημέας* και τον έσωσε.

Το παράδειγμά σου *Κλεάνθη*, είπε, με τα βιβλία και τις γλώσσες, επειδή είναι οικείο, έχει, το ομολογώ, γι' αυτό το λόγο τόσο μεγαλύτερη δύναμη. Αλλά δεν υπάρχει επίσης κάποιος κίνδυνος σ' αυτή την περίπτωση, και δεν θα μπορούσε να μας κάνει υπερόπτες, επιτρέποντάς μας να φανταζόμαστε ότι κατανοούμε τη θεότητα, και ότι έχουμε μian επαρκή ιδέα της φύσεως και των ιδιοτήτων της; 'Όταν διαβάζω ένα βιβλίο, εισέρχομαι στον νου και την πρόθεση του συγγραφέως· γίνομαι αυτός, κατά κάποιον τρόπο, για κείνη τη στιγμή· κι έχω μian άμεση αίσθηση και κατανόηση αυτών των ιδεών που γυροφέρναν στη φαντασία του, όσο ήταν απασχολημένος μ' αυτή τη σύνθεση. Αλλά μia τόσο μεγάλη προσέγγιση ασφαλώς ποτέ δεν μπορούμε να επιτύχουμε προς τη θεότητα. Οι οδοί του δεν είναι οι δικές μας. Οι ιδιότητές του είναι τέλειες, αλλά ακατανόητες. Κι αυτό το βιβλίο της Φύσεως περιλαμβάνει ένα μεγάλο και ακατανόητο αίνιγμα, περισσότερο από κάθε λόγο ή επιχειρηματολογία.

Οι αρχαίοι *Πλατωνικοί*, καθώς γνωρίζετε, υπήρξαν οι πιο θρήσκοι και ευσεβείς από όλους τους ειδωλολάτρες φιλοσόφους· ωστόσο, πολλοί από αυτούς, ειδικότερα ο *Πλωτίνος*, ρητώς δηλώνουν ότι η διάνοια ή η

κατανόηση δεν πρέπει να προσγραφούν στη θεότητα και πως η τελειότερη λατρεία μας προς αυτόν συνίσταται όχι σε πράξεις ευλαβείας, προσκυνήσεως, ευγνωμοσύνης ή αγάπης, αλλά σε κάποιο μυστηριώδη αυτομηδενισμό ή μια πλήρη απάλειψη όλων των δυνάμεών μας. Αυτές οι ιδέες είναι ίσως παρατραβηγμένες· αλλά, παρ' όλα αυτά, πρέπει να αναγνωριστεί ότι, παριστάνοντας τη θεότητα ως τόσο κατανοητή και συλληπτή, και τόσο όμοια προς τον ανθρώπινο νου, γινόμαστε ένοχοι της χονδροειδέστερης και της στενότερης προκαταλήψεως και αναβιβάζουμε τους εαυτούς μας σε πρότυπο ολόκληρου του σύμπαντος.

Όλα τα *συναισθήματα* του ανθρώπινου νου, ευγνωμοσύνη, μνησικακία, έρωσ, φιλία, συμφωνία, μομφή, οίκτος, άμιλλα, φθόνος, έχουν μια σαφή αναφορά στην κατάσταση και τη θέση του ανθρώπου και έχουν υπολογισθεί για να διατηρήσουν την ύπαρξη, και να προωθήσουν τη δραστηριότητα ενός τέτοιου όντος σε τέτοιες περιστάσεις. Φαίνεται συνεπώς παραλογικό να μεταφέρουμε τέτοια συναισθήματα σε μια ανώτερη ύπαρξη, ή να υποθέτουμε ότι αυτή η ύπαρξη ελαύνεται από αυτά· κι επιπλέον τα φαινόμενα της οικουμένης δεν θα μας υποστηρίξουν σε μια τέτοια θεωρία. Όλες μας οι *ιδέες*, που προέροχονται από τις αισθήσεις, είναι ομολογουμένως ψευδείς και απατηλές· και δεν είναι δυνατόν, συνεπώς, να υποτεθεί πως έχουν θέση σε μίαν υπέρτατη διάνοια· και όπως οι ιδέες του συναισθήματος, προστιθέμενες σ' αυτές των εξωτερικών αισθήσεων, συνθέτουν τη συνολική εξάρτυση της ανθρώπινης νοήσεως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κανένα από τα *υλικά* της σκέψεως δεν είναι, από καμία άποψη, όμοιο στη θεία και στην ανθρώπινη διάνοια. Τώρα, ως προς τον *τρόπο* σκέψεως: Πώς μπορούμε να κάνουμε την οποιαδήποτε σύγκριση μεταξύ τους ή να υποθέσουμε πως με οποιονδήποτε τρόπο ομοιάζουν; Η σκέψη μας είναι κυμαινόμενη, αβέβαιη, περαστική, αλλεπάλληλη, και ετερόκλητη· κι αν αφαιρέσουμε αυτά τα γνωρίσματα, εκμηδενίζουμε απολύτως την ουσία της και θα ήταν, στην περίπτωση αυτή, μια κατάχρηση όρων να της δώσουμε το όνομα της σκέψεως ή της λογικής. Τουλάχιστον, αν φαίνεται ευσεβέστερο και σεβασμιότερο (όπως και πράγματι είναι) να διατηρούμε ακόμη αυτούς τους όρους όταν

αναφερόμαστε στο Υπέρτατο Ον, θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε ότι η σημασία τους σ' αυτή την περίπτωση είναι τελείως ακατάληπτη και ότι οι ατέλειες της φύσεώς μας δεν μας επιτρέπουν να φθάσουμε σε οποιαδήποτε ιδέα, η οποία να ανταποκρίνεται κατ' ελάχιστο στο ανέκφραστο ύψος των θείων ιδιοτήτων.

ΜΕΡΟΣ IV

['Όπου ο αποφασισμός αποκαλύπτεται μυστικισμός και η αναλογική επιχειρηματολογία ανθρωπομορφισμός και όπου ο σκεπτικισμός ενισχύει τον πρώτο]

Μου φαίνεται παράξενο, είπε ο *Κλεάνθης*, εσύ, *Δημέα*, που είσαι τόσο ειλικρινής υπέρ της υποθέσεως της θρησκείας, να υποστηρίζεις ακόμη τον μυστηριώδη, ακατανόητο χαρακτήρα της φύσεως του θείου και να επιμένεις τόσο ανένδοτα ότι δεν έχει κανενός είδους αναλογία ή ομοιότητα με τα ανθρώπινα όντα. Μπορώ πρόθυμα να αποδεχθώ ότι η θεότητα κατέχει πολλές δυνάμεις και ιδιότητες, τις οποίες δεν μπορούμε να κατανοήσουμε· αλλά εάν οι ιδέες μας, ως εκεί που μπορούν να φτάσουν, δεν είναι σωστές και επαρκείς και ανταποκρινόμενες στην πραγματική του φύση, δεν γνωρίζω τι υπάρχει σ' αυτό το θέμα στο οποίο να αξίζει να επιμείνουμε. Είναι τόσο σημαντικό το όνομα, που ως απλή λέξη δεν σημαίνει τίποτε; Αλλιώς κατά τί διαφέρετε εσείς οι *μυστικοί*, που υποστηρίζετε την απόλυτη μη-κατανοησιμότητα του θείου, από τους σκεπτικιστές ή τους αθεϊστές, που ισχυρίζονται ότι η πρώτη αιτία των όντων είναι άγνωστη και ακατανόητη; Η τόλμη τους πρέπει να είναι πολύ μεγάλη, αν, αφού απορρίψουν την παραγωγή από έναν νου, εννοώ ένα νου που να ομοιάζει τον ανθρώπινο (διότι δεν ξεύρω κανέναν άλλο), αξιώνουν να προσδιορίσουν με βεβαιότητα οποιαδήποτε άλλη συγκεκριμένη, κατανοητή αιτία και πρέπει να τους χαρακτηρίζει πολύς σχολαστικισμός, αν αρνούνται να αποκαλέσουν την καθολική, άγνωστη αιτία Θεό ή θείο και να της επιδαφιλεύσουν όσες υψηλές ευλογίες και όσα επίθετα χωρίς σημασία και να τους απαιτήσεις.

Ποιος θα μπορούσε να φαντασθεί, απάντησε ο *Δημέας*, ότι ο *Κλεάνθης*, ο ήρεμος και φιλοσοφημένος *Κλεάνθης*, θα επιχειρούσε να αντικρούσει τους ανταγωνιστές του επιρρίπτοντάς τους ένα παρατσούκλι κι όπως οι κοινοί θρησκόληπτοι και οι ιεροεξεταστές της εποχής θα ανέτρεχε στην ύβρη και τη ρητορεία αντί για το λογισμό; 'Η μήπως δεν αντιλαμβάνεται ότι αυτοί οι τόποι εύκολα διαστρέφονται και πως

ανθρωπομορφιστής είναι μια ονομασία τόσο απεχθής, και με τόσο επικίνδυνες συνέπειες, όσο και το επίθετο του *μυστικού*, με το οποίο μας ετίμησε; Στ' αλήθεια, *Κλεάνθη*, δες τι είναι αυτό που διατείνεσαι όταν παρουσιάζεις τη θεότητα σαν παρόμοια με έναν ανθρώπινο νου και διάνοια. Τί είναι η ψυχή του ανθρώπου; Μια σύνθεση διαφόρων ικανοτήτων, παθών, αισθημάτων, ιδεών ενωμένων, ασφαλώς, σ' ένα εγώ ή πρόσωπο αλλά πάντως διαφορετικών το ένα από το άλλο. Όταν συλλογίζεται, οι ιδέες που είναι τα μέρη του λόγου του, αποκτούν μια συγκεκριμένη μορφή ή τάξη, που δεν διατηρείται ακέραιη ούτε στιγμή, αλλ' αμέσως δίνει θέση σε άλλη διάταξη. Νέες γνώμες, νέα πάθη, νέες συγκινήσεις, νέα αισθήματα εγείρονται, που συνεχώς διαφοροποιούν την πνευματική σκηνή και δημιουργούν σ' αυτή τη μεγίστη ποικιλία και την πιο γρήγορη διαδοχή που είναι δυνατόν να φαντασθεί κανείς. Πώς τούτο συμβαδίζει με την τέλεια αμεταβλητότητα και απλότητα που όλοι οι πραγματικοί θεϊστές αποδίδουν στη θεότητα; Με την ίδια πράξη, λένουν, βλέπει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον· η αγάπη και το μίσος του, το έλεός του και η δικαιοσύνη του συνιστούν μια και την αυτή ενέργεια: Βρίσκεται ολόκληρος σε κάθε σημείο του χώρου· και πλήρης σε κάθε στιγμή της διάρκειας. Χωρίς διαδοχή, χωρίς αλλαγή, χωρίς αύξηση, χωρίς μείωση. Το είναι του δεν περιλαμβάνει ούτε ίχνος διακρίσεως ή διαφοροποιήσεως. Και ό,τι είναι αυτή τη στιγμή, αυτό ήταν πάντοτε, και θα είναι πάντα, χωρίς καμιά νέα κρίση, συναίσθημα ή διαδικασία. Μένει ακίνητος σε μια απλή, τέλεια κατάσταση ούτε μπορείς να πεις, χωρίς ακυρολεξία, πως αυτή του η πράξη είναι διαφορετική από αυτή την άλλη ή ότι αυτή η κρίση ή ιδέα έχει τελευταίως σχηματισθεί και θα παραχωρήσει τη θέση της διαδοχικώς σε οποιαδήποτε διαφορετική κρίση ή ιδέα.

Μπορώ εύκολα να αποδεχθώ, είπε ο *Κλεάνθης*, ότι αυτοί που υποστηρίζουν την τέλεια απλότητα του Υπερτάτου Όντος, στο βαθμό που το εξήγησες, είναι πλήρεις *μυστικοί* και πρέπει να κατηγορηθούν με όλες τις συνέπειες που έχω εξαγάγει από τη θέση τους. Είναι με μια λέξη άθεοι, χωρίς να το γνωρίζουν. Διότι αν και είναι αποδεκτό ότι η θεότητα έχει ιδιότητες τις οποίες δεν κατανοούμε, ωστόσο ποτέ δεν πρέπει να

αποδίδουμε σ' αυτήν οποιεσδήποτε ιδιότητες που να είναι απολύτως ασύμβατες μ' αυτή τη νοήμονα φύση, που του είναι ουσιώδης. Ένας νους του οποίου οι πράξεις και τα συναισθήματα και οι ιδέες δεν είναι ευδιάκριτες και συνεχόμενες, ένας νους που είναι συνολικά απλός και ολότελα αμετάβλητος είναι ένας νους που δεν έχει σκέψη, δεν έχει θέληση, δεν έχει συναισθημα, δεν έχει αγάπη, δεν έχει μίσος· ή, με μια λέξη, δεν είναι καθόλου νους. Είναι μια κατάχρηση όρων να του δίνουμε αυτή την ονομασία και μπορούμε εξίσου να ομιλήσουμε περί περιορισμένης εκτάσεως χωρίς μορφή ή για έναν αριθμό χωρίς σύνθεση.

Παρακαλώ δες, είπε ο *Φίλων*, εναντίον ποίων καταφέρεσαι αυτή τη στιγμή. Τιμάς με την ονομασία του αθεϊσμού όλους σχεδόν τους σωστούς, ορθόδοξους θεολόγους, που έχουν πραγματευθεί το θέμα και τελικά θα βρεθείς εσύ ο ίδιος, σύμφωνα με τους υπολογισμούς σου, ο μόνος σωστός θεϊστής στον κόσμο. Αλλά αν οι ειδωλολάτρες είναι άθεοι, όπως νομίζω ότι είναι δυνατόν ορθώς να λεχθεί, και οι χριστιανοί θεολόγοι το ίδιο, τί θα γίνει με το επιχείρημα που πανηγυρικά αντλούσαμε από την καθολική συμφωνία της ανθρωπότητας;

Επειδή γνωρίζω όμως ότι δεν κάμπτεσαι πολύ από ονόματα και αυθεντίες, θα προσπαθήσω να σου δείξω κάπως ακριβέστερα τις δυσκολίες αυτού του ανθρωπομορφισμού, που έχεις ασπασθεί και θα αποδείξω ότι δεν υπάρχει βάση για να υποθέσουμε ένα σχέδιο του κόσμου που να σχηματίζεται στον θείο νου, συνιστάμενο από διάφορες ιδέες, διαφορετικά τακτοποιημένες, και με τον ίδιο τρόπο όπως ένας αρχιτέκτονας σχηματίζει στο κεφάλι του το σχέδιο ενός κόσμου ενός σπιτιού που σκοπεύει να εκτελέσει.

Δεν είναι εύκολο, το αναγνωρίζω, να δούμε τι κερδίζεται από αυτή την υπόθεση, είτε κρίνουμε περί του θέματος με το λόγο είτε με την *εμπειρία*. Είμαστε ακόμη υποχρεωμένοι να ανεβούμε ψηλότερα, ώστε να βρούμε την αιτία αυτής της αιτίας, που έχεις προσδιορίσει σαν ικανοποιητική και πειστική.

Εάν ο λόγος (εννοώ τον αφηρημένο λόγο, που να προέρχεται από έρευνες *a priori*) δεν είναι εξίσου βουβός σε σχέση με όλες τις ερωτήσεις

που αφορούν στα αίτια και τα αιτιατά, θα αποτολμήσει να εκφέρει αυτή την πρόταση τουλάχιστο, ότι ένας πνευματικός κόσμος ή ένα σύμπαν ιδεών απαιτεί μίαν αιτία εξίσου όσο ένας υλικός κόσμος ή ένα σύμπαν αντικειμένων· κι αν είναι όμοιος στην οργάνωσή του οφείλει να απαιτεί μια παρόμοια αιτία. Διότι τι υπάρχει σ' αυτό το θέμα που θα προκαλούσε ένα διαφορετικό συμπέρασμα ή επαγωγή; Από μια αφηρημένη άποψη είναι εντελώς όμοια και καμιά δυσκολία δεν συντρέχει τη μια υπόθεση, που να μην είναι κοινή και στα δυο τους.

Αν πάλι υποχρεώσουμε σώνει και καλά την *εμπειρία* να εκφέρει κάποια πρόταση, ακόμα και σ' αυτά τα θέματα, που κείνται έξω από τη σφαίρα της, ούτε κι αυτή μπορεί να διακρίνει μια υλική διαφορά σ' αυτό το επιμέρους, μεταξύ αυτών των δύο ειδών κόσμων, αλλά τους βρίσκει να διακυβερνώνται από όμοιες αρχές και να εξαρτώνται από μια ίση ποικιλία αιτιών στις λειτουργίες τους. Έχουμε δείγματα σε μικρογραφία και για τους δύο. Ο δικός μας νους μοιάζει με τον ένα· ένα φυσικό ή ζωϊκό σώμα με τον άλλο. Ας αφήσουμε, συνεπώς, την εμπειρία να κρίνει απ' αυτά τα δείγματα. Τίποτε δεν φαίνεται πιο λεπτό σε σχέση με τα αίτιά του από τη σκέψη κι όπως αυτά τα αίτια ποτέ δεν λειτουργούν σε δύο ανθρώπους σύμφωνα με τον ίδιο τρόπο, έτσι ποτέ δεν βρίσκουμε δύο πρόσωπα που να σκέφτονται ακριβώς όμοια. Ούτε, σ' αλήθεια, το ίδιο πρόσωπο σκέφτεται ακριβώς όμοια σε δύο διαφορετικές περιόδους του χρόνου. Μια διαφορά ηλικίας, διαθέσεως, του σώματός του, του καιρού, της τροφής, της συντροφιάς, των βιβλίων, των παθών, οποιοδήποτε από αυτά τα επιμέρους ή άλλα ακόμη λεπτότερα, επαρκεί να μεταβάλλει τον περίεργο μηχανισμό της σκέψεως και να της μεταβιβάσει πολύ διαφορετικές κινήσεις και λειτουργίες. Στο μέτρο που μπορούμε να κρίνουμε, τα φυσικά και ζωικά σώματα δεν είναι περισσότερο λεπτεπίλεπτα στις κινήσεις τους ούτε εξαρτώνται από μια μεγαλύτερη ποικιλία ή περισσότερο περίεργη συναρμολόγηση ελατηρίων και αρχών.

Πώς, συνεπώς, θα ικανοποιήσουμε τους εαυτούς μας σχετικά με την αιτία αυτού του Όντος, το οποίο υποθέτεις δημιουργό της φύσεως ή, σύμφωνα με το ανθρωπομορφικό σου σύστημα, του ιδεώδους κόσμου, στο

εσωτερικό του οποίου ανιχνεύεις τον υλικό; Δεν έχουμε τον ίδιο λόγο να ψάξουμε αυτό τον ιδεώδη κόσμο σ' έναν άλλο ιδεώδη κόσμο ή μια νέα νοήμονα αρχή; Αλλ' αν σταματήσουμε και δεν προχωρήσουμε παρακάτω, γιατί να προχωρήσουμε καν τόσο; Γιατί να μην σταματήσουμε στον υλικό κόσμο; Πώς μπορούμε να ικανοποιήσουμε τους εαυτούς μας χωρίς να συνεχίσουμε ad infinitum; Και στο τέλος, τί ικανοποίηση να βρούμε σ' αυτό το ατέλειωτο προχώρημα; Ας αναλογισθούμε την ιστορία του Ινδού φιλοσόφου και του ελέφαντά του. Ποτέ δεν ήταν πιο εφαρμόσιμη απ' ό,τι στο παρόν θέμα. Εάν ο υλικός κόσμος στηρίζεται πάνω σ' έναν παρόμοιο ιδεώδη κόσμο, αυτός ο ιδεώδης κόσμος πρέπει να στηρίζεται πάνω σ' ένα άλλο κι έτσι χωρίς τέλος. Θα ήταν καλύτερο, συνεπώς, να μην κοιτάζαμε ποτέ πέρα από τον παρόντα υλικό κόσμο. Υποθέτοντας ότι περιέχει την αρχή της τάξεώς του εντός του, αληθινά ισχυριζόμαστε ότι είναι ο Θεός· και όσο ταχύτερα φτάσουμε στο θείο αυτό ον, τόσο το καλύτερο. Όταν πηγαίνεις ένα βήμα πέρα από το κοσμικό σύστημα, απλώς ερεθίζεις ένα ερευνητικό πνεύμα, που είναι αδύνατον ποτέ να ικανοποιηθεί.

Λέγοντας ότι οι διαφορετικές ιδέες που συνθέτουν το λόγο του Υπερτάτου Όντος εμπίπτουν σε τάξη από μόνες τους και από την ίδια τους τη φύση, είναι σαν να μιλάμε χωρίς να λέμε τίποτε. Γιατί αν λέμε κάτι, θα επιθυμούσα πολύ να μάθω, γιατί δεν μπορούμε εξίσου να πούμε ότι τα μέρη του υλικού κόσμου εμπίπτουν σε τάξη από μόνα τους και από τη δική τους φύση. Μπορεί να είναι η μια γνώμη κατανοητή, ενώ η άλλη δεν είναι;

Έχουμε, πράγματι, εμπειρία ιδεών που εμπίπτουν σε τάξη από μόνες τους και χωρίς καμιά γνωστή αιτία. Αλλά, είμαι βέβαιος, έχουμε μια πολύ πλατύτερη εμπειρία ύλης που κάνει το ίδιο όπως σ' όλα τα παραδείγματα γενέσεως και βλαστήσεως στα οποία η σωστή ανάλυση της αιτίας ξεπερνά κάθε ανθρώπινη κατανόηση. Έχουμε επίσης εμπειρία επιμέρους συστημάτων σκέψεως και ύλης, που δεν έχουν τάξη· του πρώτου στην τρέλλα, του δεύτερου στη φθορά. Γιατί λοιπόν θα έπρεπε να σκεφτούμε ότι η τάξη είναι πιο ουσιαστική στο ένα απ' ό,τι στο άλλο; Και αν απαιτεί ένα αίτιο και στα δύο, τί κερδίζουμε από το σύστημά σου ανάγοντας το σύμπαν των αντικειμένων σε ένα παρόμοιο σύμπαν ιδεών; Το πρώτο βήμα

που κάνουμε μας οδηγεί για πάντα. Θα ήταν, συνεπώς, σοφό για μας να περιορίσουμε όλες μας τις έρευνες στον παρόντα κόσμο, χωρίς να κοιτάζουμε παραπέρα. Καμιά ικανοποίηση δεν μπορεί ποτέ να επιτευχθεί από αυτούς τους διαλογισμούς, που τόσο πολύ ξεπερνούν τα στενά όρια της ανθρώπινης νοήσεως.

Ήταν σύνηθες με τους *Περιπατητικούς*, ξέρεις *Κλεάνθη*, όποτε ζητιόταν το αίτιο κάποιου φαινομένου, να προστρέχουν στις *δυνάμεις* ή στα *αφανή γνωρίσματα* και να λένε, για παράδειγμα, ότι ο άρτος έτρεφε λόγω της θρεπτικής του δυνάμεως και ότι η σένα εξάγνιζε λόγω της καθαρτικής της ιδιότητας, όμως ανακαλύφθηκε ότι αυτή η υπεκφυγή δεν ήταν άλλο από μεταμφίεση της άγνοιας κι ότι αυτοί οι φιλόσοφοι, αν και λιγότερο ευφυείς, έλεγαν πραγματικά το ίδιο πράγμα με τους σκεπτικιστές ή τους απλούς ανθρώπους που τίμια ομολογούσαν πως δεν εγνώριζαν την αιτία αυτών των φαινομένων. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν ερωτάται ποιο αίτιο δημιουργεί τάξη στις ιδέες του Υπερτάτου Όντος, είναι δυνατόν σεις οι ανθρωπομορφίτες να επισημάνετε κάποια άλλη ιδέα εκτός απ' αυτήν, ότι είναι μια *λογική* δύναμη, και πως τέτοια είναι η φύση της θεότητας; Αλλά γιατί μια παρόμοια απάντηση δεν θα εξηγούσε εξίσου ικανοποιητικά την τάξη του κόσμου, χωρίς να ανατρέχουμε σε κάποιον τέτοιο νοήμονα δημιουργό, όπως επιμένεις, μπορεί να είναι δύκολο να καθορισθεί. Είναι μόνο σα να λέμε ότι *τέτοια* είναι η φύση των υλικών αντικειμένων και πως όλα εξαρχής κατέχονταν από μίαν ιδιότητα τάξεως και αναλογίας. Τούτοι είναι μόνο μελετημένοι και σύνθετοι τρόποι να εξομολογούμαστε την άγνοιά μας· ούτε έχει η μια υπόθεση κανένα πραγματικό πλεονέκτημα παραπάνω από την άλλη, εκτός από τη μεγαλύτερη συμμόρφωσή της προς τις προκαταλήψεις των απλών ανθρώπων.

Ανέπτυξες αυτό το επιχείρημα με μεγάλη έμφαση, απάντησε ο *Κλεάνθης*· δεν φαίνεσαι να αντιλαμβάνεσαι πόσο εύκολο είναι ν' απαντηθεί. Ακόμη και στην καθημερινή ζωή, εάν καθορίσω μια αιτία για κάποιο γεγονός, αποτελεί άρα αντίρρηση, *Φίλων*, το να μη μπορώ να καθορίσω την αιτία αυτής της αιτίας και ν' απαντήσω την κάθε νέα ερώτηση, που μπορεί κάθε στιγμή να εγερθεί; Και ποιοι φιλόσοφοι θα

μπορούσαν να υπακούσουν σε έναν τόσο αυστηρό κανόνα; Οι φιλόσοφοι που ομολογούν πως οι ύστατες αιτίες είναι απολύτως άγνωστες και αντιλαμβάνονται πως οι πιο διυλισμένες αρχές, στις οποίες ανάγουν τα φαινόμενα, τους είναι ακόμη τόσο ανεξήγητες όσο αυτά τα φαινόμενα είναι για τους απλούς ανθρώπους. Η σειρά και η τάξη της φύσεως, η αξιοπαρατήρητη συναρμολόγηση των τελικών αιτιών, η απλή χρήση και σκοπιμότητα του κάθε μέρους και του κάθε οργάνου· όλ' αυτά μαρτυρούν στην καθαρότερη γλώσσα, ένα νοήμον αίτιο ή ένα νοήμονα δημιουργό. Οι ουρανοί και η γη ενώνονται στην ίδια μαρτυρία· ολόκληρος ο χορός της Φύσεως υψώνει έναν ύμνο εις αίνεση του δημιουργού του· μόνος, ή σχεδόν μόνος, εσύ διαταράσσεις αυτή τη γενική αρμονία. Εγείρεις περίπλοκες αμφιβολίες, μικρολογίες και αντιρρήσεις· μ'ερωτάς ποια είναι η αιτία αυτής της αιτίας; Δεν το γνωρίζω: Δεν μ' ενδιαφέρει· δεν με αφορά. Έχω βρει μια θεότητα κι εδώ σταματώ την έρευνά μου. Ας πάνε παρακάτω εκείνοι που είναι σοφότεροι ή πιο ενεργητικοί.

Δεν ισχυρίζομαι πως είμαι ούτε το ένα ούτε το άλλο, απάντησε ο *Φίλων*, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ίσως ποτέ να μην επιχειρούσα να πάω τόσο μακριά· ιδιαίτερα όταν αντιλαμβάνομαι ότι θα πρέπει τελικά να είμαι ευχαριστημένος έχοντας μείνει με την ίδια απάντηση, η οποία, χωρίς άλλη φασαρία, θα μπορούσε να με είχε ικανοποιήσει από την αρχή. Εάν πρόκειται να παραμείνω σε πλήρη άγνοια των αιτιών και δεν μπορώ απολύτως να δώσω εξήγηση για τίποτε, δεν θα θεωρήσω ποτέ σαν πλεονέκτημα ν' απομακρύνω για μια στιγμή τη δυσκολία που, το αναγνωρίζεις, πρέπει ευθύς μ' όλη της τη δύναμη να πέσει ξανά πάνω μου. Οι φυσιολόγοι, πραγματικά, εξηγούν με πολλή ορθότητα μερικά αποτελέσματα από γενικότερες αιτίες, αν και αυτές οι ίδιες οι γενικές αιτίες πρόκειται να μείνουν στο τέλος τελείως ανεξήγητες· αλλά ποτέ ασφαλώς δεν θα σκέφτηκαν σαν ικανοποιητικό να εξηγήσουν ένα επιμέρους αποτέλεσμα από μίαν επιμέρους αιτία, που να μην χρειάζεται άλλη εξήγηση εκτός από το αποτέλεσμα της το ίδιο. Ένα ιδεώδες σύστημα οργανωμένο αφ' εαυτού, χωρίς ένα προηγούμενο σχέδιο, δεν είναι ούτε στο ελάχιστο πιο ευεξήγητο απ' όσο ένα υλικό σύστημα που πετυχαίνει την οργάνωσή

του με τον ίδιο τρόπο κι ούτε έχει η δεύτερη υπόθεση καμιά δυσκολία περισσότερη απ' ό,τι η πρώτη.

ΜΕΡΟΣ V

['Όπου ο ανθρωπομορφισμός καταδεικνύεται αντιφατικός]

Αλλά για να σου δείξω ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες, συνέχισε ο *Φίλων*, που παρουσιάζει ο ανθρωπομορφισμός σου, σε παρακαλώ να εξετάσεις ξανά τις αρχές σου. *'Όμοια αποτελέσματα αποδεικνύουν όμοιες αιτίες*. Τούτο είναι το πειραματικό επιχείρημα και τούτο είναι, λες επίσης, το μόνο θεολογικό επιχείρημα. Τώρα είναι βέβαιο ότι όσο πιο όμοια είναι τα αποτελέσματα που βλέπονται, και πιο όμοιες οι αιτίες που συνάγονται, τόσο ισχυρότερο είναι το επιχείρημα. Κάθε απόκλιση από όποια πλευρά μειώνει την πιθανότητα και καθιστά το πείραμα λιγότερο αποφασιστικό. Δεν μπορείς να αμφιβάλλεις σχετικά μ' αυτή την αρχή κι ούτε πρέπει ν' απορρίψεις τις συνέπειές της.

'Όλες οι νέες ανακαλύψεις στην αστρονομία που αποδεικνύουν το τεράστιο μέγεθος και το μεγαλείο των έργων της φύσεως είναι ισάριθμα επιχειρήματα υπέρ μιας θεότητας σύμφωνα με το πραγματικό σύστημα του θειϊσμού· αλλά σύμφωνα με την υπόθεσή σου ενός πειραματικού θειϊσμού, μεταβάλλονται σε ισάριθμες αντιρρήσεις, μεταθέτοντας το αποτέλεσμα ακόμη μακρύτερα από κάθε ομοιότητα προς τα αποτελέσματα της ανθρώπινης τέχνης και δεξιοτεχνίας. Διότι, εάν ο *Λουκρήτιος*, ακόμη κι ακολουθώντας το παλιό σύστημα του κόσμου, μπορούσε ν' ανακράξει

Quis regere immensi summam; quis habere profundi

Indu manu validas potis est moderanter habenas?

Quis pariter coelos omnes convertere? et omnes

Ignibus aetheriis terras suffire feraces?

Omnibus inque locis esse omni tempore presto?

[Ποιος μπορεί να κυριαρχήσει στο απέραντο όλο; Ποιος να κρατήσει στο χέρι και να κατευθύνει τον ισχυρό χαλινό του ανεξιχνίαστου;

Ποιος να περιστρέψει τους ουρανούς όλους και να ζεστάνει

με φωτιά από τους αιθέρες κάθε γόνιμη γη;

'Η να είναι παντού και πάντοτε παρών;]

Εάν ο Τύλλιος θεωρούσε το συλλογισμό αυτό τόσο φυσικό ώστε να τον βάλει στο στόμα του Επικουρείου του: Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificare mundum facit? quae molitio? Quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti numeris fuerunt? quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aer, ignis, aqua, terra potuerunt? [Με ποια μάτια της ψυχής μπόρεσε ο Πλάτων σου να δει ποια ήταν η πράξη με την οποία λέει ότι δομήθηκε και ανεγέρθηκε ο κόσμος από τον θεό; Ποια ήταν η αρχιτεκτονική μέθοδος; Ποια τα εργαλεία; Οι μοχλοί; Οι μηχανές; Πού βρέθηκαν εργάτες τόσο πολυάριθμοι; Και πώς αναγκάστηκαν η φωτιά, το νερό, η γη να υπακούσουν και να συμμορφωθούν με το θέλημα του αρχιτέκτονα;] Εάν αυτό το επιχείρημα, λέγω, είχε κάποια δύναμη σε περασμένους αιώνες, πόσο μεγαλύτερη πρέπει να έχει σήμερα, όπου τα όρια της φύσεως έχουν τόσο απροσμέτρητα επεκταθεί και μια τόσο θαυμάσια σκηνή έχει ανοιχθεί σε μας; Είναι ακόμη πιο αντίθετο στη λογική να σχηματίζουμε την ιδέα μιας τόσο απεριόριστης αιτίας από την εμπειρία μας των δημιουργημάτων του ανθρώπινου σχεδιασμού και εφευρετικότητας.

Οι ανακαλύψεις μέσω μικροσκοπίων, όπως διανοίγουν ένα νέο σύμπαν σε μικρογραφία, εξακολουθούν να είναι αντιρρήσεις, σύμφωνα με τη γνώμη σου, επιχειρήματα σύμφωνα με τη δική μου. Όσο μακρύτερα ωθούμε τις τέτοιου τύπου έρευνές μας, οδηγούμαστε ακόμη στο να συναγάγουμε πως η καθολική αιτία των πάντων είναι πολύ διαφορετική από την ανθρωπότητα ή από όποιο αντικείμενο ανθρώπινης εμπειρίας και παρατηρήσεως.

Και τί λέτε για τις ανακαλύψεις στην ανατομία, στη χημεία, στη βοτανική; Αυτές ασφαλώς δεν είναι αντιρρήσεις, απάντησε ο Κλεάνθης· αποκαλύπτουν μόνο νέα παραδείγματα τεχνικής και επιτηδειότητας. Πρόκειται ακόμα για την εικόνα του νου που αντανακλάται σε μας από αναρίθμητα αντικείμενα. Πρόσθεσε έναν νου σαν τον ανθρώπινο, είπε ο Φίλων. Δεν ξέρω κανέναν άλλο, αποκρίθηκε ο Κλεάνθης. Και όσο

ομοιότερο, τόσο το καλύτερο, επέμεινε ο *Φίλων*. Ασφαλώς, είπε ο *Κλεάνθης*.

Τώρα, *Κλεάνθη*, είπε ο *Φίλων*, μ' ένα ζωηρό και θριαμβευτικό ύφος, σημείωσε τις συνέπειες. *Πρώτον*, με αυτή τη μέθοδο συλλογισμού, απαρνείσαι κάθε αξίωση απείρου σε όλα τα γνωρίσματα της θεότητας. Διότι, μια που η αιτία οφείλει να είναι ανάλογη μόνο στο αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα, στο μέτρο που εμπίπτει στη γνώση μας, δεν είναι άπειρο, τί αξιώσεις έχουμε, με βάση τις υποθέσεις μας, να αποδώσουμε αυτή την ιδιότητα στο θείο Ον; Συ όμως ακόμη θα επιμένεις πως απομακρύνοντάς τον σε τέτοιο βαθμό από κάθε ομοιότητα προς τα ανθρώπινα δημιουργήματα ενδίδουμε στην πιο αυθαίρετη υπόθεση, και ταυτόχρονα εξασθενίζουμε όλες τις αποδείξεις της υπάρξεώς του.

Δεύτερον, δεν έχεις λόγο, στη θεωρία σου, να προσγράψεις τελειότητα στην θεότητα, ακόμη και στην πεπερασμένη ικανότητά της· ή να υποθέσεις πως είναι ελεύθερη από κάθε πλάνη, σφάλμα, ή ασυνέπεια στις επιχειρήσεις της. Υπάρχουν πολλές ανεξήγητες δυσκολίες στα έργα της φύσεως, οι οποίες, αν δεχθούμε έναν *a priori* αποδεικνυόμενο τέλειο δημιουργό λύνονται με ευκολία και μεταβάλλονται σε επιφανειακές δυσκολίες απλώς για τη στενή δυνατότητα του ανθρώπου, που δεν μπορεί να ανιχνεύσει άπειρες σχέσεις. Αλλά, σύμφωνα με τη δική σου συλλογιστική μέθοδο, αυτές οι δυσκολίες γίνονται όλες πραγματικές και πιθανώς θα προταθούν και επίμονα ως νέα παραδείγματα ομοιότητας προς την ανθρώπινη τέχνη και επινοητικότητα. Τουλάχιστο πρέπει να αναγνωρίσεις πως μας είναι αδύνατο να πούμε από την περιορισμένη μας άποψη εάν αυτό το σύστημα περιέχει τίποτε μεγάλα λάθη ή αν αξίζει κανέναν σημαντικό έπαινο, εάν συγκριθεί προς άλλα δυνατά, κι ακόμη και πραγματικά, συστήματα. Θα μπορούσε ένας χωρικός, αν τύχαινε να διαβάσει την *Αινειάδα*, να ονομάσει αυτό το ποίημα ατελείως αλάνθαστο ή ακόμα να το τοποθετήσει στη σωστή του σειρά ανάμεσα στις δημιουργίες του ανθρώπινου πνεύματος, αυτός που ποτέ δεν θα είχε δει οποιαδήποτε άλλη δημιουργία;

Αλλά κι αν ήταν αυτός ο κόσμος μια όσο τέλεια δημιουργία, θα πρέπει ακόμα να παραμείνει αβέβαιο αν όλα τα υπέροχα γνωρίσματα του έργου μπορούν ορθώς να αποδοθούν στον τεχνίτη. Εξετάζοντας ένα πλοίο, τί υψηλή ιδέα δεν πρέπει να σχηματίσουμε σχετικά με την ευφυΐα του μαραγκού που σχημάτισε ένα τόσο σύνθετο χρήσιμο και όμορφο μηχανήμα; Και τί έκπληξη δεν πρέπει να αισθανθούμε όταν βρίσκουμε να είναι ένας ηλίθιος χειροτεχνίτης, που μιμήθηκε άλλους και αντέγραψε μια τέχνη, που διαμέσου μιας μακράς διαδοχής των εποχών, μετά από πολλαπλές δοκιμές, διορθώσεις, ανταλλαγές γνώμων και διαφωνίες βαθμιαία βελτιώθηκε; Πολλοί κόσμοι μπαλώθηκαν και μικροεπιδιορθώθηκαν διαμέσου μιας αιωνιότητας, προτού αυτό το σύστημα εξαχθεί· πολὺς μόχθος χάθηκε, πολλές άκαρπες δοκιμές έγιναν· και μια αργή αλλά συνεχής βελτίωση συνεχίσθηκε στη διάρκεια ατέλειωτων αιώνων στην τέχνη της κατασκευής του κόσμου. Σε παρόμοια θέματα, ποιος μπορεί να προσδιορίσει πού είναι η αλήθεια· ή μάλλον, ποιος μπορεί να εικάσει καν πού έγκειται η πιθανότητα, μεταξύ ενός μεγάλου αριθμού υποθέσεων που είναι δυνατό να να προτείνει κι ενός ακόμη μεγαλύτερου αριθμού που είναι δυνατόν να φαντασθεί κανείς.

Και τί σκία επιχειρήματος, συνέχισε ο *Φίλων*, μπορείς να αντλήσεις από την υπόθεσή σου για να αποδείξεις την ενότητα της θεότητας; Ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων συνενώνονται στο κτίσιμο ενός σπιτιού ή ενός πλοίου, στην ανέγερση μιας πόλεως, στο σχηματισμό μιας κοινοπολιτείας. Γιατί να μην μπορούν πολυαριθμες θεότητες να συνδυασθούν για την επινόηση και τον σχηματισμό ενός κόσμου; Η ομοιότητα προς τις ανθρώπινες καταστάσεις μόνο μεγαλύτερη θα γινόταν για τούτο. Μοιράζοντας την εργασία μεταξύ πολλών, μπορούμε να περιορίσουμε αντιστοίχως τις ιδιότητες του καθενός και ν' απαλλαγούμε από αυτή την πλατειά δύναμη και γνώση, την ύπαρξη της οποίας πρέπει να υποθέσουμε σε μια θεότητα και που, σύμφωνα με τη γνώμη σου, μόνο να εξασθενήσει την απόδειξη της υπάρξεώς του μπορεί. Κι αν τόσο μωρά, τόσο διεφθαρμένα δημιουργήματα, όπως οι άνθρωποι, μπορούν ωστόσο συχνά να ενώνονται για να σχηματίζουν και να πραγματώνουν ένα σχέδιο, κατά

πόσο μείζονα λόγο αυτές οι θεοί ή δαίμονες, που μπορούμε να υποθέσουμε κατά πολλές βαθμίδες τελειότερους;

Το να πολλαπλασιάζουμε τις αιτίες χωρίς λόγο, είναι πραγματικά αντίθετο με την αληθινή φιλοσοφία· αλλά αυτή η αρχή δεν εφαρμόζεται στην παρούσα περίπτωση. Αν η θεωρία σου είχε προκαταβολικά αποδείξει την ύπαρξη μιας θεότητας, που να ήταν προικισμένη με κάθε ιδιότητα αναγκαία για την παραγωγή του σύμπαντος, θα ήταν αχρείαστο, το παραδέχομαι (αν και όχι παράλογο) να υποθέσουμε σαν υπάρχουσα μια οποιαδήποτε άλλη θεότητα. Αλλά όσο παραμένει ακόμα ένα ερώτημα, αν όλες αυτές οι ιδιότητες ενώνονται σε ένα υποκείμενο ή είναι μοιρασμένες ανάμεσα σε διάφορα ανεξάρτητα όντα, βάσει ποιων φαινομένων της φύσεως μπορούμε να ισχυρισθούμε πως θα πούμε τον αποφασιστικό λόγο σ'αυτή τη διαμάχη; 'Όταν βλέπουμε ένα σώμα να στέκει στον δίσκο μιας ζυγαριάς είμαστε βέβαιοι ότι υπάρχει στον αντίθετο δίσκο, οσοδήποτε κρυμμένο από το βλέμμα, κάποιο ισοσταθμιστικό βάρος· αλλά τίποτε δεν μας απαγορεύει να αμφιβάλλουμε για το αν αυτό το βάρος είναι ένα άθροισμα διαφόρων ξέχωρων σωμάτων ή μια ομοιόμορφα ενωμένη μάζα. Και εάν το βάρος που απαιτείται ξεπερνά κατά πολύ ο,τιδήποτε έχουμε ποτέ δει συνενωμένο σε ένα μόνο σώμα, η πρώτη υπόθεση γίνεται ακόμα πιο πιθανή και φυσική. 'Ένα νοήμον ον, με τέτοια τεράστια δύναμη και ικανότητα, όση χρειάζεται για να δημιουργηθεί το σύμπαν ή, για να μιλήσουμε στη γλώσσα της αρχαίας φιλοσοφίας, ένα τόσο τεράστιο ζών, ξεπερνά κάθε αναλογία κι ακόμη και κατανόηση.

Αλλά, περαιτέρω, *Κλεάνθη*, οι άνθρωποι είναι θνητοί, και ανανεώνουν το είδος τους πολλαπλασιαζόμενοι· και τούτο είναι κοινό σε όλα τα ζώντα όντα. Τα δύο μεγάλα φύλα, το ανδρικό και το γυναικείο, λέγει ο *Μίλτων*, εμπυχώνουν τον κόσμο. Γιατί να πρέπει αυτή η περίπτωση, τόσο καθολική, τόσο ουσιαστική, να αποκλεισθεί προκειμένου γι' αυτές τις πολυάριθμες και περιορισμένες θεότητες; Δες, λοιπόν, πώς μας επιστρέφει η θεογονία των αρχαίων καιρών.

Και γιατί να μη γίνει κανείς ένας τέλειος ανθρωπομορφιστής; Γιατί να μην βεβαιώσει ότι η θεότητα ή οι θεότητες είναι ενσώματες και έχουν

οφθαλμούς, μύτη, στόμα, αφτιά κλπ; Ο *Επίκουρος* ισχυριζόταν ότι, αφού κανένας άνθρωπος δεν είχε ποτέ δει το λόγο, παρά μόνο σε ανθρώπινο σώμα, επομένως και οι θεοί πρέπει να έχουν ανθρώπινο σώμα. Κι αυτό το επιχείρημα, που δικαίως γελοιοποίησε τόσο ο Κικέρων, γίνεται, σύμφωνα με τη γνώμη σου, στέρεο και φιλοσοφικό.

Μ' ένα λόγο, Κλεάνθη, ένας άνθρωπος που ακολουθεί την υπόθεσή σου είναι ικανός ίσως να βεβαιώσει ή να εικάσει ότι το σύμπαν κάποτε προέκυψε από κάτι που να μοιάζει με σχέδιο· αλλά πέρα απ' αυτή τη θέση δεν μπορεί να εξακριβώσει ούτε μια απλή περίπτωση και αφήνεται στη συνέχεια να καθορίσει κάθε σημείο της θεολογίας του από την ακραία ελευθεριότητα των φαντασιώσεών του και των υποθέσεών του. Αυτός ο κόσμος, απ' όσο μπορεί να ξέρει, είναι πολύ λανθασμένος και ατελής, συγκρινόμενος με ένα ανώτερο μέτρο, κι ήταν μόνο η πρώτη χονδροειδής δοκιμή κάποιας ανήλικης θεότητας, που στη συνέχεια την εγκατέλειψε, ντροπιασμένη από αυτό το χωλαίνον κατόρθωμα· είναι το έργο κάποιας εξαρτώμενης, κατώτερης θεότητας μόνο και αντικείμενο κοροϊδίας για τους ανωτέρους του· είναι το προϊόν των γηρατειών και του ξεμωράματος κάποιας υπερήλικης θεότητας· κι από τη στιγμή του θανάτου της συνεχίζει περιπετειωδώς χάρη στην πρώτη ώθηση και την ενεργό δύναμη, που παρέλαβε από αυτήν... Σωστά δείχνεις σημεία φρίκης, *Δημέα*, σ' αυτές τις περίεργες υποθέσεις· αλλ' αυτές και μια χιλιάδα ακόμα του ίδιου τύπου, είναι οι υποθέσεις του *Κλεάνθη*, όχι δικές μου. Από τη στιγμή που οι ιδιότητες της θεότητας έχουν υποτεθεί πεπερασμένες, τίποτε απ' αυτά δεν είναι άτοπο. Όσο για μένα, μου φαίνεται ότι, παρά να έχουμε ένα τόσο πρωτόγονο και άστατο θεολογικό σύστημα, είναι από κάθε άποψη προτιμότερο να μην έχουμε κανένα.

Απαρνούμαι απολύτως αυτές τις υποθέσεις, ανέκραξε ο *Κλεάνθης*. Δεν μου προκαλούν ωστόσο φρίκη, ειδικότερα όταν προτείνονται μ' αυτό το συζητητικό τρόπο με τον οποίο βγαίνουν από τα χείλη σου. Αντιθέτως, μου δίνουν χαρά, όταν βλέπω πως με την ακρότατη επιείκεια της φαντασίας σου ποτέ δεν απαλλάσσεσαι από την υπόθεση της υπάρξεως ενός σχεδίου μέσα στο σύμπαν, αλλά είσαι υποχρεωμένος σε κάθε στροφή,

να προστρέχεις σ' αυτή για βοήθεια. Σ' αυτή την παραχώρηση συμμορφώνομαι σταθερά· και τη θεωρώ επαρκές θεμέλιο για τη θρησκεία.

ΜΕΡΟΣ VI

['Όπου ο Φίλων στρέφει την αναλογική επιχειρηματολογία εναντίον του εαυτού της υποστηρίζοντας μέσω αυτής τον αρχαίο παγανισμό]

Κτίσμα που δεν μπορεί ν' ανυψωθεί παρά πάνω σε ένα τόσο κλονιζόμενο θεμέλιο πρέπει να είναι, πραγματικά, πολύ αδύνατο, είπε ο *Δημέας*. Ενώ είμαστε αβέβαιοι σχετικά με το αν υπάρχει μια θεότητα ή πολλές, εάν η θεότητα ή οι θεότητες στις οποίες οφείλουμε την ύπαρξή μας είναι τέλειες ή ατελείς, υποτεταγμένες ή ύπατες, νεκρές ή ζωντανές, τί πιστή ή εμπιστοσύνη μπορούμε να τοποθετήσουμε σ' αυτές; Τί λατρεία ή υπακοή να τους δώσουμε; Για όλους τους σκοπούς της ζωής, η θεωρία της θρησκείας γίνεται εντελώς άχρηστη κι ακόμη και από την άποψη των απλώς θεωρητικών συνεπειών, η αβεβαιότητά της, σύμφωνα με τη γνώμη σου, πρέπει να την κάνει απόλυτα προσωρινή και διόλου ικανοποιητική.

Για να την κάνω ακόμη λιγότερο ικανοποιητική, είπε ο *Φίλων*, μου έρχεται άλλη μια υπόθεση, που πρέπει να αποκτήσει μιαν όψη πιθανότητας από τη συλλογιστική μέθοδο πάνω στην οποία τόσο επέμεινε ο *Κλεάνθης*. 'Ότι όμοια αποτελέσματα προέρχονται από όμοιες αιτίες, αυτή την αρχή τη θεωρεί σαν θεμέλιο κάθε θρησκείας. Αλλά υπάρχει άλλη μια αρχή του ίδιου τύπου, όχι λιγότερο βέβαιη, και που προέρχεται από την ίδια πηγή της εμπειρίας: 'Ότι όπου διάφορες γνωστές περιπτώσεις παρατηρείται ότι είναι όμοιες, το άγνωστο επίσης θα βρεθεί όμοιο. 'Ετσι, εάν δούμε τα άκρα ενός ανθρώπινου σώματος, συμπεραίνουμε πως συνοδεύονται από ένα ανθρώπινο κεφάλι, αν και τούτο είναι κρυμμένο από μας. Ομοίως, αν δούμε μέσα από μια ρωγμή του τοίχου ένα μικρό μέρος του ηλίου, συμπεραίνουμε ότι, αν αφαιρούσαμε τον τοίχο, θα τον βλέπαμε ολόκληρο. Με ένα λόγο, αυτή η μέθοδος συλλογιστική πορεία είναι τόσο εναργής και οικεία, ώστε κανένας δισταγμός δεν μπορεί ποτέ να χωρήσει σχετικά με τη στερεότητά της.

Τώρα, εάν εξετάσουμε το σύμπαν, στο μέτρο που καλύπτεται από τη γνώση μας, φέρει μια μεγάλη ομοιότητα προς ένα ζωικό ή οργανωμένο

σώμα και φαίνεται ελαυνόμενη από μια παρόμοια αρχή ζωής και κινήσεως. Η συνεχής κυκλοφορία ύλης μέσα του δεν προκαλεί αταξία, η συνεχής απώλεια σε κάθε μέρος αναπληρώνεται συνεχώς, η στενότερη αλληλεγγύη γίνεται αισθητή διαμέσου ολόκληρου του συστήματος και κάθε μέρος ή μέλος εκτελεί την ιδιαίτερή του λειτουργία, δρα εξίσου για τη δική του συντήρηση όσο και γι' αυτή του συνόλου. Ο κόσμος συνεπώς, συνάγω, είναι ένα ζώο και η θεότητα είναι η ΨΥΧΗ του κόσμου, που τον ωθεί και ωθείται απ' αυτόν.

Έχεις πολύ μεγάλη μόρφωση, *Κλεάνθη*, για να εκπλαγείς έστω και στο ελάχιστο μ' αυτή τη γνώμη, η οποία, το ξέρεις, υποστηρίχθηκε από όλους σχεδόν τους θεϊστές της αρχαιότητας και είναι η προεξάρχουσα στους διαλόγους τους και τους συλλογισμούς τους. Διότι αν και κάποτε- κάποτε οι αρχαίοι φιλόσοφοι εκκινούν στη σκέψη τους από τα τελικά αίτια, ωσαν να σκεφτόντουσαν τον κόσμο σαν το τεχνούργημα του Θεού, ωστόσο κατά κανόνα προτιμούν να τον θεωρούν ωσαν το σώμα του, που η οργάνωσή του είναι αυτή που πρέπει για να τον υπηρετεί. Και πρέπει να ομολογηθεί ότι, όπως το σύμπαν ομοιάζει περισσότερο προς ένα ανθρώπινο κορμί παρά προς τα έργα της ανθρώπινης τέχνης και επινοητικότητας, εάν η περιορισμένη μας αναλογία μπορούσε ποτέ, οσοδήποτε κατάλληλα, να επεκταθεί στο σύνολο της φύσεως, τα συμπεράσματα που θα συνήγοντο θα ήταν ευνοϊκότερα για την αρχαία θεωρία απ' ό,τι για τη νεότερη.

Υπάρχουν επίσης πολλά άλλα πλεονεκτήματα στην πρώτη θεωρία που την έκαναν αρεστή στους αρχαίους φιλοσόφους. Τίποτε δεν μπορούσαν να σκεφθούν ως πιο ειδεχθές, διότι τίποτε δεν υπάρχει πιο ειδεχθές στην κοινή εμπειρία, από έναν νου χωρίς σώμα· μια σκέτη πνευματική ουσία, που να μην υπέπιπε στις αισθήσεις τους ή στην κατανόησή τους και της οποίας δεν είχαν παρατηρήσει ούτε ένα μόνο παράδειγμα σ' όλη τη φύση. Την ύπαρξη του νου και του σώματος την ήξεραν διότι τα αισθανόντουσαν και τα δύο· γνώριζαν επίσης μια σειρά, τάξη, οργάνωση ή εσωτερικό μηχανισμό και στα δύο και κατά τον ίδιο τρόπο· και δεν μπορούσε παρά να τους φανεί λογικό να μεταφέρουν αυτή

την εμπειρία στο σύμπαν και να υποθέσουν πως ο θείος νους και το θείο κορμί συμβαδίζουν και έχουν, και τα δύο, σειρά και τάξη, εγγενείς και αχώριστες από αυτά.

Ιδού επομένως, ένα νέο είδος ανθρωπομορφισμού, *Κλεάνθη*, προς συζήτηση και μια θεωρία που δεν φαίνεται υποκείμενη σε σημαντικές δυσκολίες. Είσαι ασφαλώς αρκετά ελεύθερος από *συστηματικές προκαταλήψεις* για να βρεις περισσότερες δυσκολίες στην υπόθεση ενός ζωικού σώματος που να κατέχει αρχικά από μόνο του ή από άγνωστες αιτίες, σειρά και οργάνωση από ό,τι στην υπόθεση πως μια παρόμοια σειρά ανήκει στον νου. Αλλά η *κοινή προκατάληψη*, ότι σώμα και νους πρέπει πάντοτε να συνοδεύουν το ένα το άλλο, δεν θα έπρεπε, θα σκεφτόταν κανείς, να παραβλεφθεί τελείως, μια που βασίζεται στην *κοινή εμπειρία*, τον μόνο οδηγό που αναγνωρίζεις πως ακολουθείς σ' όλες αυτές τις θεολογικές αναζητήσεις. Και εάν διατείνεσαι ότι η περιορισμένη μας εμπειρία είναι ένα άνισο μέτρο για να κριθεί μέσω αυτής η απέραντη έκταση της φύσεως, εγκαταλείπεις πλήρως τη δική σου υπόθεση την ίδια και οφείλεις από τώρα και στο εξής να υιοθετήσεις τον μυστικισμό μας, όπως τον αποκαλείς, και ν' αποδεχθείς το απολύτως ακατανόητο της θείας φύσεως.

Ομολογώ ότι δεν είχα σκεφθεί αυτή τη θεωρία, απάντησε ο *Κλεάνθης*, αν και είναι αρκετά φυσική· και δεν μπορώ εύκολα, μετά από μια τόσο σύντομη εξέταση και σκέψη, να εκφράσω μια γνώμη σχετικά μ' αυτήν. Είσαι πραγματικά πολύ ευσυνείδητος, είπε ο *Φίλων*· εγώ, εάν επρόκειτο να εξετάσω ένα από τα δικά σου συστήματα, δεν θα δρούσα ούτε με την μισή προσοχή και επιφυλακτικότητα, ανακινώντας αντιρρήσεις και δυσκολίες σχετικώς. Ωστόσο, εάν ο,τιδήποτε σου έρχεται στον νου, θα μας υποχρέωνες προτείνοντάς το.

Να, λοιπόν, απάντησε ο *Κλεάνθης*, μου φαίνεται ότι, αν και ο κόσμος σε μερικές περιπτώσεις μοιάζει μ' ένα σώμα ζώου, η αναλογία είναι ωστόσο επίσης ελαττωματική σε πολλές, και από τις πιο ουσιαστικές, περιστάσεις, όπως: 'Ελλειψη οργάνων αφής, έλλειψη έδρας σκέψεως ή λόγου, ούτε μια ακριβής πηγή κινήσεως και δράσεως. Εν ολίγοις, φαίνεται να έχει μια

εντονότερη ομοιότητα προς ένα φυτό παρά προς ένα ζώο και η συναγωγή μιας ψυχής του κόσμου θα ήταν αδύνατη με αυτά τα δεδομένα.

Αλλά, παράλληλα, η θεωρία σου φαίνεται πως εξυπονοεί την αιωνιότητα του κόσμου και τούτη είναι μια αρχή που νομίζω ότι οι ισχυρότερες λογικές και πιθανολογικές αιτίες αντικρούουν. Θα προτείνω ένα επιχείρημα γι' αυτό το σκοπό, στο οποίο πιστεύω δεν έχει επιμείνει κανένας συγγραφέας. Αυτοί που κρίνουν από την όψιμη γέννηση των τεχνών και των επιστημών, αν και η επαγωγή τους δεν στερείται δυνάμεως, είναι ίσως δυνατόν να αντικρουσθούν από συλλογισμούς αντλημένους από τη φύση της ανθρώπινης κοινωνίας, η οποία βρίσκεται σε συνεχή εναλλαγή μεταξύ άγνοιας και γνώσεως, ελευθερίας και δουλείας, πλούτου και πενίας, ώστε να είναι αδύνατο για μας, από την περιορισμένη εμπειρία μας, να προείπουμε με βεβαιότητα ποια γεγονότα είναι ή δεν είναι δυνατόν να αναμένονται. Η αρχαία γνώση και ιστορία φαίνεται πως βρέθηκαν σε μεγάλο κίνδυνο να καταστραφούν ολοκληρωτικά μετά την πλημμύρα των βαρβαρικών εθνών· και αν αυτές οι αναταραχές συνέχιζαν λίγο παραπάνω ή ήσαν λίγο πιο βίαιες, πιθανώς να μην γνωρίζαμε τι συνέβη στον κόσμο μερικούς αιώνες πριν από μας. Και χωρίς τις προλήψεις των παπών, που διατήρησαν λίγα ψευτο-λατινικά, ώστε να κρατήσουν τα προσχήματα της αρχαιότητας και της καθολικότητας της εκκλησίας, αυτή η γλώσσα επέπρωτο να είχε χαθεί τελείως. Σ' αυτή την περίπτωση ο δυτικός κόσμος, όντας ολοκληρωτικά βάρβαρος, δεν θα ήταν σε θέση να υποδεχθεί την ελληνική γλώσσα και γνώση, που του μεταδόθηκε μετά τη λεηλασία της Κωνσταντινουπόλεως. Αν η γνώση και τα βιβλία είχαν εξαφανισθεί, ακόμη και οι μηχανικές τέχνες θα γνώριζαν σημαντική κατάπτωση και εύκολα μπορεί κανείς να φαντασθεί ότι ο μύθος ή η παράδοση θα μπορούσαν να τους είχαν αποδώσει μια πολύ οψιμότερη γέννηση από την πραγματική. Αυτό το κοινότοπο επιχείρημα συνεπώς ενάντια στην αιωνιότητα του κόσμου φαίνεται αβέβαιο.

Αλλά εδώ, παρουσιάζονται τα θεμέλια ενός καλύτερου επιχειρήματος. Ο *Λούκουλλος* υπήρξε ο πρώτος που έφερε κερασόδεντρα από την Ασία και την Ευρώπη, αν και αυτό το δέντρο ευδοκιμεί τόσο σε

πολλά ευρωπαϊκά κλίματα, ώστε να μεγαλώνει στα δάση χωρίς καμιά καλλιέργεια. Είναι δυνατόν, διαμέσου μιας ολόκληρης αιωνιότητας, κανένας Ευρωπαίος να μην έχει περάσει στην Ασία και να μη σκέφτηκε να μεταφυτεύσει ένα τόσο νόστιμο φρούτο στη δική του χώρα; Ή, εάν το δέντρο είχε κάποτε μεταφυτευθεί και εξαπλωθεί, πώς είναι δυνατόν στη συνέχεια να χάθηκε; Αυτοκρατορίες μπορεί να ανέρχονται και να πέφτουν, η ελευθερία και η δουλεία να διαδέχονται η μια την άλλη, η άγνοια και η γνώση να παραχωρούν τη θέση τους η μια στην άλλη, αλλά το κερασόδεντρο θα μένει ακόμα στα δάση της Ελλάδος, της Ισπανίας και της Ιταλίας και ποτέ δεν θα επηρεασθεί από τις εναλλαγές της ανθρώπινης κοινωνίας.

Δεν πέρασαν δυο χιλιάδες χρόνια απ' όταν οι άμπελοι μεταφυτεύθηκαν στη Γαλλία, αν και δεν υπάρχει κλίμα στον κόσμο πιο ευνοϊκό γι' αυτές. Δεν πέρασαν τρεις αιώνες από τότε που οι ίπποι, οι αγελάδες, τα πρόβατα, οι χοίροι, το καλαμπόκι, έγιναν γνωστά στην Αμερική. Είναι δυνατόν, κατά τη διάρκεια των εναλλαγών μιας ολόκληρης αιωνιότητας, ποτέ να μην εμφανίστηκε ένας *Κολόμβος*, που να μπορέσει να ανοίξει την επικοινωνία μεταξύ της Ευρώπης και αυτής της ηπείρου; Θα ήταν το ίδιο πιθανό με το να φορούσαν όλοι οι άνθρωποι κάλτσες για δέκα χιλιάδες χρόνια και να μην είχαν ποτέ τη λογική να σκεφθούν τις καλτσοδέτες για να τις δένουν. Όλα αυτά φαίνονται πειστικές αποδείξεις της νεότητας ή μάλλον της βρεφικότητας του κόσμου, όντας βασισμένα σε διαδικασίες αρχών πιο σταθερών και απαραεγκλίτων απ' αυτές με τις οποίες η ανθρώπινη κοινωνία διοικείται και οδηγείται. Τίποτε λιγότερο από μια πλήρη διατάραξη των στοιχείων δεν πρόκειται ποτέ να καταστρέψει σύνολη την ευρωπαϊκή χλωρίδα και πανίδα, που συναντούμε σήμερα στον δυτικό κόσμο.

Και τί επιχείρημα έχεις ενάντια σε μια παρόμοια διατάραξη; απάντησε ο *Φίλων*. Ισχυρές και σχεδόν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις είναι δυνατόν να ανευρεθούν πάνω σ' ολόκληρη τη γη για το ότι κάθε μέρος αυτής της σφαίρας έχει υπάρξει για πολλές εποχές σκεπασμένο από νερό. Και αν και η τάξη έχει υποτεθεί αδιαχώριστη από την ύλη και σύμφυτη μ' αυτή,

ωστόσο η ύλη είναι επιδεκτική πολλών και μεγάλων ανακατατάξεων στις ατέλειωτες περιόδους της αιώνιας διάρκειας. Οι ασταμάτητες αλλαγές, στις οποίες υπόκειται κάθε μέρος, φαίνεται να υποδεικνύουν την ύπαρξη τέτοιων γενικών μεταλλαγών, αν και μπορούμε να παρατηρήσουμε την ίδια στιγμή ότι όλες οι αλλαγές και φθορές την εμπειρία των οποίων είχαμε ποτέ, δεν είναι παρά μεταβάσεις από μια κατάσταση τάξεως σε άλλη· ούτε είναι ποτέ δυνατόν η ύλη να εφησυχάσει σε μια κατάσταση απόλυτης αμορφίας και συγχύσεως. Ό,τι βλέπουμε στα μέρη, μπορούμε να το συμπεράνουμε για το σύνολο· τούτη είναι, τουλάχιστον, η μέθοδος συλλογισμού πάνω στην οποία στηρίζεις ολόκληρη τη θεωρία σου. Και αν ήμουνα υποχρεωμένος να υπερασπισθώ ένα οποιοδήποτε τέτοιο σύστημα (πράγμα που ποτέ δεν θα έκανα οικειοθελώς), κανένα δεν θεωρώ σαν πιθανότερο απ' αυτό που προσδίδει μια αιώνια, εγγενή αρχή τάξεως στον κόσμο, αν και συνοδευόμενη από μεγάλες και συνεχείς εναλλαγές και μεταβολές. Τούτο λύνει διαμιάς όλες τις δυσκολίες και αν η λύση αυτή, όντας τόσο γενική, δεν είναι εντελώς πλήρης και ικανοποιητική, αποτελεί τουλάχιστον μια θεωρία, στην οποία πρέπει αργά ή γρήγορα να προστρέξουμε, οποιοδήποτε σύστημα κι αν ασπασθούμε. Πώς θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι όπως είναι, εάν δεν υπήρχε κάπου μια πρωταρχική, εγγενής αρχή τάξεως, στη σκέψη ή στην ύλη; Και είναι απολύτως αδιάφορο σε ποιο από αυτά δίνουμε την προτίμηση. Το τυχαίο δεν έχει θέση σε καμιά από τις δύο υποθέσεις, ούτε στη σκεπτικιστική, ούτε στη θρησκευτική. Το παν κυβερνάται ασφαλώς από σταθερούς, απαραβίαστους νόμους. Και αν η εσωτερική ουσία των πραγμάτων μας φανερωνόταν, θα ανακαλύπταμε μια σκηνή, της οποίας προς το παρόν δεν μπορούμε να έχουμε την παραμικρή ιδέα. Αντί να θαυμάζουμε την τάξη των φυσικών όντων, θα βλέπαμε καθαρά ότι δεν θα μπορούσαν ποτέ να είναι ούτε στο παραμικρό, επιδεκτικά οποιασδήποτε άλλης διευθέτησης.

Εάν είχε κανείς τον πειρασμό να αναβιώσει την αρχαία ειδωλολατρική θεολογία, που ισχυριζόταν, όπως μαθαίνουμε από τον *Ησίοδο*, ότι αυτή η σφαίρα κυβερνιόταν από 30.000 θεότητες, που ξεπήδησαν από τις άγνωστες δυνάμεις της φύσεως, ασφαλώς θα

αντέλεγχες, *Κλεάνθη*, ότι δεν κερδίζουμε τίποτε με αυτή την υπόθεση και πως είναι εξίσου εύκολο να υποθέσουμε ότι όλοι οι άνθρωποι και τα ζώα, που είναι πολυαριθμότερα, αλλά λιγότερο τέλεια, ανεφύησαν άμεσα από μίαν όμοια πηγή. Ήθησε την ίδια επαγωγή ένα βήμα πιο πέρα και θα βρεις πως μια πολυάριθμη κοινωνία θεοτήτων είναι εξίσου ερμηνεύσιμη, όσο μια καθολική θεότητα, η οποία θα κατέχει στο εσωτερικό της τις δυνάμεις και τις τελειότητες όλων των άλλων μαζί. Όλ' αυτά τα συστήματα, λοιπόν, σκεπτικισμός, πανθεισμός, θεισμός, οφείλεις να αναγνωρίσεις βάσει των αρχών σου πως βρίσκονται σε σχέση ισοδυναμίας, και πως κανένα απ' αυτά δεν πλεονεκτεί σε σχέση με τα άλλα. Και απ' αυτό μπορείς να μάθεις το λανθασμένο των αρχών σου.

ΜΕΡΟΣ VII

[Νέα επιχειρήματα υπέρ του παγανισμού]

Αλλά εδώ, συνέχισε ο *Φίλων*, εξετάζοντας το αρχαίο σύστημα της ψυχής του κόσμου, με εντυπωσιάζει εντελώς ξαφνικά μια νέα ιδέα, η οποία, εάν είναι σωστή, πρέπει να πλησιάζει στην κατάρριψη όλου του συλλογισμού σου, και να καταστρέφει ακόμη και τις πρωταρχικές επαγωγές σου, στις οποίες δείχνεις τόση εμπιστοσύνη. Εάν το σύμπαν έχει μεγαλύτερη ομοιότητα προς τα ζωικά σώματα και φυτά απ' ό,τι προς τα έργα της ανθρώπινης τέχνης, είναι πιθανότερο οι αιτίες του να μοιάζουν με την αιτία του πρώτου παρά αυτή των δευτέρων και η απαρχή του θα έπρεπε μάλλον να αποδοθεί σε γέννηση ή βλάστηση παρά στο λόγο ή σε σχεδιασμό. Το συμπέρασμά σου, ακόμη και σύμφωνα με τις δικές σου αρχές, είναι εξ αυτού χωλό και ελαττωματικό.

Ανάπτυξε λίγο παραπάνω αυτό το επιχείρημα σε παρακαλώ, είπε ο *Δημέας*. Διότι δεν το αντιλαμβάνομαι σωστά, μ' αυτό το συνοπτικό τρόπο με τον οποίο το εξέφρασες.

Ο φίλος μας *Κλεάνθης*, απάντησε ο *Φίλων*, όπως άκουσες, ισχυρίζεται πως μια που κανένα ζήτημα περί γεγονότος δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί με άλλον τρόπο από την εμπειρία, η ύπαρξη της θεότητας δεν επιδέχεται αποδείξεις από κανένα άλλο μέσο. Ο κόσμος, λέγει, μοιάζει με τα έργα της ανθρώπινης επιστημονικότητας, συνεπώς η αιτία του πρέπει επίσης να μοιάζει με την αιτία τους. Εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η δράση ενός πολύ μικρού μέρους της φύσεως, εννοώ τον άνθρωπο, πάνω σ' ένα άλλο πολύ μικρό μέρος, εννοώ αυτή την άψυχη ύλη που βρίσκεται στον κύκλο βολής του, είναι ο κανόνας διαμέσου του οποίου ο *Κλεάνθης* κρίνει για την απαρχή του όλου και μετρά αντικείμενα τόσο πολύ δυσανάλογα με το ίδιο ατομικό κριτήριο. Αλλά για να παραιτηθούμε από όλες τις αντιρρήσεις που εξαγονται απ' αυτό τον τόπο, εγώ ισχυρίζομαι ότι υπάρχουν άλλα μέρη του σύμπαντος (πέρα από τις ανθρώπινης εφευρέσεως μηχανές) που έχουν μιαν ακόμη μεγαλύτερη ομοιότητα προς το κτίσμα του κόσμου και τα οποία συνεπώς επιτρέπουν μια καλύτερη

εικασία σχετικά με την καθολική απαρχή αυτού του συστήματος. Αυτά τα μέρη είναι ζωικά και φυτικά. Ο κόσμος σαφώς ομοιάζει περισσότερο με ένα ζώο ή ένα φυτό απ' ό,τι με ένα ωρολόγιο ή ένα πλεκτικό αργαλειό. Η αιτία του, λοιπόν, είναι πιθανότερο να μοιάζει προς την αιτία των πρώτων. Η αιτία των πρώτων είναι ή γέννηση ή βλάστηση. Η αιτία συνεπώς του κόσμου μπορούμε να συμπεράνουμε πως είναι κάτι όμοιο ή ανάλογο με τη γέννηση ή τη βλάστηση.

Αλλά πώς μπορούμε να διανοηθούμε, είπε ο *Δημέας*, πως ο κόσμος μπορεί να προέλθει από οτιδήποτε που να μοιάζει με βλάστηση ή γέννηση;

Πολύ εύκολα, απάντησε ο *Φίλων*. Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ένα δέντρο σπέρνει το σπόρο του στα γειτονικά χωράφια και παράγει άλλα δέντρα, έτσι και το μεγάλο φυτό -- ο κόσμος, ή αυτό το πλανητικό σύστημα -- παράγει στο εσωτερικό του κάποιους σπόρους που, διασκορπιζόμενοι στο περιβάλλον χάος, βλαστάνουν σε νέους κόσμους. Ένας κομήτης για παράδειγμα είναι ο σπόρος ενός κόσμου και αφού έχει πλήρως ωριμάσει, περνώντας από ήλιο σε ήλιο και από αστέρα σε αστέρα, πέφτει τελικά στα ασχημάτιστα στοιχεία, τα οποία παντού περιβάλλουν αυτό το σύμπαν και ευθύς φυτρώνει σε ένα νέο σύστημα.

Ή, αν, για χάρη της ποικιλίας (γιατί δεν βλέπω άλλο πλεονέκτημα), θα πρέπει να υποθέταμε πως αυτός ο κόσμος είναι ένα ζώο, ένας κομήτης είναι το ωό αυτού του ζώου και όπως μια στρουθοκάμηλος γεννά τα ωά της στην άμμο, η οποία χωρίς άλλη φροντίδα εκκολάπτει το ωό και παράγει ένα νέο ζώο, έτσι...

Σε κατανοώ, λέγει ο *Δημέας*, αλλά τί άγριες, αυθαίρετες υποθέσεις είναι αυτές; Τί *δεδομένα* έχεις για τόσο εκπληκτικά συμπεράσματα; Και είναι η μικρή, φανταστική ομοιότητα του κόσμου με ένα φυτό ή μ' ένα ζώο επαρκής για να επικυρώσει την ίδια επαγωγή σε σχέση με τα δύο; Αντικείμενα, που γενικώς είναι τόσο διαφορετικά, θα έπρεπε να είναι κριτήρια το ένα για το άλλο;

Σωστά, φωνάζει ο *Φίλων*: Τούτος είναι ο τόπος πάνω στον οποίο έχω όλη αυτή την ώρα επιμείνει. Έχω εξαρχής ισχυρισθεί πως δεν έχουμε *δεδομένα* για να εδραιώσουμε οποιοδήποτε σύστημα κοσμογονίας. Η

εμπειρία μας, τόσο ατελής αφ' εαυτής και τόσο περιορισμένη και σε πλάτος και σε διάρκεια, δεν μπορεί να μας προσφέρει μια πιθανή εικασία σχετικά με το σύνολο των πραγμάτων. Αλλά αν πρέπει σώνει και καλά να καταλήξουμε σε κάποια υπόθεση, βάσει ποιου κανόνα, παρακαλώ, θα οφείλαμε να καθορίσουμε την επιλογή μας; Υπάρχει κάποιος άλλος κανόνας από τη μεγαλύτερη ομοιότητα των υπό σύγκριση αντικειμένων; Και δεν έχει ένα φυτό ή ένα ζώο, που πηγάζει από βλάστηση ή γέννηση, μια μεγαλύτερη ομοιότητα προς τον κόσμο απ' ό,τι οποιαδήποτε τεχνητή μηχανή, που προέρχεται από λογική και σχεδιασμό;

Αλλά ποια είναι αυτή η βλάστηση και αυτή η γέννηση για τις οποίες μιλάς; είπε ο *Δημέας*. Μπορείς να εξηγήσεις τις λειτουργίες τους και να ανατάμεις αυτή τη θαυμάσια εσωτερική δομή, από την οποία εξαρτώνται;

Τουλάχιστον τόσο, απάντησε ο *Φίλων*, όσο και ο Κλεάνθης μπορεί να εξηγήσει τις λειτουργίες του λόγου, ή να ανατάμει αυτή την εσωτερική δομή από την οποία ο λόγος εξαρτιέται. Αλλά χωρίς τέτοιες περίτεχνες έρευνες, όταν βλέπω ένα ζώο, συνάγω ότι προήλθε από γέννηση και τούτο με εξίσου μεγάλη βεβαιότητα, όπως αυτή με την οποία συμπεραίνω πως ένας οίκος έχει ανεγερθεί από σχεδιασμό. Αυτές οι λέξεις *γέννηση*, *λόγος*, δηλώνουν απλώς δυνάμεις και ενέργειες, των οποίων τα αποτελέσματα είναι γνωστά μέσα στη φύση, αλλά των οποίων η ουσία είναι ακατανόητη· και καμιά από αυτές τις αρχές δεν έχει ένα προνόμιο για να γίνει το κριτήριο ολόκληρης της φύσεως.

Στην πραγματικότητα, *Δημέα*, μπορεί λογικά να αναμένεται ότι όσο πλατύτερες είναι οι απόψεις που έχουμε σχετικά με τα πράγματα, τόσο καλύτερα θα μας οδηγήσουν στα συμπεράσματά μας σχετικά με τόσο καταπληκτικά και μεγαλειώδη θέματα. Μόνο σ' αυτή τη μικρή γωνία του κόσμου υπάρχουν τέσσερες αρχές, *λόγος*, *ένστικτο*, *γέννηση*, *βλάστηση*, που μοιάζουν μεταξύ τους και που είναι οι αιτίες ομοίων αποτελεσμάτων. Πόσες άλλες αρχές δεν θα μπορούσαμε φυσικά να υποθέσουμε ότι θα βρίσκαμε στην απέραντη έκταση και ποικιλία του σύμπαντος, εάν μπορούσαμε να ταξιδέψουμε από πλανήτη σε πλανήτη και από σύστημα σε σύστημα, προκειμένου να εξετάσουμε το κάθε μέρος αυτού του απέραντου

κτίσματος! Οποιαδήποτε από τις τέσσαρες αρχές που αναφέρθηκαν παραπάνω (και εκατό άλλες που ξανοίγονται στην υπόθεσή μας) μπορούν να μας προσφέρουν μια θεωρία με την οποία να κρίνουμε την απαρχή του κόσμου και είναι μια απτή και περιβόητη μεροληψία να περιορίσουμε την άποψή μας εντελώς σ' αυτή την αρχή, με την οποία λειτουργούν οι δικοί μας νόες. Εάν κατά τούτο η αρχή ήταν αυτή περισσότερο κατανοητή, μια παρόμοια μεροληψία θα ήταν κάπως συγγνωστή. Αλλά ο λόγος, στην εσωτερική του κατασκευή και δομή, μας είναι στην πραγματικότητα τόσο λίγο γνωστός όσο το ένστικτο ή η βλάστηση· και ίσως ακόμη κι αυτή η ασαφής, ακαθόριστη λέξη, Φύση, στην οποία ο απλός άνθρωπος ανάγει τα πάντα, να μην είναι στο βάθος περισσότερο ανεξήγητη. Τα αποτελέσματα αυτών των αρχών μας είναι όλα γνωστά από εμπειρία, αλλά οι ίδιες οι αρχές και ο τρόπος λειτουργίας τους είναι τελείως άγνωστα, κι ούτε είναι λιγότερο κατανοητό ή λιγότερο σύμφωνο με την εμπειρία να πεις ότι ο κόσμος σχηματίσθηκε από βλάστηση ενός σπόρου που σπάρθηκε από έναν άλλο κόσμο από το να πεις ότι σχηματίσθηκε από έναν θεϊκό λόγο ή επινοητικότητα, σύμφωνα με την έννοια με την οποία ο *Κλεάνθης* το κατανοεί.

Αλλά μου φαίνεται, είπε ο *Δημέας*, ότι εάν ο κόσμος είχε την ιδιότητα της βλαστήσεως και μπορούσε να σπείρει τους σπόρους νέων κόσμων στο ατέλειωτο χάος, αυτή η δύναμη θα ήταν ακόμη ένα πρόσθετο επιχείρημα υπέρ του σχεδίου στον δημιουργό του. Διότι από πού θα μπορούσε να προέρχεται μια τόσο εξαίσια ιδιότητα παρά από σχέδιο; Ή πώς είναι δυνατόν η τάξη να πηγάζει από κάτι που δεν αντιλαμβάνεται αυτή την τάξη, που επιδαψιλεύει;

Δεν έχεις παρά να κοιτάξεις γύρω σου, απάντησε ο *Φίλων*, για να λάβεις μια ικανοποιητική απάντηση. Ένα δέντρο επιδαψιλεύει τάξη και οργάνωση στο δέντρο που φύεται από αυτό, χωρίς να γνωρίζει την τάξη· ένα ζώο, με τον ίδιο τρόπο στο γόνό του, ένα πουλί στη φωλεά του και παραδείγματα αυτού του είδους είναι ακόμα πιο συνήθη στον κόσμο παρά αυτά της τάξεως που να προέρχεται από λογική και επινοητικότητα. Αν πούμε πως όλη αυτή η τάξη στα ζώα και στα φυτά προέρχεται τελικά από

σχεδιασμό προϋποθέτουμε απλώς το ζητούμενο κι ούτε είναι δυνατόν να βεβαιώσουμε αυτό το σπουδαίο σημείο διαφορετικά παρά με την *a priori* απόδειξη και του ότι η τάξη είναι από τη φύση της αδιαχώριστα συνδεδεμένη με τη σκέψη και πως δεν μπορεί ποτέ από μόνη της ή για κάποιες άγνωστες πρώτες αρχές να ανήκει στην ύλη.

Αλλά και πιο πέρα, *Δημέα*, αυτή η αντίρρηση που προβάλλεις, ποτέ δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τον *Κλεάνθη*, χωρίς αυτός ν' αποποιηθεί μια υπεράσπιση, που έχει ήδη εγείρει ενάντια σε μια από τις αντιρρήσεις μου. Όταν ζήτησα πληροφορίες σχετικά με την αιτία αυτού του υψίστου λόγου και διανοίας, στα οποία διαλύει τα πάντα, μου είπε ότι η αδυναμία να απαντηθούν ικανοποιητικά παρόμοιες ερωτήσεις δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει αποδεκτή σαν μια αντίρρηση σε οποιοδήποτε είδος φιλοσοφίας. *Πρέπει να σταματούμε κάπου, λέγει· ούτε βρίσκεται μέσα στη σφαίρα του ανθρωπίνως δυνατού να εξηγούμε έσχατες αιτίες ή να δείχνουμε τις τελευταίες σχέσεις όποιων αντικειμένων. Είναι αρκετό τα βήματά μας ως εκεί που μπορούμε να προχωρήσουμε, να υποβαστάζονται από εμπειρία και παρατήρηση.* Τώρα, το ότι η βλάστηση και η γέννηση, καθώς επίσης και ο λόγος είναι βεβαιωμένες από την εμπειρία αρχές τάξεως στη φύση, είναι αναντίρρητο. Αν θα στηρίξω το κοσμογονικό μου σύστημα στην πρώτη, κατά προτίμηση, μάλλον παρά στη δεύτερη, είναι θέμα εκλογής μου. Το ζήτημα φαίνεται τελείως αυθαίρετο. Και όταν ο *Κλεάνθης* μ' ερωτά ποια είναι η αιτία της μεγάλης μου βλαστικής ή γενετικής ικανότητας, δικαιούμαι εξίσου να τον ερωτήσω για την αιτία της μεγάλης του λογικής αρχής. Αυτές τις ερωτήσεις έχουμε συμφωνήσει να τις αποφύγουμε κι από τις δύο πλευρές· και είναι κυρίως δικό του συμφέρον στην παρούσα περίπτωση να εμμένει σ' αυτή τη συμφωνία. Κρίνοντας από την περιορισμένη και ατελή εμπειρία μας, η γένεση έχει κάποια προνόμια παραπάνω από το λόγο· διότι βλέπουμε κάθε μέρα ο δεύτερος να έρχεται από την πρώτη, ποτέ όμως η πρώτη από τον δεύτερο.

Συγκρίνατε, σας παρακαλώ, τις συνέπειες και από τις δύο πλευρές. Ο κόσμος, λέγω εγώ, ομοιάζει με ένα ζώο, συνεπώς είναι ένα ζώο, συνεπώς προήλθε από γένεση. Τα σκαλοπάτια, ομολογώ, είναι ψηλά, ωστόσο

υπάρχει κάποια μικρή όψη αναλογίας σε κάθε βήμα. Ο κόσμος, λέγει ο *Κλεάνθης*, ομοιάζει με μια μηχανή, συνεπώς είναι μια μηχανή, συνεπώς προήλθε από σχεδιασμό. Τα βήματα εδώ είναι εξίσου πλατιά και η αναλογία λιγότερο εντυπωσιακή. Και αν προσπαθήσει να ωθήσει τη *δική μου* υπόθεση ένα βήμα παρακάτω και να συναγάγει σχεδιασμό ή λογική από τη μεγάλη αρχή της γενέσεως, στην οποία επιμένω, μπορώ κι εγώ, με περισσότερο κύρος, να χρησιμοποιήσω την ίδια ελευθερία να σπρώξω παραπέρα τη δική του υπόθεση και να συναγάγω μια θεϊκή γέννηση ή θεογονία από τη *δική του* αρχή του κόσμου. Έχω τουλάχιστον κάποιον αδύνατο ίσκιό εμπειρίας, που είναι το μέγιστο το οποίο μπορεί να επιτευχθεί στο παρόν θέμα. Ο λόγος, σε αναρίθμητα παραδείγματα, παρατηρείται να προέρχεται από την αρχή της γενέσεως και ποτέ να μην προέρχεται από οποιαδήποτε άλλη αρχή.

Ο *Ησίοδος* και όλοι οι παλαιοί μυθολόγοι είχαν τόσο εντυπωσιασθεί μ' αυτή την αναλογία ώστε καθολικώς εξηγούσαν την απαρχή της φύσεως από μια ζωική γέννηση και συνουσία. Ο *Πλάτων* επίσης, στο μέτρο που είναι κατανοητός, φαίνεται να έχει υιοθετήσει κάποια παρόμοια γνώμη στον *Τίμαιο*.

Οι *Βραχμάνοι* βεβαιώνουν πως ο κόσμος προήλθε από μια τεράστια αράχνη, που κλώθει όλη αυτή τη σύνθετη μάζα από τα σωθικά της και εκμηδενίζει στη συνέχεια το σύνολο ή όποιο μέρος της απορροφώντας το ξανά και διαλύοντάς το στη δική της ουσία. Να ένα είδος κοσμογονίας που μας φαίνεται γελοίο, διότι μια αράχνη είναι ένα μικρό, αξιοπεριφρόνητο ζώο, τις λειτουργίες του οποίου δεν είναι ποτέ πιθανό να τις πάρουμε σαν μοντέλο ολόκληρου του σύμπαντος. Ωστόσο υπάρχει εδώ ένα νέο είδος αναλογίας, ακόμη και με τα μέτρα του πλανήτη μας. Γιατί αν υπήρχε ένας πλανήτης που να κατοικείται εντελώς από αράχνες (πράγμα απολύτως δυνατό), αυτή η επαγωγή θα παρουσιάζονταν τόσο φυσική και αναμφισβήτητη, όσο αυτή που στον πλανήτη μας αποδίδει την απαρχή όλων των πραγμάτων στο σχεδιασμό και τη διάνοια, όπως τα εξήγησε ο *Κλεάνθης*. Γιατί το στομάχι να μην μπορεί να φτιάχνει ένα οργανωμένο

σύστημα τόσο καλά, όσο και το μυαλό, αυτό θα του είναι δύσκολο να το δικαιολογήσει ικανοποιητικά.

Οφείλω να ομολογήσω, *Φίλων*, απάντησε ο *Κλεάνθης*, ότι η εργασία που ανέλαβες, να εγείρεις αμφιβολίες και αντιρρήσεις, σου ταιριάζει καλύτερα απ' ό,τι σε οποιονδήποτε άλλο άνθρωπο, και φαίνεται, κατά κάποιον τρόπο, φυσική και αναπόφευκτη πάνω σου. Η γονιμότητα της εφευρετικότητάς σου είναι τόσο μεγάλη, που δεν ντρέπομαι να αναγνωρίσω τον εαυτό μου αδύναμο, έτσι ξαφνικά, να λύσω κανονικά τόσο απροσδόκητες δυσκολίες σαν αυτές που αδιάκοπα μου απευθύνεις· αν και ξεκάθαρα βλέπω, κατά κανόνα, το σόφισμα και το λάθος τους. Αλλά και χωρίς δική μου αμφισβήτηση, συ ο ίδιος, προς το παρόν, βρίσκεσαι στην ίδια θέση και δεν έχεις τόσο έτοιμη τη λύση, όσο την αντίρρηση, ενώ πρέπει να αντιλαμβάνεσαι ότι ο κοινός νους και η λογική είναι εντελώς εναντίον σου και πως παρόμοιες παραξενιές, σαν αυτές που μου είπες, μας μπερδεύουν ίσως, αλλά ποτέ δεν μπορούν να μας πείσουν.

ΜΕΡΟΣ VIII

[Όπου ο παγανισμός γίνεται νατουραλιστική επιστημονική κοσμοθεωρία]

Ό,τι αποδίδεις στη γονιμότητα της εφευρετικότητάς μου, απάντησε ο *Φίλων*, οφείλεται εξ ολοκλήρου στη φύση του θέματος. Σε θέματα προσαρμοσμένα στο στενό μέτρο του ανθρώπινου λόγου, δεν υπάρχει συνήθως παρά μονάχα ένας καθορισμός, που να φέρει μαζί του την πιθανότητα ή τη βεβαιότητα και σ' έναν άνθρωπο υγιούς κρίσεως όλες οι άλλες υποθέσεις, εκτός απ' αυτή, φαίνονται τελείως παράλογες και χιμαιρικές. Αλλά σε τέτοια θέματα, όπως το παρόν, εκατό αντιλεγόμενες απόψεις είναι δυνατόν να διατηρήσουν ένα είδος ατελούς αναλογίας και η εφευρετικότητα εδώ έχει κάθε χώρο για να αναπτυχθεί. Χωρίς καμιά μεγάλη προσπάθεια σκέψεως, πιστεύω πως θα μπορούσα σ' ένα λεπτό να προτείνω άλλα συστήματα κοσμογονίας, που θα μπορούσαν να έχουν μια αμυδρή όψη αλήθειας, αν και υπάρχει μια περίπτωση στις χίλιες, μια περίπτωση στο εκατομμύριο, είτε τα δικά σου είτε το όποιο από τα δικά μου να είναι το αληθινό σύστημα.

Για παράδειγμα, τί θα συνέβαινε αν ξαναζωντάνευα την παλιά *επικούρεια* υπόθεση; Τούτη γενικώς, και πιστεύω ορθώς, θεωρείται το πιο παράλογο σύστημα που έχει ποτέ προταθεί, ωστόσο δεν ξεύρω αν με λίγες αλλαγές δεν θα ήταν δυνατό να την κάνουμε να έχει μια αμυδρή πιθανοφάνεια. Αντί να υποθέσουμε την ύλη άπειρη, όπως το έκανε ο *Επίκουρος*, ας την υποθέσουμε πεπερασμένη. Ένας πεπερασμένος αριθμός μορίων είναι επιδεκτικός μόνο ενός πεπερασμένου αριθμού μεταλλαγών· και σε μια αιώνια διάρκεια, κάθε δυνατή τάξη ή θέση μοιραία θα δοκιμασθεί έναν άπειρο αριθμό φορές. Αυτός ο κόσμος, συνεπώς, με όλα του τα γεγονότα, ακόμη και τα πιο μικρά, έχει δημιουργηθεί προηγουμένως και καταστραφεί, και θα δημιουργηθεί ξανά και θα καταστραφεί, χωρίς καθόλου όρια ή περιορισμούς. Κανείς που να έχει μίαν αντίληψη των δυνατοτήτων του ατέλειωτου σε σχέση με το πεπερασμένο δεν θα αμφισβητήσει ποτέ αυτό τον καθορισμό.

Αλλά τούτο υποθέτει, είπε ο *Δημέας*, ότι η ύλη μπορεί να αποκτήσει κίνηση, χωρίς οποιοδήποτε βουλητικό παράγοντα ή πρώτο κινούν.

Και πού βρίσκεται η δυσκολία, απάντησε ο *Φίλων*, αυτής της υποθέσεως; Κάθε γεγονός, πριν έχουμε την εμπειρία του, είναι εξίσου δύσκολο και ακατανόητο και το καθένα, μετά την εμπειρία, είναι συνήθως εύκολο και κατανοητό. Σε πολλές περιπτώσεις η κίνηση, λόγω βαρύτητας, λόγω ελαστικότητας, λόγω ηλεκτρισμού, αρχίζει στην ύλη χωρίς κανένα γνωστό βουλητικό παράγοντα, και το να υποθέτουμε πάντοτε, σ' αυτές τις περιπτώσεις, έναν άγνωστο βουλητικό παράγοντα, είναι απλή υπόθεση και υπόθεση που δεν συνοδεύεται από πλεονεκτήματα. Η απαρχή της κινήσεως στην ίδια την ύλη είναι εξίσου συλληπτή a priori όσο και η μεταβίβασή της από το νου και τη διάνοια.

Εξ άλλου, γιατί η κίνηση να μην έχει μεταδοθεί δι' ωθήσεως διαμέσου όλης της αιωνιότητας και ο ίδιος όγκος αυτής, ή περίπου ο ίδιος, να διατηρείται ακόμη στο σύμπαν; Όσο χάνεται από τον σχηματισμό της κινήσεως, τόσο κερδίζεται από τη διάλυσή της. Και όποιες κι αν είναι οι αιτίες, το γεγονός είναι βέβαιο ότι η ύλη είναι και πάντα ήταν σε συνεχή παραχή, όσο μακριά φθάνει η ανθρώπινη εμπειρία ή παράδοση. Πιθανώς να μην υπάρχει αυτή τη στιγμή σ' ολόκληρη την οικουμένη, ένα μόριο ύλης που να βρίσκεται σε απόλυτη ησυχία.

Κι αυτή η ίδια σκέψη επίσης, συνέχισε ο *Φίλων*, που συναντήσαμε στη διάρκεια της συζητήσεως υποβάλλει μια νέα υπόθεση σχετικά με την κοσμογονία, που δεν είναι απολύτως παράλογη και απίθανη. Υπάρχει ένα σύστημα, μια τάξη, μια οικονομία πραγμάτων, δια των οποίων η ύλη να μπορεί να διαφυλάξει αυτή τη συνεχή παραχή, που φαίνεται ουσιαστικό της γνώρισμα, και να διατηρήσει εντούτοις μια σταθερότητα στις μορφές που παράγει; Ασφαλώς και υπάρχει μια παρόμοια οικονομία· διότι αυτό ακριβώς συμβαίνει με τον παρόντα κόσμο. Η συνεχής κίνηση της ύλης, συνεπώς, σε λιγότερο από άπειρες μεταλλαγές, πρέπει να δημιουργεί αυτή την οικονομία ή τάξη· και από την ίδια της τη φύση αυτή η τάξη όταν εγκαθιδρυθεί μια φορά, στηρίζει τον εαυτό της για πολλές εποχές, αν όχι και αιωνίως. Αλλά οπουδήποτε η ύλη είναι τόσο ήσυχη, οργανωμένη και

τακτοποιημένη, έτσι ώστε να συνεχίζει σε αέναη κίνηση κι ωστόσο να διατηρεί μια σταθερότητα στις μορφές, η κατάστασή της πρέπει, από ανάγκη, να έχει την ίδια όψη τεχνης και επινοητικότητας, που παρατηρούμε τώρα. Όλα τα μέρη κάθε μορφής πρέπει να έχουν μια σχέση μεταξύ τους και προς το σύνολο και το ίδιο το σύνολο πρέπει να έχει μια σχέση προς τα άλλα μέρη του σύμπαντος, προς το στοιχείο, στο οποίο επιβιώνει η μορφή, προς τα υλικά με τα οποία επισκευάζει τις απώλειες και τη φθορά της και προς κάθε άλλη μορφή, εχθρική ή φιλική. Μια ατέλεια σε οποιοδήποτε από αυτά τα επιμέρους καταστρέφει τη μορφή, και η ύλη, από την οποία έχει κατασκευασθεί, αποδεδεσμεύεται ξανά και ρίχνεται σε άτακτες κινήσεις και ζυμώσεις, μέχρις ότου ενωθεί με μιαν άλλη κανονική μορφή. Εάν καμιά τέτοια μορφή δεν είναι έτοιμη να τη δεχθεί και εάν υπάρχει μια μεγάλη ποσότητα αυτής της εφθαρμένης ύλης στο σύμπαν, το ίδιο το σύμπαν αποδιοργανώνεται πλήρως, είτε πρόκειται για το αδύναμο έμβρυο ενός κόσμου στις πρώτες του απαρχές, που καταστρέφεται μ' αυτό τον τρόπο είτε για το σάπιο κουφάρι ενός που μαραίνεται από τη μεγάλη ηλικία και την αναπηρία. Σ' οποιαδήποτε περίπτωση ακολουθεί ένα χάος· έως ότου οι πεπερασμένες, αν και αμέτρητες, εναλλαγές παραγάγουν τελικά κάποιες μορφές, των οποίων τα μέλη και τα όργανα να είναι έτσι τακτοποιημένα, ώστε να τις υποβαστάζουν μέσα στη συνεχή ροή της ύλης.

Υπόθεσε (διότι θα προσπαθήσουμε να ποικίλουμε την έκφραση) ότι η ύλη ριχνόταν σε οποιαδήποτε κατάσταση από μια τυφλή ακαθοδήγητη δύναμη· είναι σαφές ότι αυτή η πρώτη κατάσταση πρέπει, κατά πάσα πιθανότητα, να είναι η πιο μπερδεμένη και η πιο αποδιοργανωμένη που μπορεί κανείς να φανταστεί, χωρίς καμιά ομοιότητα με αυτά τα έργα της ανθρώπινης επινοητικότητας τα οποία, παράλληλα με τη συμμετρία των μερών, παρουσιάζουν μια προσαρμογή των μέσων προς τους σκοπούς και μια τάση προς αυτοσυντήρηση. Εάν η ωθούσα δύναμη σταματήσει μετά απ' αυτή την επιχείρηση, η ύλη πρέπει να παραμείνει για πάντα σε αταξία και να διαιωνίσει ένα τεράστιο χάος, χωρίς καμιά αναλογία ή δραστηριότητα. Αλλά, αν υποθέσουμε πως η ωθούσα δύναμη, όποια και να είναι, συνεχίζει

ακόμα να δρα στο εσωτερικό της ύλης, τότε αυτή η πρώτη θέση θα παραχωρήσει αμέσως τη θέση της σε μια δεύτερη, η οποία ομοίως κατά πάσα πιθανότητα θα είναι τόσο αποδιοργανωμένη όσο και η πρώτη, και ούτω καθεξής, διαμέσου πολλών διαδοχών αλλαγών και ανακατατάξεων. Καμιά ιδιαίτερη τάξη ή θέση δεν συνεχίζει ποτέ απaráλλαχτη για μια στιγμή. Η αρχική δύναμη, που παραμένει ακόμη σε δράση, δίνει μια αιώνια ανησυχία στην ύλη. Κάθε δυνατή κατάσταση παράγεται και την ίδια στιγμή καταστρέφεται. Εάν μια ιδέα ή μια απαρχή τάξεως εμφανισθεί για ένα λεπτό, αμέσως παρασύρεται και βυθίζεται στο χάος απ' αυτή την ακατάπαυστη δύναμη, που ωθεί κάθε μέρος της ύλης.

Έτσι το σύμπαν βαδίζει για πολλές εποχές σε μια συνεχή διαδοχή χάους και ακαταστασίας. Αλλά δεν είναι δυνατόν να κατασταλάξει επιτέλους., έτσι ώστε να μη χάσει την κίνησή του και την ενεργό δύναμη (διότι αυτή την έχουμε υποθέσει έμφυτη σ' αυτό) και εντούτοις να διαφυλάξει μια ενότητα εμφανίσεως, μέσα στη συνεχή κίνηση και τη διακύμανση των μερών του; Τούτο βρίσκουμε πως συμβαίνει με το σύμπαν αυτή τη στιγμή. Κάθε άτομο μεταβάλλεται συνεχώς και κάθε μέρος κάθε ατόμου επίσης κι ωστόσο το όλο παραμένει φαινομενικά το ίδιο. Δεν μπορούμε να ελπίζουμε ή μάλλον να είμαστε βέβαιοι ότι μια τέτοια κατάσταση θα προκύψει από τις αιώνιες αναταραχές της ακαθοδήγητης ύλης και δεν είναι δυνατόν έτσι να εξηγηθεί η φαινομενική σοφία και επινοητικότητα που βρίσκουμε στο εσωτερικό του σύμπαντος; Αρκεί να σκεφτούμε λίγο το θέμα και θα βρούμε ότι αυτή η τακτοποίηση, αν δεχτούμε ότι επιτυγχάνεται από μόνη την ύλη, με μια φαινομενική σταθερότητα στις μορφές, που συνοδεύεται από μια πραγματική και ακατάπαυστη ανακατάταξη ή κίνηση των μερών, αποτελεί μια πιθανή και ίσως μια αληθινή λύση της δυσκολίας.

Είναι μάταιο, συνεπώς, να επιμένουμε πάνω στις χρήσεις των μερών στα ζώα και στα φυτά και την περίεργη προσαρμογή του ενός προς το άλλο. Θα επιθυμούσα πολύ να μάθω πώς ένα ζώο θα μπορούσε να επιβιώσει, αν τα μέλη του δεν ήταν έτσι προσαρμοσμένα. Δεν βλέπουμε, οποτεδήποτε διακόπτεται αυτή η προσαρμογή, αμέσως να αφανίζεται και η

φθειρόμενη ύλη του να δοκιμάζει κάποια καινούργια μορφή; Διότι, πράγματι, τα μέρη του κόσμου είναι τόσο καλά συναρμοσμένα, ώστε κάποια κανονική μορφή να αξιώνει ευθύς για λογαριασμό της αυτή τη φθαρμένη ύλη· και μήπως αν τούτο δεν συνέβαινε θα μπορούσε να επιβιώσει ο κόσμος; Δεν πρέπει να διαλυθεί εξίσου όπως το ζώο και να περάσει διαμέσου νέων θέσεων και καταστάσεων όπως, σε μια μεγάλη, αλλά πεπερασμένη διαδοχή, να πέσει στην παρούσα ή σε κάποια παρόμοια τάξη;

Το βρήκες καλό, απάντησε ο *Κλεάνθης*, που αυτή η υπόθεση μας προέκυψε έτσι ξαφνικά στη διάρκεια της συζητήσεως. Όμως αν είχες την άνεση να την εξετάσεις, θα είχες γρήγορα αντιληφθεί τις αξεπέραστες αντιρρήσεις στις οποίες εκτίθεσαι. Καμιά μορφή, λέγεις, δεν μπορεί να επιβιώσει εκτός εάν κατέχει αυτές τις δυνατότητες και τα όργανα που απαιτούνται για την ύπαρξή της· κάποια νέα τάξη ή οικονομία πρέπει να δοκιμασθεί και ούτω καθεξής, χωρίς διακοπή, έως ότου επιτέλους επιτυγχάνεται κάποια, που να μπορεί να στηρίξει και να διατηρήσει τον εαυτό της. Αλλά, σύμφωνα μ' αυτή την υπόθεση, από πού προέρχονται οι πολυάριθμες ευκολίες και προτερήματα που κατέχουν ο άνθρωπος και όλα τα ζώα; Δυο μάτια, δυο αφτιά, δεν είναι απολύτως αναγκαία για την επιβίωση του είδους. Η ανθρώπινη φύση θα ήταν δυνατόν να είχε επεκταθεί και διασωθεί χωρίς άλογα, σκύλους, αγελάδες, αρνιά και όλους αυτούς τους αναρίθμητους καρπούς και τα προϊόντα που χρησιμεύουν για την ικανοποίησή μας και την απόλαυσή μας. Εάν δεν είχαν δημιουργηθεί καμήλες για τη χρήση του ανθρώπου στις αμμώδεις εκτάσεις της Αφρικής και της Αραβίας, θα είχε διαλυθεί ο κόσμος; Αν δεν είχε φτιαχτεί ο μαγνητίτης για να δίνει αυτή τη θαυμάσια και χρήσιμη κατεύθυνση στην πυξίδα, θα είχαν η ανθρώπινη κοινωνία και το ανθρώπινο είδος αμέσως εξαφανισθεί; Αν και γενικώς οι κανόνες της φύσεως είναι πολύ οικονομικοί, ωστόσο παραδείγματα τέτοιου είδους δεν σπανίζουν, και οποιοδήποτε από αυτά είναι επαρκής απόδειξη ενός σχεδίου, και μάλιστα ενός καλοπροαίρετου σχεδίου, που γέννησε την τάξη και την οργάνωση του σύμπαντος.

Μπορείς τουλάχιστο να συμπεράνεις με ασφάλεια, είπε ο *Φίλων*, ότι η προηγούμενη υπόθεση είναι μέχρι τώρα ανολοκλήρωτη και ατελής, πράγμα που δεν δυσκολεύομαι να αναγνωρίσω. Αλλά θα μπορούσαμε ποτέ λογικά να αναμέναμε μεγαλύτερη επιτυχία σε μια προσπάθεια τέτοιας φύσεως; Ή μπορούμε ποτέ να ελπίσουμε πως θα ανεγείρουμε ένα σύστημα κοσμογονίας, το οποίο δεν θα υπόκειται σε καμιά εξαίρεση και δεν θα περιέχει κανένα παράδειγμα που να μην αντιβαίνει στην περιορισμένη και ατελή εμπειρία της αναλογίας των φύσεων; Η ίδια σου η θεωρία ασφαλώς δεν μπορεί να αξιώσει ένα παρόμοιο πλεονέκτημα, έστω κι αν έχεις προστρέξει στον *ανθρωπομορφισμό*, για να διαφυλάξεις καλύτερα μια συμμόρφωση με την κοινή εμπειρία. Ας τη διοκιμάσουμε άλλη μια φορά. Σε όλα τα παραδείγματα τα οποία έχουμε δει ποτέ, οι ιδέες έχουν αντιγραφεί από τα πραγματικά αντικείμενα και είναι επομένως έκτυπα, όχι αρχέτυπα, για να εκφρασθώ με λόγιους όρους· εσύ αντιστρέφεις αυτή τη σειρά και δίνεις το προβάδισμα στη σκέψη. Σε όλα τα παραδείγματα που έχουμε δει, ποτέ η σκέψη δεν επιδρά επί της ύλης, εκτός απ' όπου η ύλη είναι με τέτοιο τρόπο συνδεδεμένη μ' αυτή ώστε να έχει μian εξίσου αμοιβαία επίδραση επάνω της. Κανένα ζώο δεν μπορεί να κινήσει άμεσα οτιδήποτε άλλο από τα μέλη του σώματός του· και η ισότητα της δράσεως και της αντιδράσεως μοιάζει πράγματι να είναι ένας καθολικός νόμος της φύσεως, αλλά η θεωρία σου περιέχει κάτι που αντιφάσκει προς αυτή την εμπειρία. Αυτά τα παραδείγματα, και πολλά άλλα, που θα ήταν εύκολο να συλλεγούν (ειδικότερα η υπόθεση ενός νου ή συστήματος σκέψεως, που να είναι αιώνιο, ή με άλλα λόγια ενός ζώου αγέννητου και αθάνατου), αυτά τα παραδείγματα, λέγω, μπορεί να διδάξουν σ' όλους μας εγκράτεια στο να καταδικάσουμε ο ένας τον άλλο, και να μας επιτρέψουν να δούμε ότι, όπως κανένα σύστημα τέτοιου τύπου δεν θα έπρεπε ποτέ να γίνει αποδεκτό από μian αμυδρή αναλογία, έτσι ομοίως κανένα δεν θα πρέπει να απορριφθεί εξαιτίας μιας μικρής δυσκολίας. Γιατί κανένας μας δεν μπορούμε να πούμε ότι πράγματι είναι απαλλαγμένος από αυτόν τον μπελά.

Όλα τα θρησκευτικά συστήματα, ας το ομολογήσουμε, υπόκεινται σε μεγάλες και αξεπέραστες δυσκολίες. Και ο καθένας θριαμβεύει με τη σειρά του στη διαμάχη, όσο διεξάγει έναν επιθετικό πόλεμο και εκθέτει τους παραλογισμούς, τους βαρβαρισμούς και τα επιβλαβή αξιώματα των ανταγωνιστών του. Όλοι μαζί όμως προετοιμάζουν τον πλήρη θρίαμβο του σκεπτικιστή, ο οποίος τους λέγει ότι δεν πρέπει ποτέ να ασπασθούν κανένα σύστημα που να αφορά τέτοια θέματα, για τον εξής απλό λόγο, ότι δεν πρέπει ποτέ κανείς να ασπάζεται κανέναν παραλογισμό σε σχέση με οποιοδήποτε θέμα. Μια πλήρης αναστολή εκδικάσεως είναι εδώ το μόνο μας καταφύγιο. Και εάν, στις συζητήσεις των θεολόγων, όπως είναι γενικώς παρατηρημένο, κάθε επίθεση πετυχαίνει και κάθε άμυνα αποτυγχάνει, πόσο πλήρης δεν πρέπει να είναι η νίκη *εκείνου* που παραμένει, πάντοτε και απέναντι σε όλους, στην επίθεση και δεν έχει ο ίδιος καθορισμένο στρατόπεδο ή μόνιμη πόλη, την οποία να είναι υποχρεωμένος πάντα, και σε κάθε περίπτωση να υπερασπισθεί;

ΜΕΡΟΣ ΙΧ

[Όπου ο Κλεάνθης και ο Φίλων δείχνουν στον Δημέα τη ματαιότητα και την αλυσιτέλεια της *a priori* επιχειρηματολογίας]

Αλλά, αφού τόσες δυσκολίες συνοδεύουν την *a posteriori* επιχειρηματολογία, είπε ο Δημέας, δεν θα ήταν καλύτερο αν προσχωρούσαμε στην απλή και υψηλή *a priori* επιχειρηματολογία, η οποία προσφέροντάς μας μιαν αλάνθαστη απόδειξη, ξεριζώνει αμέσως κάθε αμφιβολία και δυσκολία; Με αυτή την επιχειρηματολογία μπορούμε επίσης να αποδείξουμε το ΑΠΕΙΡΟΝ των θείων γνωρισμάτων που, φοβούμαι, δεν είναι ποτέ δυνατόν να εξαχθεί με βεβαιότητα από κάτι άλλο. Διότι πώς μπορεί ένα αποτέλεσμα, το οποίο είτε είναι πεπερασμένο είτε, απ' όσο μπορούμε να ξέρουμε, μπορεί να είναι, πώς ένα παρόμοιο αποτέλεσμα, λέγω, μπορεί να αποδείξει μια άπειρη αιτία; Η ενότης επίσης της θείας φύσεως είναι πολύ δύσκολο, εάν όχι απολύτως αδύνατο, να συναχθεί απλώς από τη θεώρηση των έργων της φύσεως, ούτε και η ενότητα του σχεδίου από μόνη της, ακόμη κι αν γινόταν παραδεκτή, μας δίνει κάποια βεβαιότητα γι' αυτό το γνώρισμα. Ενώ το *a priori* επιχείρημα...

Αλλά, Δημέα, απάντησε ο Κλεάνθης, μοιάζεις να σκέφτεσαι προϋποθέτοντας ότι τα πλεονεκτήματα και η βολικότητα ενός αφηρημένου επιχειρήματος είναι πλήρεις αποδείξεις της στερεότητάς του. Αλλά θα έπρεπε πρώτα, κατά τη γνώμη μου, να προσδιορίσεις σε ποιο επιχείρημα αυτής της φύσεως θα διαλέξεις να επιμείνεις· και μετά να προσπαθήσουμε, βάσει αυτού του ίδιου, και όχι των *χρήσιμων* συνεπειών του, να προσδιορίσουμε πόση αξία θα οφείλαμε να του αναγνωρίσουμε.

Το επιχείρημα, απάντησε ο Δημέας, πάνω στο οποίο θα επέμενα είναι το κοινό. Κάθε τι που υπάρχει πρέπει να έχει μιαν αιτία ή ένα λόγο της υπάρξεώς του, μια που είναι απολύτως αδύνατο για ο,τιδήποτε να παραγάγει τον εαυτό του, ή να είναι η αιτία της δικής του υπάρξεως. Ανερχόμενοι, συνεπώς, από τα αποτελέσματα στις αιτίες, πρέπει είτε να συνεχίσουμε ανιχνεύοντας μιαν ατέλειωτη διαδοχή, χωρίς καμιά απολύτως απώτατη αιτία, ή, τελικά πρέπει να προστρέξουμε σε κάποια απώτατη αιτία

η οποία να υπάρχει *αναγκαίως*. Τώρα, το ότι η πρώτη υπόθεση είναι παράλογη μπορεί να αποδειχθεί ως εξής. Στην ατέλειωτη αλυσίδα ή διαδοχή των αιτιών και αποτελεσμάτων, το κάθε αποτέλεσμα οδηγείται στην ύπαρξη λόγω της ισχύος και της αποτελεσματικότητας της αιτίας που του προηγείται άμεσα· αλλά ολόκληρη η αιώνια αλυσίδα ή διαδοχή, εάν ληφθεί συνολικά, δεν καθορίζεται ούτε προκαλείται από τίποτα· κι ωστόσο είναι σαφές ότι απαιτεί μια αιτία ή λόγο εξίσου με το κάθε συγκεκριμένο αντικείμενο, που αρχίζει κάποτε να υπάρχει στο χρόνο. Η ερώτηση είναι ακόμη λογική, γιατί αυτή η συγκεκριμένη διαδοχή αιτιών υπήρξε από την αιωνιότητα και όχι από μια κάποια άλλη διαδοχή ή και καμία. Εάν δεν υπήρχε κανένα αναγκαίως υπάρχον ον, κάθε υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι εξίσου αδύνατη κι ούτε είναι πιο παράλογο να έχει υπάρξει το *τίποτα* από την αιωνιότητα απ' ό,τι να υπάρχει αυτή εδώ η διαδοχή των αιτιών που συνιστά το σύμπαν. Τί ήταν λοιπόν αυτό που καθόρισε να υπάρχει κάτι μάλλον παρά το τίποτα και απένειμε το είναι σε μια ιδιαίτερη δυνατότητα, αποκλείοντας όλες τις άλλες; Προϋποθέτουμε πως *εξωτερικές αιτίες* δεν υπάρχουν. Η *τύχη* είναι μια λέξη χωρίς σημασία. Ήταν το *τίποτε*; Αλλ' αυτό ποτέ δεν μπορεί να δημιουργήσει κάτι. Πρέπει, συνεπώς, να προστρέξουμε σ' ένα αναγκαίως υπάρχον Ον, που έφερε το ΛΟΓΟ υπάρξεώς του στον εαυτό του και που δεν μπορεί να υποτεθεί ότι δεν υπάρχει χωρίς ρητή αντίφαση. Ήπεται ότι υπάρχει ένα τέτοιο Ον, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει μια θεότης.

Δεν θα το αφήσω για τον *Φίλωνα*, είπε ο *Κλεάνθης* (αν και γνωρίζω ότι οι αφετηριακές αντιρρήσεις είναι η μεγαλύτερή του απόλαυση) να δείξει τις αδυναμίες αυτού του μεταφυσικού συλλογισμού. Μου φαίνεται τόσο καταφανώς κακο-θεμελιωμένος και την ίδια στιγμή τόσο αλυσιτελής για την αληθινή ευσέβεια και θρησκεία, ώστε θα αποπειραθώ ο ίδιος να δείξω τη σοφιστεία που περιέχει.

Θ' αρχίσω με την παρατήρηση ότι υπάρχει ένας εμφανής παραλογισμός στην αξίωση να αποδείξουμε ένα γεγονός ή να το ελέγξουμε με οποιαδήποτε *a priori* επιχειρήματα. Τίποτε δεν είναι αποδείξιμο, αν το αντίθετό του δεν είναι αντιφατικό. Τίποτε απ' ό,τι συλλαμβάνουμε

ευκρινώς δεν είναι αντιφατικό. Αυτό που συλλαμβάνουμε ως υπαρκτό, μπορούμε επίσης να το συλλάβουμε ως ανύπαρκτο. Δεν υπάρχει συνεπώς ον του οποίου η μη-ύπαρξη να περιέχει μια αντίφαση. Έπεται πως δεν υπάρχει ον, του οποίου η ύπαρξη να αποδεικνύεται. Προτείνω αυτό το επιχείρημα σαν απολύτως αποφασιστικό και είμαι πρόθυμος να βασίσω ολόκληρη τη λογομαχία επάνω του.

Υπάρχει ο ισχυρισμός πως η θεότητα είναι ένα αναγκαίως υπάρχον· και αυτή η αναγκαιότητα της υπάρξεώς της επιχειρείται να ερμηνευθεί με το να βεβαιώνεται ότι εάν γνωρίζαμε όλη την ουσία του ή τη φύση του, θα έπρεπε να αντιληφθούμε ότι είναι τόσο αδύνατον γι' αυτό να μην υπάρχει όσο και δυο φορές δυο να μην κάνουν τέσσερα. Αλλά είναι προφανές πως τούτο δεν είναι ποτέ δυνατόν να συμβεί, όσο οι ιδιότητές μας παραμένουν αυτές που είναι τώρα. Παραμένει πάντα δυνατό για μας, ανά όποια στιγμή, να συλλάβουμε τη μη-ύπαρξη εκείνου που προηγουμένως συνελάβαμε υπάρχον· ούτε μπορεί ποτέ ο νους να αναγκασθεί να υποθέσει πως οποιοδήποτε ον παραμένει για πάντα στην ύπαρξη, με τον ίδιο τρόπο που βρισκόμαστε αναγκασμένοι να συλλαμβάνουμε πάντα πως δύο επί δύο κάνουν τέσσερα. Επομένως οι λέξεις *αναγκαία ύπαρξη* δεν έχουν νόημα ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, κανένα συνεπές νόημα.

Αλλά και παραπέρα, γιατί να μην μπορεί ο φυσικός κόσμος να είναι το αναγκαίως υπάρχον Ον, σύμφωνα μ' αυτή τη υποτιθέμενη εξήγηση της αναγκαιότητας; Δεν τολμούμε να ισχυρισθούμε πως γνωρίζουμε όλες τις ποιότητες της ύλης και στο μέτρο που μπορούμε να καθορίσουμε είναι δυνατόν να περιέχει μερικές ποιότητες οι οποίες, αν ήταν γνωστές, να έκαναν την ανυπαρξία της να φαίνεται σαν μια τόσο μεγάλη αντίφαση όσο το δυο επί δυο κάνουν πέντε. Βρίσκω μόνο ένα επιχείρημα που να χρησιμοποιείται στην απόδειξη του ότι ο υλικός κόσμος δεν είναι το αναγκαίως υπάρχον Ον και αυτό το επιχείρημα εξάγεται από το τυχαίο τόσο της ύλης, όσο και της μορφής του κόσμου. «Οποιοδήποτε μόριο της ύλης», μας λέγουν[4], «είναι δυνατόν να συλληφθεί ως εκμηδενίσιμο· και κάθε μορφή μπορεί να συλληφθεί ως μεταβλητή. Μια παρόμοια εκμηδένιση

ή μεταβολή, συνεπώς, δεν είναι αδύνατη». Αλλά μου φαίνεται μεγάλη προκατάληψη να μη συλλαμβάνουμε ότι το ίδιο επιχείρημα εκτείνεται εξίσου στη θεότητα, στο μέτρο που έχουμε οποιαδήποτε αντίληψη αυτής, και πως ο νους μπορεί τουλάχιστο να τη φανταστεί σαν ανύπαρκτη ή τις ιδιότητές της ως μεταβλητές. Θα πρέπει να είναι κάποιες άγνωστες, ασύλληπτες ιδιότητες αυτές που μπορούν να κάνουν την ανυπαρξία της να φαίνεται αδύνατη ή τις ιδιότητές της αμετάβλητες. Και κανένας λόγος δεν μπορεί να προταθεί γιατί οι ιδιότητες αυτές να μην μπορούν να ανήκουν στην ύλη. Όπως είναι συνολικώς άγνωστες και ασύλληπτες, ποτέ δεν μπορούν να αποδειχθούν ασύμβατες προς αυτή.

Πρόσθεσε σ' αυτό ότι όταν φανταζόμαστε μια αιώνια διαδοχή αντικειμένων φαίνεται παράλογη η αναζήτηση μιας γενικής αρχής ή ενός πρώτου δημιουργού. Πώς μπορεί κάτι που υπάρχει προαιωνίως να έχει μια αιτία, αφού αυτή η σχέση προϋποθέτει μια προτερότητα στον χρόνο και μια αρχή της υπάρξεως;

Σε μια τέτοια αλυσίδα, επίσης, ή διαδοχή των αντικειμένων, κάθε μέρος έχει την αιτία του σ' αυτό του οποίου προηγήθηκε και είναι η αιτία αυτού που το διαδέχεται. Πού βρίσκεται, λοιπόν, η δυσκολία; Αλλά το ΟΛΟΝ, απαντάς, χρειάζεται μια αιτία. Απαντώ πως η συνένωση αυτών των μερών σ' ένα όλο, όπως η ένωση διαφόρων χωριστών κομητειών σ' ένα βασίλειο ή διαφόρων ξεχωριστών μελών σ' ένα σώμα, πραγματοποιείται απλά από μια αυθαίρετη πράξη του νου και δεν έχει καμιά επίδραση στη φύση των πραγμάτων. Εάν σου είχα δείξει τις ιδιαίτερες αιτίες του κάθε ατόμου σε μια συλλογή είκοσι μορίων ύλης, θα το θεωρούσα εξαιρετικά μη-λογικό, εάν με ρωτούσες στη συνέχεια, ποια ήταν η αιτία του συνόλου των είκοσι. Τούτο επαρκώς εξηγείται με την εξήγηση των αιτιών των μερών.

Οι συλλογισμοί που έκανες, *Κλεάνθη*, θα με δικαιολογούσαν, είπε ο *Φίλων*, αν έπαυα να φέρνω άλλες δυσκολίες, ωστόσο δεν κρατιέμαι και θα επιμείνω σ' ένα ακόμη θέμα. Έχει παρατηρηθεί από τους μαθηματικούς ότι τα παράγωγα του 9 σχηματίζουν πάντοτε είτε το 9 είτε κάποιο κατώτερο πολλαπλάσιο του 9[5], εάν προσθέσουμε όλους τους αριθμούς που

σχηματίζουν οποιοδήποτε από τα παράγωγα αυτά. Έτσι από τους 18, 27, 36, που είναι παράγωγοι του 9 φτιάχνεις το 9 προσθέτοντας 1 στο 8, 2 στο 7, 3 στο 6. Ομοίως το 369 είναι επίσης πολλαπλάσιο του 9 και εάν προσθέσεις 3 και 6 και 9 κάνεις το 18, ένα κατώτερο πολλαπλάσιο του 9. Ένας επιφανειακός παρατηρητής θα εντυπωσιαστεί από μια τόσο θαυμαστή κανονικότητα εκλαμβάνοντάς την ως το αποτέλεσμα είτε τύχης είτε πρόβλεψης -- αλλά ένας δεξιός αλγεβραϊστής άμεσα συμπεραίνει πως πρόκειται για το έργο της αναγκαιότητας και αποδεικνύει ότι για πάντα πρέπει να προκύπτει από τη φύση αυτών των αριθμών. Δεν είναι πιθανό, ερωτώ, ολόκληρη η οικονομία του σύμπαντος να καθοδηγείται από μια όμοια αναγκαιότητα, αν και καμιά ανθρώπινη άλγεβρα δεν μπορεί να προμηθεύσει ένα κλειδί που να λύνει αυτό το πρόβλημα; Και αντί να θαυμάζουμε την τάξη των φυσικών όντων, δεν θα ήταν δυνατό, αν μπορούσαμε να υπεισέλθουμε στην εσωτερική φύση των σωμάτων, να βλέπαμε καθαρά γιατί ήταν απολύτως αδύνατο να είχαν ποτέ μια οποιαδήποτε άλλη διάρθρωση; Τόσο επικίνδυνο είναι να εισάγουμε την ιδέα της αναγκαιότητας στο παρόν ζήτημα! Και τόσο φυσικά προσφέρει μια επαγωγή απευθείας αντίθετη προς τη θρησκευτική υπόθεση!

Αλλά παρατώντας όλες αυτές τις αφαιρέσεις, συνέχισε ο *Φίλων*, και για να μας περιορίσω σε οικειότερα θέματα, θα αποτολμήσω να προσθέσω την παρατήρηση ότι το *a priori* επιχείρημα μόνο κάποια μεταφυσικά κεφάλια το βρήκαν ποτέ πειστικό, άνθρωποι που έχουν συνηθίσει τον εαυτό τους στην αφηρημένη σκέψη και που βρίσκοντας από τα μαθηματικά ότι η κατανόηση συχνά οδηγεί στην αλήθεια, περνώντας μέσα από το σκοτάδι, και εις πείσμα των πρώτων εντυπώσεων, έχουν μεταφέρει την ίδια συνήθεια σκέψεως σε θέματα όπου δεν θα έπρεπε να είχε θέση.

Άλλοι άνθρωποι, ακόμη και με σωστό μυαλό και με την καλύτερη δυνατή κλίση προς τη θρησκεία, αισθάνονται πάντοτε κάποια ανεπάρκεια σε τέτοια επιχειρήματα, αν και δεν είναι ίσως ικανοί να εξηγήσουν καθαρά πού βρίσκεται. Πράγμα που αποδεικνύει με βεβαιότητα πως οι άνθρωποι πάντα αντλούσαν και πάντα θα αντλούν τη θρησκεία τους από άλλες πηγές και όχι από τέτοιους συλλογισμούς.

[4.](#) Ο δρ Clarke.

[5.](#) *République des lettres*, Αύγουστος 1685.

ΜΕΡΟΣ Χ

[Όπου προέλευση της θρησκείας αναγνωρίζεται η εμπειρία του κακού και η φυσική θεολογία γίνεται θεοδικία]

Η γνώμη μου είναι, το παραδέχομαι, απάντησε ο *Δημέας*, ότι ο κάθε άνθρωπος αισθάνεται, με κάποιον τρόπο, την αλήθεια της θρησκείας μέσα στην καρδιά του· και από μια επίγνωση της πενίας του πνεύματός του και της δυστυχίας του μάλλον, παρά από τον όποιο συλλογισμό, οδηγείται να αναζητήσει προστασία απ' αυτό το Όν, από το οποίο αυτός και όλη η φύση εξαρτώνται. Τόσο αγχώδεις ή τόσο οχληρές είναι ακόμη και οι καλύτερες περιστάσεις της ζωής, ώστε το μέλλον είναι ακόμη το αντικείμενο όλων των ελπίδων και των φόβων μας. Συνεχώς κοιτούμε προς τα εμπρός και προσπαθούμε με προσευχές, λατρεία και θυσίες να κατευιάσουμε αυτές τις άγνωστες δυνάμεις τις οποίες βρίσκουμε από εμπειρία τόσο ικανές να μας τυραννούν και να μας καταπιέζουν. Φτωχά πλάσματα που είμαστε! Ποιο καταφύγιο να υπήρχε για μας μέσα στις αναρίθμητες δυστυχίες της ζωής, αν η θρησκεία δεν μας υπέβαλλε κάποιες μεθόδους εξιλεώσεως και δεν καταπράυνε αυτούς τους τρόμους που μας ταραάζουν και μας βασανίζουν αδιάκοπα;

Είμαι πράγματι πεπεισμένος, είπε ο *Φίλων*, ότι η καλύτερη και η μόνη μάλιστα μέθοδος να οδηγηθεί ο κάθε άνθρωπος σε μια σωστή αίσθηση της θρησκείας είναι η σωστή παρουσίαση της δυστυχίας και της μιαιρότητας των ανθρώπων. Και προς αυτό το σκοπό το ταλέντο στη ρητορεία και στη δυνατή εξεικόνιση είναι πιο αναγκαίο από την ικανότητα για διαλογισμό και επιχειρηματολογία. Διότι αυτό που ο καθένας αισθάνεται μέσα του, τί την χρειάζεται την απόδειξη; Το μόνο που χρειάζεται είναι να μας κάνουν να το συναισθανθούμε, αν είναι δυνατό, ακόμη πιο βαθιά και έντονα.

Όλοι οι άνθρωποι, πράγματι, απάντησε ο *Δημέας*, είναι επαρκώς πεπεισμένοι γι' αυτή τη μεγάλη και μελαγχολική αλήθεια. Οι αθλιότητες της ζωής, η δυστυχία του ανθρώπου, η γενική διαφθορά της φύσεώς μας, η μη ικανοποιητική απόλαυση των χαρών, του πλούτου, των τιμών, αυτές οι φρασσεις έχουν γίνει σχεδόν παροιμιώδεις σε όλες τις γλώσσες. Και

ποιος μπορεί να αμφιβάλλει γι' αυτό που όλοι οι άνθρωποι δηλώνουν από το ίδιο τους το άμεσο συναίσθημα και την εμπειρία τους;

Σ' αυτό το σημείο, είπε ο *Φίλων*, οι μορφωμένοι συμφωνούν απολύτως με τους απλούς ανθρώπους και σ' όλα τα γραπτά, ιερά ή λαϊκά, το θέμα της ανθρώπινης αθλιότητας έχει υπογραμμισθεί με την πιο παθητική ρητορεία που η θλίψη και η μελαγχολία μπορούν να εμπνεύσουν. Οι ποιητές, που ομιλούν από συναίσθημα, χωρίς ένα σύστημα, και των οποίων η μαρτυρία έχει συνεπώς τη μεγαλύτερη αυθεντία, βρίθουν από τέτοιας φύσεως εικόνες. Από τον *Όμηρο* έως τον *δρ. Young*, ολόκληρη η εμπνευσμένη φυλή υπήρξε για πάντα ευαίσθητη στο ότι καμιά άλλη παράσταση των γεγονότων δεν θα ταίριαζε στο συναίσθημα και την παρατήρηση του καθενός.

Όσο για αυθεντίες, απάντησε ο *Δημέας*, δεν χρειάζεται να ψάχνεις και πολύ. Κοίταξε γύρω τη βιβλιοθήκη του *Κλεάνθη*. Θα αποτολμήσω να ισχυρισθώ ότι, εκτός από συγγραφείς ειδικών επιστημών, όπως η χημεία ή βοτανολογία, που δεν έχουν την ευκαιρία να πραγματεύονται τον ανθρώπινο βίο, ίσως να μην υπάρχει ένας απ' αυτούς τους αναρίθμητους συγγραφείς, που να μην του έχει ξεφύγει, σε τούτο ή το άλλο χωρίο, ένα παράπονο από τη συναίσθηση της ανθρώπινης δυστυχίας και μια ομολογία της. Τουλάχιστον η πιθανότητα είναι από τούτη την πλευρά· ενώ από την άλλη, κανένας συγγραφέας δεν υπήρξε ποτέ, στο μέτρο που θυμούμαι, τόσο υπερβολικός ώστε να την αρνηθεί.

Εδώ θα πρέπει να με συγχωρήσεις, είπε ο *Φίλων*. Ο *Λάιμπνιτς* το αρνήθηκε και ίσως να είναι ο πρώτος [\[6\]](#) που απετόλμησε μια τόσο τολμηρή και παράδοξη γνώμη, ο πρώτος, τουλάχιστον, που την κατέστησε πρωταρχική στο φιλοσοφικό του σύστημα.

Και όντας ο πρώτος, απάντησε ο *Δημέας*, δεν μπορούσε να αντιληφθεί το σφάλμα του; Διότι είναι αυτό ένα θέμα στο οποίο οι φιλόσοφοι μπορούν να προτίθενται να κάνουν ανακαλύψεις, ειδικότερα σε μια τόσο όψιμη εποχή; Και μπορεί οποιοσδήποτε άνθρωπος να ελπίζει πως με μian απλή άρνηση (διότι το θέμα ελάχιστα προσφέρεται για

συλλογισμό) να καταρρίψει την ενιαία μαρτυρία της ανθρωπότητας, τη βασισμένη στην αίσθηση και την επίγνωση;

Και γιατί ο άνθρωπος, προσέθεσε, να έχει την αξίωση να εξαιρεθεί από τη μοίρα όλων των άλλων ζώων; Ολόκληρη η γη, πίστεψέ με, Φίλωνα, είναι καταραμένη και μολυσμένη. Ένας αιώνιος πόλεμος διεξάγεται ανάμεσα σ' όλα τα ζωντανά πλάσματα. Η ανάγκη, η πείνα, η έλλειψη διεγείρουν τον ισχυρό και γενναίο· ο φόβος, το άγχος, ο τρόμος, ταρασσουν τον αδύναμο και τον ασθενή. Η πρώτη είσοδος στη ζωή δίνει άγχος στο νεογέννητο βρέφος και στους κακόμοιρους γονείς του· η αδυναμία, η ανικανότητα, η κακοπάθεια, συνοδεύουν τον κάθε σταθμό αυτής της ζωής· και κλείνει ως το τέλος μέσα στην αγωνία και τη φρίκη.

Παρατήρησε επίσης, λέγει ο *Φίλων*, τις περίεργες τεχνικές της φύσεως, για να πικράνει τον βίο κάθε ζώντος όντος. Οι δυνατότεροι λυμαινόνται τους αδυνάτους και τους κρατούν σε διαρκή τρόμο και άγχος. Αλλά και οι πιο αδύνατοι με τη σειρά τους συχνά λυμαινόνται τους δυνατότερους και τους οργίζουν και τους παρενοχλούν χωρίς ανάπαυση. Παρατήρησε αυτή την απροσμέτρητη φυλή των εντόμων που είτε αναπτύσσονται πάνω στο σώμα του κάθε ζώου ή πετώντας γύρω του του καρφώνουν το κεντρί τους. Αυτά τα έντομα έχουν άλλους ακόμη μικρότερους από τα ίδια οργανισμούς, που τα βασανίζουν. Κι έτσι από κάθε πλευρά, εμπροσθεν και όπισθεν, άνωθεν και κάτωθεν, κάθε ζώο τριγυρίζεται από εχθρούς, οι οποίοι αδιάκοπα επιζητούν τη δυστυχία του και την καταστροφή του.

Μόνον ο άνθρωπος, είπε ο *Δημέας*, φαίνεται να αποτελεί, εν μέρει, εξαίρεση σ' αυτό τον κανόνα. Διότι συγκροτώντας κοινωνία με τους ομοίους του μπορεί εύκολα να κατανικήσει λέοντες, τίγρεις και άρκτους, των οποίων η μεγαλύτερη δύναμη και ευκινησία φυσικά τους επιτρέπουν να τον κάνουν λεία τους.

Αντιθέτως, εδώ κυρίως, ανέκραξε ο *Φίλων*, είναι που τα ομοιόμορφα και ίσα αξιώματα της φύσεως είναι τα εμφανέστερα. Είναι αλήθεια ότι ο άνθρωπος, συνεργαζόμενος με τους άλλους, μπορεί να υπερνικήσει όλους τους *πραγματικούς* εχθρούς του και να γίνει ο αφέντης ολόκληρου του

ζωικού βασιλείου. Αλλά δεν εγείρει ο ίδιος στον εαυτό του αμέσως *φανταστικούς* εχθρούς, τους δαίμονες της φαντασιώσεώς του, που τον καταδιώκουν με προληπτικούς φόβους και αφανίζουν κάθε απόλαυση της ζωής; Η απόλαυσή του, όπως φαντάζεται, γίνεται στα μάτια τους ένα έγκλημα· η τροφή του και η ανάπαυσή του εγείρουν έχθρα και προσβολή, ο ίδιος του ο ύπνος και τα όνειρα προμηθεύουν νέα τροφή στον αγωνιώδη φόβο· κι ακόμα και ο θάνατος, το καταφύγιό του από κάθε άλλο κακό, παρουσιάζει μόνο τη φρίκη ατελείωτων και αναρίθμητων οδυνών. Και ο λύκος δεν βασανίζει περισσότερο το δειλό κοπάδι απ' ό,τι η πρόληψη το αγχωμένο στήθος των ταλαίπωρων θνητών.

Εκτός τούτου, παρατήρησε, *Δημέα*, και τούτο: Αυτή η ίδια η κοινωνία δια της οποίας υπερνικούμε αυτά τα άγρια ζώα, τους φυσικούς μας εχθρούς, πόσους νέους εχθρούς δεν μας παρουσιάζει; Πόση οδύνη και πόση δυστυχία δεν προκαλεί; Ο άνθρωπος είναι ο μεγαλύτερος εχθρός του ανθρώπου. Καταπίεση, αδικία περιφρόνηση, χλευασμός, βία, ανταρσία, πόλεμος, συκοφαντία, προδοσία, απάτη· μ' αυτά αλληλοβασανίζονται οι άνθρωποι και ευθύς θα διέλυαν αυτή την κοινωνία που είχαν σχηματίσει, εάν δεν υπήρχε ο τρόμος ακόμη μεγαλύτερων δεινών που θα συνοδεύουν τον χωρισμό τους.

Αλλά, αν και αυτά τα εξωτερικά χτυπήματα, είπε ο *Δημέας*, από ζώα, από ανθρώπους, από όλα τα στοιχεία, που μας επιτίθεται, σχηματίζουν έναν τρομακτικό κατάλογο οδυνών, δεν είναι τίποτε συγκρινόμενα μ' αυτά που αναβλύζουν εντός μας, από τη νοσούσα κατάσταση του νου μας και του σώματός μας. Πόσοι δεν υφίστανται τα αργά βασανιστήρια της αρρώστιας; 'Ακουσε τη συγκινητική απαρίθμηση από τον μεγάλο ποιητή:

Πέτρα των σωθικών και έλκος, πόνοι του κωλικού
Δαιμονική φρενίτιδα, δύσθυμη μελαγχολία
Και απ' τη σελήνη τρέλλα, ατροφία που λιώνει,
Μαρασμός και πανούκλα που ξεκληρίζει τον κόσμο.
Φοβερό ήταν το χτύπημα, βαθιοί οι στεναγμοί, η ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ
Φρόντιζε τους ασθενείς, τα μέγιστα απασχολημένη από κλίνη σε κλίνη
Και πάν' απ' όλους ο θριαμβευτής ΘΑΝΑΤΟΣ το δόρυ του

Κινούσε, αλλ' αργούσε να κτυπήσει, αν και συχνά τον επικαλούνταν
Με ευχές, σαν το μεγαλύτερο καλό και την τελική τους ελπίδα.[\[7\]](#)

Οι διαταραχές του νου, συνέχισε ο *Δημέας*, αν και περισσότερο κρυφές, δεν είναι ίσως λιγότερο ζοφερές και ενοχλητικές. Τύψη, εντροπή, αγωνία, λύσσα, απογοήτευση, άγχος, φόβος, αποθάρρυνση, απελπισία, ποιος έχει ποτέ περάσει τη ζωή του χωρίς σκληρές επιδρομές απ' αυτούς τους βασανιστές; Πόσοι άραγε έχουν έστω και λίγο γνωρίσει κάποτε τίποτα καλύτερα συναισθήματα; Ο μόχθος και η πενία, τόσο μισητά απ' όλους, είναι η βεβαία μοίρα του πολύ μεγαλύτερου μέρους, και αυτά τα λίγα ευνοημένα πρόσωπα, που απολαμβάνουν ξεκούραση και αφθονία, ποτέ δεν φτάνουν στην ικανοποίηση ή στην πραγματική ευτυχία. Όλα τα αγαθά της ζωής ενωμένα δεν θα έκαναν έναν πολύ ευχισμένο άνθρωπο, αλλά όλα τα κακά θα έκαναν στ' αλήθεια έναν φουκαρά· και το καθένα απ' αυτά σχεδόν (και ποιος μπορεί να τα αποφύγει όλα) ή συχνά η έλλειψη ενός μόνο αγαθού (και ποιος μπορεί να τα έχει όλα), είναι αρκετά για να κάνουν να μη θέλει κανείς τη ζωή του.

Αν ήταν να πέσει ξάφνου σ' αυτόν τον κόσμο ένας ξένος, θα του έδειχνα, σαν ένα δείγμα των κακών μας, ένα νοσοκομείο γεμάτο από ασθένειες, μια φυλακή κατάμεστη από κακούργους και οφειλέτες, ένα πεδίο μάχης στρωμένο με πτώματα, ένα στόλο να παραδέρνει στον ωκεανό, ένα λαό που φθίνει στο ζυγό της τυραννίας, του λοιμού ή της πανούκλας. Για να του δείξω τη χαρούμενη πλευρά της ζωής και να του δώσω μια γεύση των απολαύσεών του, πού θα πρέπει να τον οδηγήσω; Σ' ένα χορό, σε μιαν όπερα, στην αυλή; Θα μπορούσε ορθά να σκεφτεί πως του έδειχνα μόνο μια ποικιλία δυστυχιών και θλίψεων.

Δεν υπάρχει τρόπος να αποφύγουμε τέτοια κτυπητά παραδείγματα, είπε ο *Φίλων*, παρά μόνο με απολογίες, που ακόμη παραπάνω βαραίνουν την κατηγορία. Γιατί, ερωτώ, όλοι οι άνθρωποι, σ' όλες τις εποχές, παραπονούνται ασταμάτητα για τις δυστυχίες της ζωής; Δεν έχουν λόγο, λέγει ο ένας· αυτά τα παράπονα προέρχονται μόνο από την ανικανοποίητη, γογγύζουσα, αγχώδη διάθεσή τους... Και είναι ποτέ δυνατόν απαντώ, να

υπάρξει ένα πιο βέβαιο θεμέλιο για τη δυστυχία από έναν τέτοιο άθλιο χαρακτήρα;

Αλλ' αν είναι πραγματικά τόσο δυστυχείς όσο ισχυρίζονται, λέγει ο ανταγωνιστής μου, γιατί παραμένουν στη ζωή;

Ανικανοποίητοι με τη ζωή, αλλά φοβούμενοι τον θάνατο.

Τούτη είναι η μυστική αλυσίδα, λέγω εγώ, που μας κρατά.

Τρομοκρατημένοι κι όχι δωροδοκημένοι συνεχίζουμε την ύπαρξή μας.

Μια ψευτοευαισθησία είναι μόνο, μπορεί να επιμείνει, στην οποία αρέσκονται μερικά εκλεπτυσμένα πνεύματα, που έχει εξαπλώσει αυτές τις μεμψιμοιρίες σ' όλο το ανθρώπινο γένος... Και ποια είναι αυτή η ψευτοευαισθησία, ερωτώ, που μέμφεσαι; Είναι τίποτε περισσότερο από μια μεγαλύτερη ευαισθησία σε όλες τις απολαύσεις και τους πόνους της ζωής; Και αν ο άνθρωπος που έχει έναν ευαίσθητο, εκλεπτυσμένο χαρακτήρα, όντας τόσο πολύ πιο ζωντανός από τον υπόλοιπο κόσμο, είναι απλώς τόσο δυστυχέστερος, ποια κρίση πρέπει να εκφέρουμε γενικά για την ανθρώπινη ζωή;

Ήφησε τους ανθρώπους ήσυχους, λέγει ο ανταγωνιστής μας, και θα είναι καλά. Ο καθένας γίνεται πρόθυμα ο μηχανικός της δυστυχίας του.

Όχι! απαντώ εγώ, μια αγχώδης νωθρότητα συνοδεύει την ανάπαυση των ανθρώπων: Η απογοήτευση, η ανία, ενοχλούν τη δραστηριότητα και τη φιλοδοξία τους.

Μπορώ να παρατηρήσω κάτι σαν αυτό που αναφέρεις σε άλλους ανθρώπους, απάντησε ο *Κλεάνθης*, αλλά ομολογώ πως λίγο ή και καθόλου δεν το αισθάνομαι σε μένα· και ελπίζω πως δεν είναι τόσο κοινό όσο λές.

Εάν δεν αισθάνεσαι την ανθρώπινη δυστυχία ο ίδιος, αναφώνησε ο *Δημέας*, σε συγχαίρω για μια τόσο ευτυχή ιδιορρυθμία. Άλλοι, φαινομενικά οι πιο ευημερούντες, δεν εντράπηκαν να εκχύσουν τα παράπονά τους στους πιο μελαγχολικούς τόνους. Ας σκεφτούμε μόνο τον μεγάλο, τον καλότυχο αυτοκράτορα *Κάρολο τον Ε΄*, όταν κουρασμένος από τα μεγαλεία των ανθρώπων παρέδωσε όλες τις εκτεταμένες κτήσεις του στα χέρια του γιου του. Στην τελευταία αγόρευση που έκανε σ' αυτή την αξιομνημόνευτη περίπτωση ομολόγησε δημοσία ότι *οι μεγαλύτερες*

ευτυχίες που απόλαυσε ποτέ είχαν αναμειχθεί με τόσα πολλά ατυχήματα ώστε στ' αλήθεια να μπορεί να πει πως ποτέ δεν απήλαυσε οποιαδήποτε ικανοποίηση ή πλήρη χαρά. Αλλά μήπως η αποτραβηγμένη ζωή, στην οποία αναζήτησε καταφυγή του έδωσε καμιά μεγαλύτερη ευτυχία; Εάν μπορούμε να δώσουμε πίστη στην περιγραφή του γιου του, άρχισε να μετανιώνει γι' αυτή την ίδια την ημέρα της παραιτήσεώς του.

Η τύχη του *Κικέρωνα* από ένα ταπεινό ξεκίνημα τον έφτασε ως τη μεγαλύτερη λάμψη και φήμη· κι όμως πόσα συγκινητικά παράπονα για τα βάσανα της ζωής δεν περιέχουν τόσο οι προσωπικές του επιστολές όσο και οι φιλοσοφικές διατριβές του; Και, σε συμφωνία με τη δική του εμπειρία, παρουσιάζει τον *Κάτωνα*, τον μεγάλο, τον ευτυχή Κάτωνα, να διακηρύσσει σε μεγάλη ηλικία ότι, αν του προσφέρονταν μια νέα ζωή, θα απέρριπτε την παρούσα.

Αναρωτήσου, ρώτησε οποιονδήποτε από τους γνωστούς σου, εάν θα ήθελαν να ζήσουν ξανά τα τελευταία δέκα ή είκοσι χρόνια της ζωής τους.

Όχι! Αλλά τα επόμενα είκοσι, λένουν, θα είναι καλύτερα:

Κι από τα κατακάθια της ζωής ελπίζουν να λάβουν

Ό,τι η πρώτη πηγαία ροή δεν μπόρεσε να δώσει.

Έτσι βρίσκουν, στο τέλος (τέτοιο είναι το μεγαλείο της ανθρώπινης αθλιότητας, συμφιλιώνει ακόμη κι αντιφάσεις) ότι έχουν παράπονο, την ίδια στιγμή, και για τη βραχύτητα της ζωής και για τη ματαιότητά της και τη θλίψη της.

[Όπου ο ανθρωπομορφισμός δείχνεται ανίκανος να εξηγήσει το κακό]

Και είναι δυνατόν, *Κλεάνθη*, είπε ο *Φίλων*, μετά από όλες αυτές τις σκέψεις, και ατέλειωτες άλλες που είναι δυνατόν να προταθούν, να εμμένεις ακόμη στον ανθρωπομορφισμό σου και να βεβαιώνεις πως οι ηθικές ιδιότητες της θεότητας, η δικαιοσύνη, η καλοκαγαθία, η συμπόνοια και η ευθύτητα είναι της ίδιας φύσεως με τις ίδιες αρετές στα ανθρώπινα πλάσματα; Αναγνωρίζουμε πως η ισχύς του είναι απέραντη· ό,τι θέλει,

αυτό συμβαίνει. Αλλά ούτε ο άνθρωπος ούτε κανένα άλλο ζώο είναι ευτυχείς· επομένως δεν θέλει την ευτυχία τους. Η σοφία του είναι άπειρη: ποτέ δεν λανθάνει στην εκλογή των μέσων προς όποιο σκοπό, αλλά η πορεία της φύσεως δεν τείνει προς την ευδαιμονία ούτε των ανθρώπων ούτε και των ζώων, συνεπώς δεν έχει γίνει γι' αυτό τον σκοπό. Διαμέσου ολόκληρου του κύκλου της ανθρώπινης γνώσεως δεν υπάρχουν συμπεράσματα πιο βέβαια και αλάνθαστα απ' αυτά. Από ποια άποψη, λοιπόν, η καλοκαγαθία του και η συμπόνοια του ομοιάζουν με την καλοκαγαθία και τη συμπόνοια των ανθρώπων;

Οι παλιές ερωτήσεις του *Επικούρου* μένουν ακόμη αναπάντητες. Επιθυμεί άραγε ο θεός να εμποδίσει το κακό, αλλά δεν δύναται; Τότε είναι ανίκανος. Είναι ικανός, αλλά δεν το επιθυμεί; Τότε είναι κακόβουλος. Είναι ικανός και το επιθυμεί; Από πού προέρχεται τότε το κακό;

Αποδίδεις, *Κλεάνθη*, (και πιστεύω ορθώς) ένα σκοπό και μια πρόθεση στη φύση. Αλλά, ποιο είναι, σε παρακαλώ πολύ, το αντικείμενο αυτής της περιεργής τεχνικής και μηχανικής που έχει επιδείξει σ' όλα τα ζώα; Μόνο η διατήρηση των ατόμων και η επέκταση των ειδών. Φαίνεται αρκετό για το σκοπό της εάν μια τέτοια σειρά απλώς τηρείται στο σύμπαν, χωρίς καμιά προσοχή ή φροντίδα για την ευτυχία των μελών που την συνιστούν. Δεν υπάρχουν μέσα γι' αυτό το σκοπό, δεν υπάρχει μηχανισμός με σκοπό απλά να δίνει ευχαρίστηση ή άνεση· κανένα κεφάλαιο καθαρής χαράς και ευχαριστήσεως· κανένα εντρύφημα που να μη συνοδεύεται από έλλειψη ή ανάγκη. Ή τουλάχιστον, τα λίγα φαινόμενα αυτής της φύσεως αντισταθμίζονται από αντίθετα φαινόμενα μεγαλύτερης βαρύτητας.

Η αίσθησή μας της μουσικής, της αρμονίας και πράγματι της κάθε είδους ομορφιάς, μας προσφέρει ικανοποίηση χωρίς να είναι απολύτως αναγκαία στη διατήρηση και στην επέκταση του είδους. Αλλά, από την άλλη πλευρά, τι βασανιστικοί πόνοι προκαλούνται από τις υδρωπικίες, τις ψαμμιάσεις, τις ημικρανίες, τους πονόδοντους, τους ρευματισμούς, όπου η βλάβη στην ανθρωπομηχανή είναι είτε μικρή είτε ανίατη; Η χαρά, το γέλιο, το παιχνίδισμα, η παιδιά, φαίνονται άσκοπες ικανοποιήσεις που δεν τείνουν σε κάτι άλλο· η αθυμία, η μελαγχολία, η δυσαρέσκεια, η πρόληψη, είναι

πόννοι της ίδια φύσεως. Πώς λοιπόν εννοείτε ότι η θεία καλοκαγαθία φανερώνει τον εαυτό της, σεις οι ανθρωπομορφιστές; Μόνο εμείς οι μυστικιστές, όπως σας αρέσει να μας αποκαλείτε, μπορούμε να δικαιολογήσουμε αυτό το περίεργο μείγμα των φαινομένων, εξάγοντάς το από ιδιότητες απέραντα τέλειες, αλλά ακατανόητες.

Και έχεις τελικά, είπε ο *Κλεάνθης* χαμογελώντας, προδώσει τις προθέσεις σου, *Φίλων*; Η μακρά σου συμφωνία με τον *Δημέα*, πράγματι με εξέπληξε λίγο, αλλά βρίσκω πως έστρεφες όλο αυτό το διάστημα μια κρυμμένη πυροβολαρχία εναντίον μου. Και οφείλω να ομολογήσω πως τώρα συνάντησες ένα θέμα άξιο του ευγενούς σου πνεύματος αντιστάσεως και διαμάχης. Εάν μπορέσεις να στηρίξεις το σημείο αυτό και να αποδείξεις ότι η ανθρωπότητα είναι δυστυχής ή διεφθαρμένη, τίθεται ευθύς ένα τέλος σε κάθε θρησκεία. Γιατί ποιος ο σκοπός να προσδιορίσουμε τις φυσικές ιδιότητες της θεότητας, ενώ οι ηθικές παραμένουν αμφισβητούμενες και αβέβαιες;

Πολύ εύκολα εξάπτεσαι, απάντησε ο *Δημέας*, με τις πιο αθώες γνώμες, που είναι και γενικά αποδεκτές μεταξύ των ίδιων των θρησκευόμενων και των ευσεβών· και τίποτε δεν ξενίζει τόσο, όσο να βρίσκω να κατηγορείς ένα θέμα σαν αυτό της αθλιότητας και της δυστυχίας του ανθρώπου ούτε λίγο ούτε πολύ για αθεΐα και ανοσιότητα. Δεν έδωσαν όλοι οι πιστοί ιερωμένοι και ιεροκήρυκες, που πραγματεύθηκαν στη ρητορική τους ένα τόσο γόνιμο θέμα, δεν έδωσαν, λέγω, εύκολα μια λύση σε όποια δυσκολία μπορεί να το συνοδεύει; Αυτός ο κόσμος δεν είναι παρά ένα σημείο σε σύγκριση με το σύμπαν, αυτή η ζωή μια στιγμή σε σύγκριση με την αιωνιότητα. Τα παρόντα κακά φαινόμενα, συνεπώς, διορθώνονται σε άλλους χώρους και σε κάποια μελλοντική περίοδο της υπάρξεως. Και τα μάτια των ανθρώπων, όντας τότε ανοικτά σε πλατύτερες απόψεις των πραγμάτων, βλέπουν ολόκληρη τη συνοχή των γενικών νόμων και ανευρίσκουν με λατρεία την καλοκαγαθία και την ευθύτητα της θεότητας, διαμέσου όλων των λαβυρίνθων και των περιπλοκών της προνοίας του.

Όχι! Απάντησε ο *Κλεάνθης*, όχι! Αυτές οι αυθαίρετες υποθέσεις ποτέ δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές ως αντιτιθέμενες στα γεγονότα, τα ορατά και αναντίρρητα. Από πού μπορεί όποια υπόθεση να γνωσθεί αν όχι από τα γνωστά της αποτελέσματα; Από πού μπορεί όποια υπόθεση να αποδειχθεί αν όχι από τα φαινόμενα που βλέπουμε; Το να στηρίζουμε μια υπόθεση πάνω στην άλλη είναι σαν να κτίζουμε εντελώς στον αέρα· και το μέγιστο που επιτυγχάνουμε ποτέ απ' αυτές τις εικασίες και τους μύθους είναι να βεβαιώνουμε τη γυμνή πιθανότητα της γνώμης μας, αλλά ποτέ δεν μπορούμε, με τέτοιους όρους, να θεμελιώσουμε την πραγματικότητά της.

Η μόνη μέθοδος για να υποστηρίξουμε τη θεία καλοκαγαθία (και αυτήν ευχαρίστως ασπάζομαι) έγκειται στην απόλυτη άρνηση της δυστυχίας και της αθλιότητας του ανθρώπου. Οι παραστάσεις σου είναι υπερβολικές, οι μελαγχολικές σου απόψεις σε μέγιστο βαθμό μυθώδεις· τα συμπεράσματά σου αντίθετα προς τα γεγονότα και την εμπειρία. Η υγεία είναι κοινότερη απ' ό,τι η ασθένεια· η ευχαρίστηση από τον πόνο· η ευτυχία από τη δυστυχία. Και για μια ενόχληση που συναντούμε, αγγίζουμε, βάσει υπολογισμού, εκατό απολαύσεις.

Κι αν αποδεχτούμε τη θέση σου, απάντησε ο *Φίλων*, που είναι ωστόσο εξαιρετικά αμφισβητήσιμη, θα πρέπει όμως να δεχθείς ότι, εάν ο πόνος είναι λιγότερο συχνός από την ευχαρίστηση, είναι αμέτρητα βιαιότερος και διαρκέστερος. Μια ώρα πόνου είναι συχνά ικανή να αντισταθμίσει μια ημέρα, μια εβδομάδα, ένα μήνα από τις κοινές ανούσιες απολαύσεις μας. Και για πόσες πολλές ημέρες, εβδομάδες και μήνες πολλοί υποφέρουν τα εντονότερα βάσανα; Η απόλαυση με το ζόρι φτάνει ποτέ ως την έκσταση και την απόλυτη ευτυχία και σε καμμιά περίπτωση δεν μπορεί να συνεχίσει για πολύ χρόνο σε υπέρτατο βαθμό και ύψος. Η διάθεση εξατμίζεται, τα νεύρα χαλαρώνουν, η διαπλοκή διαταράσσεται και η απόλαυση γοργά εκφυλίζεται σε κόπωση και ανησυχία. Αλλά ο πόνος, συχνά, πανάγαθε θεέ μου, πόσο συχνά! φτάνει να 'ναι βάσανο και αγωνία και όσο περισσότερο διαρκεί γίνεται ακόμα περισσότερο καθαρή αγωνία και βάσανο. Η υπομονή εξαντλείται, η γενναιότητα αποκάμνει, η μελαγχολία μας κυριεύει και τίποτε δεν θέτει τέλος στην αθλιότητά μας παρά η

αφαίρεση της αιτίας της ή κάποιο άλλο γεγονός που είναι η μοναδική θεραπεία κάθε κακού, αλλά που, από τη φυσική μας μωρία, το αντικρύζουμε μ' ακόμα μεγαλύτερη θλίψη και κατάπληξη.

Αλλά, για να μην επιμείνω πάνω σ' αυτά τα θέματα, συνέχισε ο *Φίλων*, αν και είναι εξαιρετικά προφανή, βέβαια και σημαντικά, θα πρέπει να χρησιμοποιήσω την ελευθερία να σε επιπλήξω, *Κλεάνθη*, που έθεσες αυτή τη συζήτηση πάνω σε μια εξαιρετικά επικίνδυνη έκβαση και δεν αντιλαμβάνεσαι ότι εισάγεις έναν ολοκληρωτικό σκεπτικισμό στα πιο ουσιαστικά άρθρα της φυσικής και της εξ αποκαλύψεως θεολογίας. Πώς; Καμιά μέθοδος για να παγιωθεί ένα σωστό θεμέλιο για τη θρησκεία, εκτός εάν αποδεχθούμε την ευτυχία του ανθρώπινου βίου και επιμείνουμε πως μια συνεχιζόμενη ύπαρξη ακόμη και σ' αυτόν τον κόσμο, μ' όλους τους παρόντες πόνους, τις αναπηρίες, οχλήσεις και μωρίες, είναι προτιμητέα και επιθυμητή! Αλλά τούτο είναι αντίθετο στα συναισθήματα και την εμπειρία όλων, είναι αντίθετο σε μια γνώμη με τόσο κύρος που τίποτε δεν μπορεί να την ανατρέψει· κανενός είδους αποφασιστικές αποδείξεις δεν μπορούν ποτέ να παρουσιασθούν ενάντια σ' αυτή κι ούτε μπορείς να υπολογίσεις, να εκτιμήσεις και να συγκρίνεις όλους τους πόνους και όλες τις απολαύσεις στους βίους όλων των ανθρώπων και όλων των ζώων· επομένως, στηρίζοντας ολόκληρο το σύστημα της θρησκείας σ' ένα σημείο το οποίο, από την ίδια του τη φύση, δεν μπορεί παρά να μείνει για πάντα αβέβαιο, σιωπηλά ομολογείς ότι αυτό το σύστημα είναι επίσης αβέβαιο.

Αλλά κι αν σου αναγνωρισθεί ό,τι ποτέ δεν θα γίνει πιστευτό, τουλάχιστον ό,τι δεν είναι ποτέ δυνατόν να αποδείξεις, ότι η ζωική ή τουλάχιστον η ανθρώπινη ευτυχία σ' αυτή τη ζωή υπερβαίνει την αθλιότητά της, δεν έχεις ακόμα επιτύχει τίποτε, διότι τούτο δεν είναι κατά κανένα τρόπο ό,τι αναμένουμε από μια απέραντη ισχύ, απέραντη σοφία, απέραντη αγαθότητα. Γιατί να υπάρχει έστω και λίγη αθλιότητα στη γη; Όχι τυχαία ασφαλώς. Τότε από κάποια αιτία. Μήπως από την πρόθεση της θεότητας; Μα είναι τελείως πανάγαθος. Είναι αντίθετο στην πρόθεσή του; Αλλά αφού είναι παντοδύναμος. Τίποτε δεν μπορεί να θίξει τη στερεότητα αυτού του τόσο σύντομου, τόσο ξεκάθαρα, τόσο αποφασιστικού

συλλογισμού, εκτός αν πούμε πως αυτά τα θέματα υπερβαίνουν κάθε ανθρώπινη δυνατότητα και πως τα κοινά μας μέτρα αλήθειας και σφάλματος δεν εφαρμόζονται σ' αυτά: 'Ενα σημείο πάνω στο οποίο επέμεινα σ' όλη τη διάρκεια της συζητήσεώς μας, αλλά που συ απέρριψες εξαρχής με περιφρόνηση και αγανάκτηση.

Αλλά με χαρά θα αποσυρθώ και απ' αυτά ακόμα τα χαρακώματα, διότι αρνούμαι πως μπορείς ποτέ να με βιάσεις σ' αυτά· θα αποδεχτώ ότι ο πόνος και η αθλιότητα στον άνθρωπο *είναι συμβατά* με την απέραντη δύναμη και αγαθότητα της θεότητας ακόμη και με την έννοια που εσύ δίνεις σ' αυτές τις ιδιότητες. 'Όλες αυτές μου οι παραχωρήσεις κατά τι σε πηγαίνουν παραπέρα; Μια απλή πιθανή συμβατότητα δεν είναι αρκετή. Πρέπει να *αποδείξεις* αυτές τις καθарές, μη αναμειγμένες και ανεξέλεγκτες ιδιότητες από τα παρόντα ανάκατα και συγκεχυμένα φαινόμενα και μόνο απ' αυτά. Μια ελπιδοφόρα προσπάθεια! Κι αν ήταν τα φαινόμενα ποτέ τόσο καθαρά και μη αναμειγμένα, ωστόσο, όντας πεπερασμένα, θα ήταν ανεπαρκή γι' αυτό το σκοπό. Πόσο πολύ περισσότερο εκεί που είναι κακόφωνα και φάλτσα! Εδώ, *Κλεάνθη*, μένω ανενόχλητος στα επιχειρήματά μου. Εδώ θριαμβεύω! Προηγουμένως, όταν επιχειρηματολογούσαμε σχετικά με τις φυσικές ιδιότητες της νοήσεως και της πρόβλεψης, χρειαζόμουνα όλη τη σκεπτικιστική και μεταφυσική λεπτότητά μου για ν' αποφύγω τη λαβή σου. Σε πολλές όψεις του σύμπαντος, και των μερών του, ειδικότερα των δευτέρων, η ωραιότητα και η επάρκεια των τελικών σκοπών μας εντυπωσιάζουν με τόσο ακατανίκητη δύναμη, ώστε όλες οι αντιρρήσεις μας εμφανίζονται (όπως πράγματι πιστεύω ότι είναι) απλές μωρολογίες και σοφιστείες κι ούτε μπορούμε τότε να φανταστούμε πώς ήταν δυνατό να τους αναγνωρίσουμε οποιοδήποτε βάρος. Αλλά δεν υπάρχει μια άποψη της ανθρώπινης ζωής ή της καταστάσεως της ανθρωπότητας από την οποία, χωρίς να ασκήσουμε τη μεγαλύτερη βία, να μπορούμε να συμπεράνουμε τις ηθικές ιδιότητες ή να μάθουμε την ατέλειωτη καλοκαγαθία, μαζί με την απέραντη δύναμη και την απέραντη σοφία, που μόνο με τα μάτια της πίστεως μπορούμε να ανακαλύψουμε. Είναι η σειρά σου τώρα να τραβήξεις το κουπί του μόχθου,

και να υποστηρίξεις τις φιλοσοφικές σου λεπτότητες ενάντια στις επιταγές της απλής λογικής και της εμπειρίας.

6. *Η ίδια γνώμη υποστηρίχθηκε από τον δρ King και κάποιους άλλους ακόμη πριν από τον Λάιμπνιτς· από κανέναν ωστόσο που να έχει την ίδια φήμη με το Γερμανό φιλόσοφο.*

7. *Μίλτωνος, Χαμένος Παράδεισος, χί, 484-93, με παράλειψη του στ. 488.*

ΜΕΡΟΣ ΧΙ

[Όπου οι θεοδικίες αποτυγχάνουν και ο Φίλων αρνείται την αγαθότητα του θεού]

Δεν διστάζω να αναγνωρίσω, είπε ο *Κλεάνθης*, ότι υπήρξα ικανός να υποπτευθώ πως η συχνή επανάληψη της λέξεως άπειρο, την οποία συναντούμε σε όλους τους θεολογικούς συγγραφείς, έχει μεγαλύτερη γεύση πανηγυρικού παρά φιλοσοφίας, και πως κάθε σκοπός διαλογισμού, ακόμα και θρησκείας, θα εξυπηρετείτο πολύ καλύτερα, αν μέναμε ικανοποιημένοι με πιο ακριβείς και σεμνότερες εκφράσεις. Οι όροι *αξιοθαύμαστο*, *εξάίρετο*, *υπερθετικά μεγάλο*, *σοφό* και *άγιο*, επαρκώς γεμίζουν τη φαντασία των ανθρώπων και οτιδήποτε επέκεινα, πέραν του ότι οδηγεί σε παραλογισμούς, δεν έχει καμιά επίδραση στις συμπάθειες ή στα συναισθήματα. Έτσι, στο παρόν θέμα, εάν εγκαταλείψουμε κάθε ανθρώπινη αναλογία, μια που φαίνεται ότι αυτή είναι η πρόθεσή σου, *Δημέα*, φοβούμαι πως εγκαταλείπουμε κάθε θρησκεία και δεν διατηρούμε καμιά έννοια του μεγάλου αντικειμένου της λατρείας μας. Αν διατηρήσουμε την αναλογία του ανθρώπου θα πρέπει για πάντα να θεωρήσουμε αδύνατο να συμφιλιώσουμε οποιοδήποτε μείγμα κακού στο σύμπαν με άπειρες ιδιότητες και πολύ λιγότερο μπορούμε ποτέ να αποδείξουμε τις τελευταίες από το πρώτο. Αλλ' αν υποθέσουμε ότι ο Δημιουργός του Σύμπαντος είναι πεπερασμένα τέλειος, αν και ξεπερνώντας κατά πολύ την ανθρωπότητα, τότε είναι δυνατό να δοθεί μια ικανοποιητική εξιστόρηση του φυσικού και ηθικού κακού, και κάθε αταίριαστο φαινόμενο να ερμηνευθεί και να αρμονισθεί. Μπορούμε στην περίπτωση αυτή να επιλέξουμε ένα μικρότερο κακό ώστε να αποφευχθεί ένα μεγαλύτερο· να αποδεχθούμε κάποιες δυσκολίες, προκειμένου να φτάσουμε έναν ποθούμενο σκοπό: Και με μια λέξη, η καλοκαγαθία, ρυθμιζόμενη από τη σοφία και περιοριζόμενη από την αναγκαιότητα, μπορεί να δημιουργήσει ακριβώς ένα τέτοιο κόσμο σαν τον παρόντα. Εσύ, *Φίλωνε*, που είσαι τόσο γοργός στο να εγκαινιάζεις απόψεις και στοχασμούς και αναλογίες· πολύ ευχαρίστως θα άκουγα σε πλάτος, χωρίς διακοπή, τη γνώμη σου γι' αυτή

τη νέα θεωρία· κι αν αξίζει την προσοχή μας, θα 'χουμε τη δυνατότητα στη συνέχεια, με μεγαλύτερη άνεση, να της δώσουμε σχήμα.

Τα συναισθήματά μου, απάντησε ο *Φίλων*, δεν αποτελούν μυστήριο και συνεπώς χωρίς καμιά τελετουργία θα εκφράσω ό,τι μου έρχεται στον νου σχετικά με το παρόν θέμα. Πρέπει, νομίζω, να γίνει παραδεκτό ότι, εάν μια πολύ περιορισμένη διάνοια, την οποία θα υποθέσουμε τελείως άπειρη του σύμπαντος, έπαιρνε τη διαβεβαίωση πως το σύμπαν ήταν η δημιουργία ενός πολύ καλού, σοφού και παντοδύναμου όντος, οσοδήποτε πεπερασμένου, θα σχημάτιζε από τις υποθέσεις του, *προκαταβολικά*, μια διαφορετική ιδέα σχετικά μ' αυτό από αυτήν που βρίσκουμε πως έχει εξ εμπειρίας· ούτε ποτέ θα φανταζόταν κρίνοντας μόνο απ' αυτές τις ιδιότητες της αιτίας περί των οποίων είναι πληροφορημένος ότι το αποτέλεσμα θα μπορούσε να είναι τόσο γεμάτο από διαφθορά και δυστυχία και αταξία, όπως παρουσιάζεται στη ζωή αυτή. Αν υποθέσουμε τώρα, ότι αυτό το πρόσωπο ερχόταν στον κόσμο, ακόμη πεπεισμένο πως ήταν το τεχνούργημα ενός τέτοιου υπέρτατου και καλοκάγαθου όντος, θα ξαφνιαζόταν ίσως με την απογοήτευση, αλλά ποτέ δεν θα ανακαλούσε την προηγούμενη πίστη του εάν αυτή ήταν βασισμένη σε ένα εξαιρετικά ισχυρό επιχείρημα, αφού μια παρόμοια περιορισμένη διάνοια πρέπει να συναισθάνεται τη δική της τύφλωση και άγνοια και πρέπει να αποδέχεται ότι είναι δυνατό να υπάρχουν πολλές λύσεις για την εξήγηση αυτών των φαινομένων, οι οποίες θα διαφεύγουν για πάντα από την κατανόησή του. Αλλά ας υποθέσουμε, πράγμα που είναι και η πραγματική περίπτωση με τον άνθρωπο, πως αυτό το δημιούργημα δεν είναι εκ των προτέρων πεπεισμένο για την ύπαρξη ενός υπερέτατου νοός, παναγάθου και παντοδυνάμου, αλλά είναι αφημένο να αντλήσει μια τέτοια πίστη από την εμφάνιση των πραγμάτων· τούτο μεταβάλλει ολοκληρωτικά την περίπτωση κι ούτε ποτέ θα βρει οποιοδήποτε λόγο για ένα τέτοιο συμπέρασμα. Μπορεί να είναι πλήρως πεπεισμένος για τα στενά όρια της διανοίας του, αλλά τούτο δεν θα τον βοηθήσει να βγάλει κανένα συμπέρασμα σχετικά με την αγαθότητα των υπέρτατων δυνάμεων, αφού πρέπει να σχηματίσει αυτή την επαγωγή από αυτό που γνωρίζει και όχι από αυτό που αγνοεί. Όσο

περισσότερο υπερβάλλεις την αδυναμία του και την άγνοιά του, τόσο πιο δύσπιστο τον κάνεις και τόσο περισσότερο τον κάνεις να υποπτεύεται ότι τέτοια θέματα ξεπερνούν τις δυνάμεις του. Είσαι υποχρεωμένος, συνεπώς, να διαλογίζεσαι μαζί του με βάση τα γνωστά φαινόμενα, και να εγκαταλείψεις κάθε αυθαίρετη υπόθεση ή εικασία.

Αν σου έδειχνα ποτέ έναν οίκο ή ένα ανάκτορο, όπου να μην υπήρχε ούτε ένα διαμέρισμα που να είναι βολικό ή ευχάριστο· όπου τα παράθυρα, οι θύρες, οι εστίες, οι διάδρομοι, τα σκαλιά, και ολόκληρη η οικονομία του κτιρίου να ήσαν η πηγή θορύβου, συγχύσεως, κοπώσεως, σκοταδιού και ακραίας ζέστης και ψύχους· ασφαλώς θα έριχνες την ευθύνη στην έλλειψη εφευρετικότητας, χωρίς καμιά περαιτέρω εξέταση. Μάταια ο αρχιτέκτονας θα σου επιδείκνυε την οξύνοιά του και θα σου απεδείκνυε ότι εάν αυτή η θύρα ή ετούτο το παράθυρο μεταβάλλονταν, θα επακολουθούσαν μεγαλύτερα δεινά. Αυτό που λέει μπορεί να είναι απολύτως σωστό: Η μεταβολή ενός επιμέρους, ενώ τα άλλα μέρη του κτιρίου παραμένουν τα ίδια, μόνο ν' αυξήσει τις ενοχλήσεις μπορεί. Ωστόσο θα ισχυριζόσουν γενικά ότι εάν ο αρχιτέκτονας είχε δεξιότητες και καλές διαθέσεις, θα μπορούσε να είχε σχηματίσει ένα σχέδιο του συνόλου τέτοιο και θα μπορούσε να είχε προσαρμόσει τα μέρη κατά τέτοιο τρόπο που να είχε θεραπεύσει όλες ή το μεγαλύτερο μέρος αυτών των ενοχλήσεων. Η άγνοιά του, ή ακόμη και η δική σου άγνοια, ενός τέτοιου σχεδίου, ποτέ δεν θα σε πείσουν για το ότι είναι αδύνατον να υπάρξει. Εάν βρίσκεις πολλές ενοχλήσεις και ασχημίες στο κτίριο, θα καταδικάζεις πάντοτε, χωρίς να εξετάζεις σε λεπτομέρεια, τον αρχιτέκτονα.

Εν ολίγοις, επαναλαμβάνω την ερώτηση: Είναι ο κόσμος, θεωρούμενος γενικά, κι όπως μας εμφανίζεται σε τούτη τη ζωή, διαφορετικός απ' ό,τι ένας άνθρωπος ή ένα τέτοιο περιορισμένο ον θα ανέμενε *προκαταβολικώς* από μια παντοδύναμη, σοφή και καλοκάγαθη θεότητα; Θα ήταν περιέργη προκατάληψη να ισχυρισθεί κανείς το αντίθετο. Κι απ' αυτό συμπεραίνω ότι οσοδήποτε συμβιβάσιμος κι αν είναι ο κόσμος, στο φως κάποιων υποθέσεων και εικασιών, με την ιδέα μιας τέτοιας θεότητας, ποτέ δεν θα μας επιτρέψει να συμπεράνουμε την ύπαρξή

του. Δεν αρνούμαι απολύτως τη συμβατότητα, μόνο την απόδειξη. Οι εικασίες, ιδιαίτερα όπου το άπειρο αφαιρείται από τις θεϊκές ιδιότητες, πιθανώς να επαρκούν για την απόδειξη μιας συμβατότητας· αλλά ποτέ δεν μπορούν να είναι θεμέλια για οποιαδήποτε επαγωγή.

Φαίνεται πως υπάρχουν τέσσερες προϋποθέσεις, από τις οποίες εξαρτώνται όλα ή τα περισσότερα από τα δεινά, που πληγώνουν πλάσματα χαρακτηριζόμενα από αίσθηση· κι ίσως να μην είναι αδύνατο να θεωρηθεί πως όλες αυτές οι περιπτώσεις είναι αναγκαίες και αναπόφευκτες. Γνωρίζουμε τόσα λίγα πέραν από τον κοινό βίο, ή ακόμα σχετικά και με τον κοινό βίο, ώστε σε σχέση με την οικονομία ενός σύμπαντος δεν υπάρχει εικασία, οσοδήποτε τολμηρή, που να αποκλείεται· ούτε καμιά, οσοδήποτε πιθανή, που να μην μπορεί να είναι εσφαλμένη. Το μόνο που ανήκει στην ανθρώπινη διάνοια, σ' αυτή τη βαθειά άγνοια και το σκοτός, είναι να είναι σκεπτική ή τουλάχιστον προσεκτική· και να μην αποδέχεται οποιαδήποτε υπόθεση, οποθενδήποτε· και πολύ λιγότερο οποιαδήποτε δεν υποστηρίζεται από κάποια εμφανή πιθανότητα. Και ισχυρίζομαι ότι αυτό συμβαίνει με όλες τις αιτίες του κακού και τις περιστάσεις πάνω στις οποίες βασίζεται. Καμιά από αυτές δεν φαίνεται στον ανθρώπινο λόγο, ουδέ κατ' ελάχιστον, αναγκαία ή αναπόφευκτη· ούτε μπορούμε να τις υποθέσουμε τέτοιες χωρίς να αφήσουμε τη φαντασία μας να τρέχει.

Η πρώτη προϋπόθεση, με την οποία το κακό κάνει την εμφάνισή του, είναι αυτή η επινόηση ή η οικονομία του ζωικού βασιλείου δια της οποίας οι πόνοι, καθώς και οι ηδονές, χρησιμοποιούνται για να εξεγείρουν όλα τα πλάσματα προς τη δράση και να τα καθιστούν προσεκτικά στο μεγάλο έργο της αυτοσυντηρήσεως. Αλλά μόνη η απόλαυση, στις διάφορες βαθμίδες της, φαίνεται στην ανθρώπινη διάνοια επαρκής γι' αυτόν τον σκοπό. Όλα τα ζώα θα μπορούσαν να βρίσκονται σταθερά σε μια κατάσταση ηδονής και όταν πιέζονταν από μια από τις ανάγκες της φύσεως, όπως δίψα, πείνα, κόπωση, αντί για πόνο, θα ήταν δυνατό να αισθάνονται μια μείωση της ηδονής, που να τα ωθεί να ψάξουν αυτό το αντικείμενο που είναι αναγκαίο για την επιβίωσή τους. Οι άνθρωποι κυνηγούν την ηδονή με τόση ένταση με όση αποφεύγουν τον πόνο· τουλάχιστον θα ήταν δυνατό να ήταν έτσι

κατασκευασμένοι. Φαίνεται λοιπόν τελείως δυνατό να διεκπεραιωθεί η υπόθεση της ζωής χωρίς καθόλου πόνο. Γιατί τότε να γίνει ποτέ ένα ζώο δεκτικό μιας παρόμοιας αισθήσεως; Όπως μπορούν τα ζώα να είναι ελεύθερα απ' αυτή για μια ώρα, έτσι θα μπορούσαν να απολαύσουν και μίαν αιώνια απαλλαγή απ' αυτή· και για να προκαλείται αυτή η αίσθηση απαιτήθηκε μια τόσο ιδιαίτερη διαμόρφωση των οργάνων τους, όσο και για να εμπλουτισθούν με όραση, ακοή ή όποια άλλη από τις αισθήσεις. Θα εικάσουμε πως μια τέτοια διαμόρφωση ήταν αναγκαία, χωρίς κανέναν εμφανή λόγο; Και θα κτίσουμε επάνω σ' αυτήν την εικασία ωσάν επάνω στην πιο βεβαιωμένη αλήθεια;

Αλλά μια δυνατότητα του πόνου δεν θα δημιουργούσε από μόνη της πόνο, εάν δεν υπήρχε και η *δεύτερη* προϋπόθεση, δηλαδή η διακυβέρνηση του κόσμου από γενικούς νόμους, και τούτο φαίνεται εξίσου αναγκαίο για ένα πολύ τέλειο ον. Είναι αλήθεια: Εάν το κάθε τι διακυβερνάτο από ιδιαίτερες θελήσεις, η ροή της φύσεως θα διεσπάτο συνεχώς και κανένας άνθρωπος δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη λογική του στη διακυβέρνηση του βίου. Αλλά δεν θα ήταν δυνατό κάποιες άλλες ιδιαίτερες θελήσεις να θεραπεύουν αυτή τη δυσχέρεια; Για να το πούμε σύντομα, δεν θα ήταν δυνατό η θεότητα να εξοντώσει κάθε κακό, οπουδήποτε κι αν βρίσκεται, και να παραγάγει κάθε καλό, χωρίς κανενός είδους προετοιμασία και καμιά μακρά πορεία αιτίων και αιτιατών;

Εξάλλου, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι, σύμφωνα με την παρούσα οικονομία του κόσμου, η πορεία της φύσεως, αν και υποτίθεται πως είναι επακριβώς κανονική, ωστόσο δεν μας παρουσιάζεται τέτοια και πολλά γεγονότα είναι αβέβαια και πολλά απογοητεύουν τις απαντοχές μας. Υγεία και ασθένεια, ηρεμία και θύελλα, μ' έναν απέραντο άλλον αριθμό τυχαίων, των οποίων τα αίτια είναι άγνωστα και μεταβαλλόμενα, ασκούν μεγάλη επίδραση εξίσου στις τύχες συγκεκριμένων προσώπων και στην ευημερία δημοσίων εταιρειών· και, στ' αλήθεια, ολόκληρος ο ανθρώπινος βίος κατά κάποιο τρόπο εξαρτάται από τέτοια τυχαία γεγονότα. Ένα ον, συνεπώς, που γνωρίζει τα μυστικά ελατήρια του σύμπαντος θα μπορούσε εύκολα, διαμέσου επιμέρους θελήσεων, να στρέψει όλα αυτά τα τυχαία

προς όφελος της ανθρωπότητας και να καταστήσει ευτυχισμένο όλο τον κόσμο χωρίς να αποκαλύψει τον εαυτό του σ' οποιοδήποτε εγχείρημα. Ένας στόλος, του οποίου οι σκοποί θα ήταν σωστικοί για την κοινωνία, θα μπορούσε να συναντά πάντα έναν ούριο άνεμο· οι καλοί ηγεμόνες να απολαμβάνουν πλήρη υγεία και μακροζωία· τα πρόσωπα που γεννήθηκαν σε θέσεις ισχύος και εξουσίας να διαπλάσσονται με καλό χαρακτήρα και αγαθές προθέσεις. Μερικά παρόμοια γεγονότα σαν κι αυτά, καθοδηγούμενα με τάξη και σοφία, θα άλλαζαν την όψη του κόσμου κι ωστόσο δεν θα φαίνονταν να ενοχλούν την πορεία της φύσεως ούτε θα συνέχεναν την ανθρώπινη συμπεριφορά περισσότερο απ' ό,τι η παρούσα οικονομία των πραγμάτων, στην οποία τα αίτια είναι κρυφά, και μεταβαλλόμενα και σύνθετα. Κάποια ελαφρά αγγίγματα στο μυαλό του *Καλιγούλα* κατά την παιδική του ηλικία, θα μπορούσαν να τον είχαν μεταβάλει σε έναν *Τραιανό*· ένα κύμα κάπως υψηλότερο από τα άλλα, θάβοντας τον *Καίσαρα* και την τύχη του στο βάθος του ωκεανού θα μπορούσε να επαναφέρει την ελευθερία σε ένα μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας. Είναι δυνατόν να υπάρχουν, όσο μπορούμε να σκεφτούμε, σοβαροί λόγοι για τους οποίους η Πρόνοια δεν επεμβαίνει με αυτό τον τρόπο· αλλά είναι άγνωστοι σε μας· κι αν η απλή υπόθεση πως τέτοιοι λόγοι υπάρχουν μπορεί να είναι επαρκής για τη *διάσωση* του συμπεράσματος που αφορά στις θείες ιδιότητες, ωστόσο ασφαλώς ποτέ δεν μπορεί να επαρκέσει για να *θεμελιωθεί* αυτό το συμπέρασμα.

Εάν τα πάντα στο σύμπαν καθοδηγούνται από γενικούς νόμους και αν τα ζώα έχουν κατασκευασθεί επιδεκτικά πόνου, φαίνεται σχεδόν αδύνατο να μην δημιουργείται κάποιο κακό κατά τις διάφορες συγκρούσεις της ύλης και τις διάφορες συνέργειες και αντιθέσεις των γενικών νόμων. Αλλά τούτο το κακό θα ήταν πολύ σπάνιο εάν δεν υπήρχε η *τρίτη* περίπτωση, που προσφέρθηκα να αναφέρω, δηλαδή η μεγάλη λιτότητα με την οποία όλες οι δυνατότητες και λειτουργίες έχουν διανεμηθεί σε κάθε επιμέρους ον. Τα όργανα και οι ικανότητες όλων των ζώων είναι τόσο καλά συναρμολογημένα και τόσο ταριάζουν με τη διατήρησή τους ώστε, όσο μακριά φτάνει η ιστορία ή η παράδοση, δεν φαίνεται να υπάρχει ούτε ένα

μοναδικό είδος, που να έχει ήδη εξαφανιστεί στο σύμπαν. Το κάθε ζώο έχει τα απαιτούμενα χαρίσματα αλλ' αυτά τα χαρίσματα του δίνονται με τόσο σχολαστική οικονομία, ώστε κάθε σημαντική μείωση πρέπει να καταστρέφει τελείως το πλάσμα αυτό. Οποτεδήποτε μια δυνατότητα αυξάνει, υπάρχει μια αναλογική ελάττωση στις άλλες. Ζώα που υπερβάλλουν στην ταχύτητα συχνά υστερούν σε δύναμη. Αυτά που κατέχουν και τα δύο είτε είναι ατελή σε κάποιες από τις αισθήσεις τους είτε καταπιέζονται από τις πιο επίμονες ανάγκες. Το ανθρώπινο είδος, η κύρια υπεροχή του οποίου είναι ο λόγος και η νοημοσύνη, είναι απ' όλα τα άλλα το ενδεέστερο και το πιο λειψό ως προς τα σωματικά προτερήματα· χωρίς ενδύματα, χωρίς όπλα, χωρίς τροφή, χωρίς κατοικία, χωρίς καμιά ευκολία στη ζωή εκτός από αυτές που οφείλει στη δική του δεξιότητα και δραστηριότητα. Με δυο λόγια, η φύση φαίνεται να έχει επιτελέσει έναν ακριβή υπολογισμό σχετικά με τις ανάγκες των δημιουργημάτων της και σαν ένας *άτεγκτος αυθέντης* τους διέθεσε μόνο λίγο παραπάνω δυνατότητες και χαρίσματα απ' όσα είναι αυστηρά αναγκαία για την κάλυψη αυτών των αναγκών. Ένας *επιεικής γονιός* θα τους επιδαψίλευε μια μεγάλη ποσότητα, σε τρόπον ώστε να τα προφυλάξει από ατυχήματα και να εξασφαλίσει την ευτυχία και την ευημερία του δημιουργήματός του στην πιο ατυχή σύμπτωση των περιστάσεων. Κάθε οδός της ζωής δεν θα ήταν έτσι περιτριγυρισμένη με γκρεμούς, που κάνουν την παραμικρή απόκλιση από την ορθή οδό, από λάθος ή από ανάγκη, να μας περιαγάγει στη δυστυχία και την καταστροφή. Κάποιο περίσσειμα, κάποιο κεφάλαιο θα είχαν προσφερθεί για να εξασφαλίσουν την ευτυχία μας· ούτε και οι δυνατότητες και οι ανάγκες θα συναρμοζόντουσαν με μια τόσο άτεγκτη οικονομία. Ο Δημιουργός της Φύσεως είναι ασύλληπτα ισχυρός· η δύναμή του υποτίθεται μεγάλη, αν όχι συνολικά ανεξάντλητη· ούτε υπάρχει οποιοσδήποτε λόγος, όσο μπορούμε να κρίνουμε, που να τον υποχρεώνει στην τήρηση αυτής της αυστηρής λιτότητας προς τα πλάσματά του. Θα ήταν προτιμότερο, εάν οι δυνάμεις του ήσαν εξαιρετικά περιορισμένες, να είχε δημιουργήσει λιγότερα ζώα και να τα είχε προικίσει με περισσότερες ιδιότητες για την ευτυχία και την επιβίωσή τους. Ποτέ δεν θεωρείται

συνετός ο κατασκευαστής εκείνος που αναλαμβάνει την εκτέλεση ενός σχεδίου πέραν απ' αυτό που τα υλικά του θα του επιτρέψουν να ολοκληρώσει.

Για να θεραπευθούν τα περισσότερα κακά της ανθρώπινης ζωής, δεν ζητώ να είχε ο άνθρωπος τα φτερά του αητού, την ταχύτητα του ελαφιού, τη δύναμη του βοδιού, τους βραχίονες του λιονταριού, τις διαστάσεις του κροκοδείλου ή του ρινόκερου· πολύ λιγότερο απαιτώ την οξύνοια ενός αγγέλου ή ενός χερουβείμ. Αρκούμαι σε μια αύξηση, σε μια μόνη δύναμη ή ικανότητα της ψυχής του. Ας προικισθεί με μια μεγαλύτερη έφεση προς την εργασία και το μόχθο, μίαν εντονότερη ανάπαυση και δραστηριότητα του νου, μια σταθερότερη κλίση προς τη δραστηριότητα και την αφοσίωση σ' αυτό που κάνει. Ας αποκτήσει ολόκληρο το είδος από φυσικού μια όμοια επιμέλεια μ' αυτή που πολλά άτομα είναι ικανά να κατακτήσουν διαμέσου της συνήθειας και της περισυλλογής και οι πιο ευεργετικές συνέπειες, χωρίς καμιά μείξη κακού θα είναι το άμεσο και αναγκαίο αποτέλεσμα αυτής της προικοδοτήσεως. Όλα σχεδόν τα ηθικά, καθώς και τα φυσικά κακά της ανθρώπινης ζωής προέρχονται από την οκνηρία κι αν το είδος μας ήταν απαλλαγμένο στην πρωταρχική σύσταση της υφής του από τούτο το ελάττωμα ή την αναπηρία, θα ακολουθούσαν παρευθύς η τέλεια καλλιέργεια της ζωής, η βελτίωση των τεχνών και της βιοτεχνίας, η επακριβής εκτέλεση κάθε λειτουργήματος και καθήκοντος· κι οι άνθρωποι θα φτάσουν αμέσως αυτή την κατάσταση της κοινωνίας, που τόσο ατελώς επιτυγχάνει και η καλύτερα οργανωμένη κυβέρνηση ακόμα. Αλλά μια που η φιλοπονία είναι μια δύναμη, και η πολυτιμότερη όλων, η φύση φαίνεται αποφασισμένη, σε αρμονία με τις συνηθισμένες της αρχές, να την δίνει στους ανθρώπους μ' ένα πολύ φειδωλό χέρι και μάλλον να τιμωρεί κάποιον αυστηρά για την έλλειψή της, παρά να τον ανταμείβει για τα επιτεύγματά του. Τον έχει έτσι σχεδιάσει, ώστε τίποτε παρά μόνο η πιο βίαιη ανάγκη μπορεί να τον υποχρεώσει να εργασθεί και χρησιμοποιεί όλες τις άλλες του ανάγκες για να υπερπηδήσει, τουλάχιστο εν μέρει, την έλλειψη ευσυνειδησίας και να τον προικίσει με κάποια μερίδα μιας ιδιότητας της οποίας εθεώρησε αρμόζον από φυσικού να τον αποστερήσει.

Αυτό που ζητούμε εδώ μπορεί να ομολογηθεί ταπεινό και συνεπώς τόσο λογικότερο. Εάν ζητούσαμε την επιδαψίλευση ανώτερης κατανοήσεως και κρίσεως, μιας λεπτότερης αισθήσεως του ωραίου, μιας λεπτότερης ευαισθησίας στην καλοκαγαθία και την ομορφιά, θα ήταν δυνατό να μας έλεγαν ότι τείνουμε ασεβώς να διαρρήξουμε την τάξη της φύσεως, ότι επιθυμούμε να ανυψώσουμε τους εαυτούς μας σε μίαν υψηλότερη τάξη υπάρξεως, ότι τα δώρα τα οποία απαιτούμε, σαν αιτήρια στη σειρά και την κατάσταση μας, θα ήταν μόνο βλαβερά για μας. Αλλά είναι σκληρό, τολμώ να το επαναλάβω: Είναι σκληρό, όντας τοποθετημένοι σ' έναν κόσμο τόσο γεμάτο από ελλείψεις και ανάγκες, όπου σχεδόν κάθε ον και στοιχείο είτε είναι εχθρός μας είτε μας αρνείται τη συμπάρτασή του, να πρέπει να έχουμε να παλέψουμε με τον ίδιο μας τον χαρακτήρα και να είμαστε αποστερημένοι απ' αυτή την ιδιότητα που μόνη μπορεί να πολεμήσει ενάντια σ' αυτά τα πολλαπλά κακά

Η *τέταρτη* προϋπόθεση, από την οποία εξαρτάται η αθλιότητα και το κακό του σύμπαντος, είναι η ελλιπής δεξιότητα όλων των αιτίων και των αρχών της μεγάλης μηχανής της φύσεως. Πρέπει να αναγνωρισθεί ότι υπάρχουν λίγα μέρη του σύμπαντος που δεν φαίνονται να υπηρετούν ένα σκοπό και η αφαίρεση των οποίων δεν θα δημιουργούσε μίαν εμφανή έλλειψη και ακαταστασία στο σύνολο. Τα μέρη συναρτώνται μεταξύ τους και δεν είναι δυνατό να αγγίξουμε το ένα χωρίς να θιγούν τα υπόλοιπα σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Αλλά πρέπει να παρατηρήσουμε συγχρόνως ότι κανένα από αυτά τα μέρη ή απ' αυτές τις αρχές, οσοδήποτε χρήσιμα κι αν είναι, δεν είναι τόσο συναρμοσμένο με τόση ακρίβεια, ώστε να παραμένει αυστηρά στο εσωτερικό των ορίων, στα οποία συνίσταται η χρησιμότητά του· αλλά είναι όλα ανεξαιρέτως επιρρεπή, σε κάθε ευκαιρία, να διαφύγουν προς το ένα ή το άλλο άκρο. Θα φανταζόταν κανείς ότι από αυτή τη μεγάλη παραγωγή λείπει το τελευταίο χέρι του κατασκευαστή, έτσι που λείπει από κάθε μέρος της το τελείωμα, και τόσο χονδροειδείς που είναι οι πινελιές με τις οποίες έχει εκτελεσθεί. Έτσι, για παράδειγμα, οι άνεμοι χρειάζονται για την κυκλοφορία των ατμών πάνω στην επιφάνεια της γήινης σφαίρας και για να βοηθούν τους ανθρώπους στη ναυσιπλοΐα,

αλλά πόσο συχνά, όταν μετατρέπονται σε θύελλες και ανεμοστροβίλους, δεν γίνονται βλαβεροί; Οι βροχές είναι αναγκαίες για την τροφή όλων των φυτών και των ζώων στη γη, αλλά πόσο συχνά δεν λείπουν και πόσο συχνά δεν είναι υπέρμετρες; Η θερμοκρασία είναι χρειαζόμενη σε κάθε ζωή και χλωρίδα, αλλά δεν βρίσκεται πάντοτε στις απαιτούμενες αναλογίες. Από το κράμα και τις εκκρίσεις των χυμών και των υγρών του σώματος εξαρτώνται η υγεία και η ευδαιμονία του ζώου· αλλά τα μέρη δεν εκτελούν με κανονικότητα την ιδιάζουσα λειτουργία τους. Τί χρησιμότερο απ' όλα τα απάθη του νου, τη φιλοδοξία, τη ματαιοξία, τον έρωτα, τον θυμό; Αλλά πόσο συχνά δεν αποχαλινώνονται και δεν προκαλούν τις μεγαλύτερες αναστατώσεις στην κοινωνία; Τίποτε δεν είναι τόσο ωφέλιμο στο σύμπαν όσο αυτό που συχνά γίνεται βλαβερό με την υπερβολή ή την έλλειψή του· και η φύση δεν προφυλάσσει με τη απαιτούμενη ακρίβεια από την αταξία και τη σύγχυση. Η έλλειψη κανονικότητας μπορεί να μην είναι ποτέ τόσο μεγάλη που να καταστρέψει ένα είδος, αλλά είναι συχνά επαρκής για να σπρώξει τα άτομα στην καταστροφή και τη δυστυχία.

Από τη συνάντηση αυτών των τεσσάρων προϋποθέσεων εξαρτάται όλο ή το μεγαλύτερο μέρος του φυσικού κακού. Αν ήταν όλα τα ζωντανά δημιουργήματα αναισθητα στον πόνο ή εάν ο κόσμος διοικείτο από επιμέρους θελήσεις, ποτέ το κακό δεν θα μπορούσε να βρει τρόπο να εισβάλει στο σύμπαν· και αν τα ζώα ήσαν προικισμένα με μια πλατιά προμήθεια δυνατοτήτων και προσόντων, περ' από αυτά που απαιτεί η στενή ανάγκη, ή αν τα διάφορα αίτια και οι αρχές του σύμπαντος ήταν τόσο επακριβώς τοποθετημένα ώστε να διαφυλάσσουν πάντα τη σωστή κρίση και το μέτρο, θα υπήρχε πολύ λιγότερο κακό, σε σύγκριση με αυτό που αισθανόμαστε τώρα. Τί λοιπόν θα κρίνουμε σε αυτή την περίπτωση; Θα πούμε ότι αυτές οι προϋποθέσεις δεν είναι αναγκαίες, και πως θα ήταν εύκολα δυνατό να είχαν μεταβληθεί κατά την κατασκευή του σύμπαντος; Αυτή η απόφαση φαίνεται πολύ αλαζονική για τόσο τυφλά και αμαθή πλάσματα. Ας είμαστε πιο ταπεινοί στα συμπεράσματά μας. Ας αναγνωρίσουμε ότι αν η αγαθότητα του θεού (εννοώ μια καλοσύνη σαν την ανθρώπινη) μπορούσε να θεμελιωθεί σε όποιους ανεκτούς a priori

λόγους, αυτά τα φαινόμενα, οσοδήποτε διεστραμμένα, δεν θα ήταν επαρκή για να την ανατρέψουν, αλλά θα ήταν δυνατό μ' ευκολία, κατά κάποιον άγνωστο τρόπο, να συμφιλιωθούν μαζί της. Αλλ' ας αποφανθούμε επίσης ότι, μια που αυτή η αγαθότητα δεν είναι εκ των προτέρων θεμελιωμένη, αλλά πρέπει να εξαχθεί από τα φαινόμενα, οι βάσεις για μια παρόμοια επαγωγή μας λείπουν, όταν υπάρχουν τόσα κακά στον κόσμο κι ενώ αυτά τα κακά θα μπορούσαν να είχαν θεραπευθεί με τόση ευκολία, στο μέτρο που επιτρέπεται η ανθρώπινη διάνοια να κρίνει σε παρόμοια θέματα. Είμαι επαρκώς σκεπτικιστής για να παραδεχθώ ότι αυτά τα κακά φαινόμενα, παρ' όλους τους διαλογισμούς μου, μπορεί να συμβιβάζονται με τέτοιες ιδιότητες του θεού σαν αυτές που υποθέτετε· αλλ' ασφαλώς ποτέ δεν μπορούν να τις αποδείξουν. Ένα τέτοιο συμπέρασμα, σαν αυτό που θέλετε να συναγάγετε, δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα σκεπτικισμού, αλλά πρέπει να προέρχεται από τα φαινόμενα και από την εμπιστοσύνη μας στους συλλογισμούς, που μας υπαγορεύουν αυτά τα φαινόμενα.

Κοιτάξτε αυτό το σύμπαν γύρω σας. Τι απέραντη πληθώρα όντων, εμψύχων και οργανωμένων, νοημόνων και δρώντων! Θαυμάστε αυτή την καταπληκτική ποικιλία και γονιμότητα. Αλλά δείτε από λίγο πιο κοντά τις ζωντανές υπάρξεις, τα μόνα άξια παρατηρήσεως όντα. Τόσο εχθρικά και καταστρεπτικά το ένα για το άλλο! Τόσο ανεπαρκή όλα τους για την ίδια τους την ευτυχία! Τόσο αξιοκαταφρόνητα ή μισητά στον παρατηρητή! Το σύνολο δεν παρουσιάζει τίποτε άλλο από την ιδέα μιας τυφλής φύσεως, διαποτισμένης από μια μεγάλη ζωοποιούσα αρχή, που εξάγει από τον κόλπο της χωρίς διάκριση ή γονική στοργή τα ακρωτηριασμένα και εκτρωματικά τέκνα της.

Στο σημείο αυτό το μανιχαϊκό σύστημα προβάλλει σαν η σωστή υπόθεση για τη λύση της δυσκολίας και, αναμφισβήτητα από κάποιες πλευρές, είναι πολύ ευλογοφανές και έχει μεγαλύτερη πιθανότητα από την κοινή υπόθεση, προσφέροντας μια εύλογη περιγραφή του περιεργου μείγματος καλού και κακού που βλέπουμε στη ζωή. Αλλά, από την άλλη, αν εξετάσουμε την τέλεια ομοιομορφία και συμφωνία των μερών του σύμπαντος, δεν θα ανακαλύψουμε σ' αυτό κανένα ίχνος διαμάχης μεταξύ

ενός μοχθηρού κι ενός αγαθού όντος. Υπάρχει αλήθεια μια αντίθεση πόνων και απολαύσεων στις αισθήσεις των ελλόγων πλασμάτων, αλλά όλες οι λειτουργίες της φύσεως δεν προωθούνται μέσω της αντιθέσεως των αρχών του θερμού και του ψυχρού, του υγρού και του ξηρού, του ελαφρού και του βαρέος; Το πραγματικό συμπέρασμα είναι ότι η πρωταρχική πηγή όλων των πραγμάτων είναι τελείως αδιάφορη σ' όλες αυτές τις αρχές και δεν αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στο καλό αντί του κακού απ' όση στο θερμό αντί του ψυχρού ή στην ξηρασία αντί της υγρασίας ή στο ελαφρύ αντί του βαρέος.

Τέσσερες υποθέσεις είναι δυνατό να σχηματισθούν σχετικά με τα πρώτα αίτια του σύμπαντος! 'Ότι είναι προικισμένα με τέλεια αγαθότητα, ότι περιέχουν τέλεια πονηρία, ότι είναι αντίθετα και περιέχουν τόσο αγαθότητα όσο και πονηρία, ότι δεν έχουν ούτε αγαθότητα ούτε πονηρία. Μεικτά φαινόμενα δεν μπορούν να αποδείξουν τις δύο πρώτες αμιγείς αρχές. Και η ομοιομορφία και η σταθερότητα των γενικών νόμων φαίνεται να αντιτίθενται στην τρίτη. Η τέταρτη, συνεπώς, φαίνεται από μακριά η πιο πιθανή.

'Ό,τι είπα σχετικά με το φυσικό κακό θα ισχύσει και για το ηθικό κακό με μικρή ή και καθόλου παραλλαγή· και δεν έχουμε περισσότερους λόγους να συμπεράνουμε ότι η ευθύτητα του Υπερτάτου 'Όντος ομοιάζει στην ανθρώπινη ευθύτητα περισσότερο απ' ό,τι η καλοκαγαθία του ομοιάζει την ανθρώπινη. 'Όχι, θα πρέπει να σκεφτούμε ότι είμαστε περισσότερο δικαιολογημένοι ακόμα να αποκλείσουμε απ' αυτό τα ηθικά συναισθήματα, όπως εμείς τα συναισθανόμαστε, μια που το ηθικό κακό, σύμφωνα με τη γνώμη πολλών, είναι πολύ επικρατέστερο του ηθικού καλού απ' ό,τι το φυσικό κακό του φυσικού καλού.

Αλλά, έστω και αν τούτο δεν θα 'πρεπε να γίνει αποδεκτό και παρόλο που το αγαθό, που βρίσκεται στην ανθρωπότητα θα 'πρεπε να αναγνωρισθεί σαν κατά πολύ υπέρτερο του κακού, ωστόσο όσο θα υπάρχει το παραμικρό κακό στο σύμπαν, η ερμηνεία της υπάρξεώς του θα προκαλεί πολύ μεγάλη απορία σε σας τους ανθρωπομορφιστές. Πρέπει να καθορίσετε μια αιτία γι' αυτό, χωρίς να ανατρέξετε στην πρώτη αιτία. Αλλ'

αφού κάθε αποτέλεσμα πρέπει να έχει μια αιτία και αυτή η αιτία μίαν άλλη, είτε οφείλετε να συνεχίσετε την ακολουθία in infinitum ή να αρκεστείτε σ' αυτή την πρωταρχική αρχή, που είναι η τελευταία αιτία όλων των πραγμάτων...

Στάσου! Στάσου! Φώναξε ο *Δημέας*. Προς τα πού σε ωθεί η φαντασία σου; Προσεχώρησα σε συμμαχία μαζί σου για να αποδείξω το ακατανόητο της θείας φύσεως και να ανασκευάσω τις αρχές του *Κλεάνθη*, που θα ήθελε να μετρήσει τα πάντα με ανθρώπινα μέτρα και σταθμά. Αλλά σε ευρίσκω τώρα να εισέρχεσαι σ' όλους τους τόπους των μεγαλύτερων ελευθεριαζόντων και απίστων και να προδίδεις αυτό τον ιερό σκοπό που φαινομενικά προσεταιρίσθηκες. Είσαι λοιπόν, κρυφίως, ένας εχθρός πιο επικίνδυνος από τον ίδιο τον *Κλεάνθη*;

Και συ τόσο καθυστέρησες να το αντιληφθείς; απάντησε ο *Κλεάνθης*. Πίστεψέ με *Δημέε*, ο φίλος σου *Φίλων* εξαρχής διασκέδαζε σε βάρους και των δυο μας και πρέπει να ομολογηθεί ότι η άκριτη συλλογιστική της κοινότυπης θεολογίας μας του έδωσε μια πολύ καλή λαβή για γελοιοποίηση. Η ολοκληρωτική αδυναμία του ανθρώπινου λόγου, η απόλυτη ακατανόηση της θείας φύσεως, η μεγάλη και καθολική δυστυχία κι η ακόμη μεγαλύτερη κακοήθεια των ανθρώπων, τούτοι είναι περίεργοι τόποι ασφαλώς για να τους ενασμενίζονται με αγάπη οι ορθόδοξοι ιεροκήρυκες και διδάσκαλοι. Σε εποχές ηλιθιότητας και αγνοίας, πράγματι, αυτές οι αρχές μπορεί να υιοθετηθούν με ασφάλεια κι ίσως καμιά άποψη των πραγμάτων δεν είναι καταλληλότερη για να προαγάγουν την πρόληψη απ' αυτή που ενθαρρύνει την τυφλή κατάπληξη, τη δυσπιστία και τη μελαγχολία της ανθρωπότητας. Αλλά προς το παρόν...

Μη ψέγεις τόσο πολύ, παρενέβαλε ο *Φίλων*, την άγνοια των σεβασμών αυτών κυρίων. Γνωρίζουν πώς να μεταβάλλουν το ύφος των με τον καιρό. Παλιότερα ήταν ένας εξαιρετικά διαδεδομένος θεολογικός τόπος ο ισχυρισμός ότι ο ανθρώπινος βίος είναι ματαιότητα και δυστυχία και η υπερβολή όλων των δεινών και των πόνων που συνιστούν τη μοίρα των ανθρώπων. Αλλά τα τελευταία χρόνια βρίσκουμε πως οι ιερωμένοι αρχίζουν να υποχωρούν από αυτή τη θέση και να επιμένουν, αν και ακόμη

με κάποιο δισταγμό, ότι υπάρχουν περισσότερα καλά από κακά, περισσότερες απολαύσεις από πόνους, ακόμη και σ' αυτό τον βίο. Όταν η θρησκεία στηριζόταν εξολοκλήρου πάνω στον χαρακτήρα και τη μορφωση, θεωρείτο πρόσφορο να ενθαρρύνεται η μελαγχολία, αφού πραγματικά ποτέ η ανθρωπότητα δεν στρέφεται προς τις ανώτερες δυνάμεις τόσο πρόθυμα όπως όταν βρίσκεται σ' αυτή την κατάσταση. Αλλ' αφού οι άνθρωποι έχουν τώρα μάθει να σχηματίζουν αρχές και να συμπεραίνουν συνέπειες, είναι αναγκαίο η θρησκεία να αλλάξει όπλα και να χρησιμοποιούνται τέτοια επιχειρήματα που να αντέχουν τουλάχιστον σε κάποιον έλεγχο και εξέταση. Τούτη η παραλλαγή είναι η ίδια (και από τις ίδιες αιτίες) μ' αυτή που παρατήρησα προηγουμένως σε σχέση με το σκεπτικισμό.

Έτσι ο *Φίλων* εξακολούθησε μέχρι τέλους στο πνεύμα της αντιθέσεώς του, και τον έλεγχο των κατεστημένων γνώμων. Αλλά μπόρεσα να παρατηρήσω ότι ο *Δημέας* διόλου δεν εξετίμησε το τελευταίο μέρος του λόγου και βρήκε ευκαιρία, μετά από λίγο, με τη μια ή την άλλη δικαιολογία, να εγκαταλείψει τη συντροφιά.

ΜΕΡΟΣ ΧΙΙ

[Όπου η αναλογική θεολογία ξεπερνώντας το δογματισμό της γίνεται θείσμός και ο σκεπτικισμός ξεπερνώντας τον αθείσμό του αγνωστικισμός και όπου η διαμάχη τους αναγνωρίζεται απλώς λεκτική και η προτίμηση ζήτημα ιδιοσυγκρασίας]

Μετά την αποχώρηση του *Δημέα*, ο *Κλεάνθης* και ο *Φίλων* συνέχισαν τη συζήτηση ως εξής. Ο φίλος μας, φοβούμαι, είπε ο *Κλεάνθης*, θα έχει λίγη διάθεση να ξαναπιάσει τέτοια θέματα συζητήσεως, όσο θα βρίσκεσαι στην ομήγυρη και, για να σου πω την αλήθεια, *Φίλωνα*, θα προτιμούσα κι εγώ να διαλογιζόμουν με τον καθένα από σας χωριστά για ένα τόσο υψηλό και ενδιαφέρον θέμα. Το πνεύμα αφισβητήσεως που σε χαρακτηρίζει, μαζί με την αποστροφή σου για τις προκαταλήψεις του κοινού ανθρώπου, σε ωθεί να παίρνεις περίεργες θέσεις πάνω στη ρύμη του λόγου σου και δεν υπάρχει ιερό και όσιο, ακόμη και στα δικά σου μάτια, του οποίου να φείδεσαι σε αυτή την περίπτωση.

Οφείλω να ομολογήσω, απάντησε ο *Φίλων*, πως είμαι λιγότερο προσεκτικός στο θέμα της Φυσικής Θρησκείας απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο και διότι γνωρίζω ότι, ως προς αυτό το κεφάλαιο, ποτέ δεν μπορώ να διαφθείρω τις αρχές οποιουδήποτε ανθρώπου που να έχει ένα κοινό νου και διότι κανένας, είμαι βέβαιος, στα μάτια του οποίου φαίνομαι άνθρωπος με κοινό νου, δεν θα παρεξηγήσει ποτέ τις προθέσεις μου. Ειδικότερα εσύ, *Κλεάνθη*, με τον οποίο ζω σε ανεπιφύλακτη οικειότητα, κατανοείς πως, ανεξάρτητα από την ελευθερία με την οποία μιλώ και την αγάπη μου για ασυνήθη επιχειρήματα, κανείς δεν έχει εντυπωμένη στο πνεύμα του μια βαθύτερη αίσθηση της θρησκείας ή δεν αποδίδει βαθύτερη λατρεία στο Θείο Ον, καθώς αποκαλύπτεται το ίδιο στη λογική, μέσα από την ακατανόητη εφευρετικότητα και τεχνουργία της φύσεως. Η ύπαρξη σκοπού, προθέσεως, σχεδιασμού εντυπωσιάζει παντού ακόμα και τον πιο απρόσεκτο και τον πιο ανόητο στοχαστή. Και κανείς άνθρωπος δεν μπορεί να έχει τόσο σκληρυνθεί από παράλογα συστήματα ώστε να τα απορρίπτει συνεχώς. Ότι η *Φύση* δεν κάνει τίποτε επί ματαίω είναι ένα γνωμικό

καθιερωμένο σε όλες τις σχολές, απλώς από τη θεώρηση των έργων της φύσεως, χωρίς καμιά θρησκευτική πρόθεση· και από μια σταθερή πεποίθηση για την αλήθεια του ένας ανατόμος που έχει παρατηρήσει ένα νέο όργανο ή αγωγό, ποτέ δεν θα 'μενε ικανοποιημένος έως ότου ανεκάλυπτε τη χρησιμότητά του και το σκοπό του. 'Ενα μεγάλο θεμέλιο του *κοπερνικείου* συστήματος είναι το γνωμικό ότι *η Φύση δρα δια των απλουστάτων μεθόδων και εκλέγει το καταλληλότερο μέσον δι' έκαστον σκοπόν*· και οι αστρονόμοι συχνά, χωρίς να το σκέφτονται, χτίζουν με την αρχή αυτή γερά θεμέλια για την ευσέβεια και τη θρησκεία. Το ίδιο πράγμα παρατηρείται σε άλλους τομείς της φιλοσοφίας, κι έτσι όλες οι επιστήμες μας οδηγούν ανεπαίσθητα στην αποδοχή ενός πρώτου έλλογου Δημιουργού και η αυθεντία τους είναι συχνά τόσο μεγαλύτερη όσο δεν επαγγέλλεται απευθείας τούτη την πρόθεση.

Ακούω μ' ευχαρίστηση τον *Γαληνό* να στοχάζεται σχετικά με τη δομή του ανθρώπινου σώματος. Η ανατομία ενός ανθρώπου, λέγει^[8], αποκαλύπτει πάνω από 600 διαφορετικούς μυώνες και όποιος τους παρατηρήσει προσεκτικά θα βρει πως στο καθένα από αυτούς η Φύση πρέπει να έχει συναρμολογήσει τουλάχιστον δέκα διαφορετικές λειτουργίες, προκειμένου να επιτύχει το σκοπό που έταξε· κατάλληλο σχήμα, σωστό μέγεθος, ορθή τοποθέτηση των διαφόρων άκρων, άνω και κάτω θέση του συνόλου, η απαιτούμενη εισαγωγή των διαφόρων νεύρων, φλεβών και αρτηριών· έτσι ώστε, μόνο στους μυώνες, πρέπει να έχουν διαμορφωθεί και εκτελεσθεί παραπάνω από 6.000 διαφορετικές απόψεις και προθέσεις. Υπολογίζει πως τα οστά είναι 284· οι διακεκριμένοι σκοποί που στοχεύονται στη δομή του καθενός παραπάνω από σαράντα. Τι εκπληκτική επίδειξη δεξιοτεχνίας, ακόμα και σ' αυτά τα απλά και ομογενή μέρη! Αλλά αν εξετάσουμε το δέρμα, τις συνδέσεις, τα αγγεία, τους αδένες, τους χυμούς, τα άκρα και τα μέλη του σώματος, πόσο πολύ θα πρέπει η κατάπληξή μας να αυξάνει για τον αριθμό και την πολυπλοκότητα των μελών που είναι τόσο τεχνικά συναρμολογημένα! 'Όσο μακρύτερα προχωρούμε σ' αυτές τις έρευνες, ανακαλύπτουμε νέες απόψεις τέχνης και σοφίας· αλλ' υποπτευόμαστε ακόμη, από απόσταση, περισσότερες απόψεις,

πέρ' απ' ό,τι μπορούμε να συλλάβουμε: Στη λεπτή εσωτερική δομή των οργάνων, στην οργάνωση του εγκεφάλου, στην υφή των σπερματικών αγγείων. Όλα αυτά τα τεχνουργήματα επαναλαμβάνονται σε κάθε διαφορετικό είδος των ζώων, με αξιοθαύμαστη ποικιλία και με ακριβή καταλληλότητα, προσαρμοσμένη στις διάφορες προθέσεις της Φύσεως, κατά τον σχηματισμό κάθε είδους. Και αν η απιστία του *Γαληνού*, ακόμα κι όταν αυτές οι φυσικές επιστήμες ήταν ακόμα ατελείς, δεν μπορούσε να αντέξει σε τέτοια εντυπωσιακά φαινόμενα, σε ποια κορυφή ισχυρογνωμοσύνης πρέπει να έχει φτάσει ένας φιλόσοφος στη σημερινή εποχή για να μπορεί ν' αμφιβάλλει σχετικά με την ύπαρξη ενός Ύπατου Νου;

Εάν μπορούσα να συναντήσω έναν αυτού του είδους (που, δοξα τω θεώ, σπανίζει πολύ), θα τον ερωτούσα: Αν υποθέταμε ότι υπήρχε ένας θεός που να μην απεκαλύπτετο απευθείας στις αισθήσεις μας, θα του ήταν δυνατόν να δώσει ισχυρότερες αποδείξεις της υπάρξεώς του από αυτές που παρουσιάζονται σ' ολόκληρο το πρόσωπο της φύσεως; Τί θα μπορούσε πράγματι ένα τέτοιο θείο Ον να κάνει άλλο από το να αντιγράψει την παρούσα οικονομία των πραγμάτων, να καταστήσει μερικά από τα τεχνάσματά του τόσο ξεκάθαρα, ώστε καμιά ηλιθιότητα να μη μπορεί να τα παρεξηγήσει, να επιτρέψει κάποιες ματιές σε μεγαλύτερα ακόμη τεχνάσματα, που ν' αποδεικνύουν την καταπληκτική ανωτερότητά του σε σχέση με τις στενές μας αντιλήψεις· και να κρατήσει πολλά εντελώς κρυφά από τέτοια ατελή πλάσματα σαν εμάς; Τώρα, σύμφωνα με όλους τους νόμους του ορθού διαλογισμού, κάθε γεγονός πρέπει να θεωρείται αδιαμφισβήτητο, όταν υποστηρίζεται από όλα τα επιχειρήματα που επιδέχεται η φύση του, έστω κι αν αυτά τα επιχειρήματα δεν είναι, καθ' εαυτά, πολυάριθμα ή πειστικά. Πόσο περισσότερο στην παρούσα περίπτωση, όπου καμιά ανθρώπινη φαντασία δεν μπορεί να υπολογίσει τον αριθμό τους και καμιά διάνοια να εκτιμήσει την πειστικότητά τους.

Θα προσθέσω ακόμη, είπε ο *Κλεάνθης*, σ' όσα τόσο καλά προέβαλες, πως ένα μεγάλο πλεονέκτημα της αρχής του θεισμού έγκειται στο ότι είναι το μόνο σύστημα κοσμογονίας που μπορεί να καταστεί κατανοητό και

πλήρες, κι ωστόσο μπορεί από την αρχή ως το τέλος να διατηρήσει μια ισχυρή αναλογία μ' ό,τι βλέπουμε και αντιλαμβανόμαστε καθημερινά στον κόσμο. Η σύγκριση του σύμπαντος προς μια μηχανή ανθρώπινης επινοήσεως είναι τόσο ευλογοφανής και φυσική και δικαιολογείται από τόσα πολλά παραδείγματα τάξεως και σχεδιασμού στη φύση ώστε δεν μπορεί παρά να εντυπωσιάζει αμέσως κάθε απροκατάληπτη παρατήρηση και να γίνεται καθολικώς αποδεκτή. Και αυτός που επιχειρεί να αδυνατίσει τούτη τη θεωρία δεν μπορεί να ισχυρισθεί πως πετυχαίνει να βάλει στη θέση της οποιαδήποτε άλλη, που να είναι επακριβής και καθορισμένη· του είναι αρκετό να αρχίσει αμφιβολίες και δυσκολίες και μέσα από απομακρυσμένες και αφηρημένες απόψεις των πραγμάτων να φτάσει σ' αυτή την αναστολή της κρίσεως, που είναι εδώ το ανώτατο όριο των ευχών του. Αλλά αυτή η κατάσταση του νου είναι αφ'εαυτής μη-ικανοποιητική, έτσι που δεν μπορεί ποτέ να υποστηριχθεί σταθερά ενάντια σε τόσο εντυπωσιακά φαινόμενα σαν κι αυτά που συνεχώς μας ωθούν στη θρησκευτική υπόθεση. Η ανθρώπινη φύση είναι ικανή να εμμείνει από τη δύναμη της προκαταλήψεως, με πείσμα και καρτερικότητα, σ' ένα λανθασμένο και παράλογο σύστημα. Αλλά νομίζω πως είναι αδύνατο να διατηρήσει ή να υπερασπισθεί μια πλήρη έλλειψη συστήματος, σε αντιπαράθεση προς μια θεωρία υποστηριζόμενη από ισχυρούς και καταφανείς λόγους, από τη φυσική κλίση και από μια πρώιμη ανατροφή.

Τόσο λίγο εκτιμώ, απάντησε ο *Φίλων*, αυτή την αναστολή της κρίσεως στην παρούσα περίπτωση, ώστε τείνω να υποπτευθώ πως εδώ εισέρχεται κάτι από φιλονεικία λέξεων σ' αυτή τη διαμάχη, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι συνήθως φανταζόμαστε. Το ότι τα έργα της φύσεως δείχνουν μια μεγάλη αναλογία προς τα δημιουργήματα της τέχνης είναι καταφάνερο· και σύμφωνα με όλους τους κανόνες του ορθού διαλογισμού θα οφείλαμε να συμπεράνουμε, εάν τα συζητούμε καθόλου, πως οι αιτίες τους έχουν μιαν αντίστοιχη αναλογία. Αλλά μια που υπάρχουν εξίσου σημαντικές διαφορές, έχουμε λόγους να υποθέσουμε μιαν αναλογική διαφορά στις αιτίες και πιο συγκεκριμένα θα οφείλαμε να αποδώσουμε ένα πολύ υψηλότερο βαθμό δυνάμεως και ενεργείας στην υπάτη αιτία απ' ό,τι

παρατηρήσαμε ποτέ στην ανθρωπότητα. Εδώ λοιπόν η ύπαρξη μιας ΘΕΟΤΗΤΑΣ επιβεβαιώνεται σαφώς από τη λογική και αν κάνουμε θέμα το αν, λόγω αυτών των ομοιοτήτων, μπορούμε ορθώς να την αποκαλέσουμε *νου* ή *διάνοια*, παρ' όλες τις τεράστιες διαφορές που είναι δυνατόν να υποτεθούν εύλογα μεταξύ αυτών και των ανθρωπίνων νόων, τί είναι αυτό από μια απλή λεκτική διαφωνία; Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί την αναλογία των αποτελεσμάτων· να εμποδίσουμε τους εαυτούς μας από το να ερευνούμε σχετικά με τα αίτια δεν είναι και πολύ δυνατό· απ' αυτή την έρευνα, το νόμιμο συμπέρασμα είναι ότι τα αίτια έχουν επίσης μια ομοιότητα. Και αν δεν είμαστε ικανοποιημένοι αποκαλώντας το πρώτο και ανώτατο αίτιο ΘΕΟ ή ΘΕΟΤΗΤΑ, αλλά επιθυμούμε να μεταβάλουμε την ονομασία, τί άλλο μπορούμε να τα αποκαλέσουμε από ΝΟΥ ή ΣΚΕΨΗ, προς τις οποίες ορθά υποτίθεται ότι έχει σημαντική ομοιότητα;

Όλοι οι άνθρωποι με προσγειωμένο νου αηδιάζουν με τις λεκτικές αντιμαχίες που αφθονούν τόσο πολύ στις φιλοσοφικές και θεολογικές έρευνες και έχει βρεθεί πως η μόνη θεραπεία γι' αυτή την κατάχρηση δεν μπορεί παρά να είναι στους ξεκάθαρους ορισμούς, την ακρίβεια των ιδεών που υπεισέρχονται στο κάθε επιχείρημα και την αυστηρή και ομοιόμορφη χρήση των χρησιμοποιούμενων όρων. Αλλά υπάρχει ένα είδος διενέξεως, η οποία από την ίδια τη φύση της γλώσσας και των ανθρωπίνων ιδεών είναι δέσμια μιας συνεχούς αμφιλογίας και ποτέ δεν μπορεί, παρ' όλες τις προφυλάξεις και όλους τους ορισμούς, να φτάσει μια λογική βεβαιότητα ή ακρίβεια. Αυτές είναι οι διαμάχες που αφορούν στους βαθμούς οποιασδήποτε ποιότητας ή περιστάσεως. Οι άνθρωποι μπορούν να συζητούν επ' άπειρον αν ο Αννίβας ήταν μεγάλος ή πολύ μεγάλος ή υπερβολικά μεγάλος άντρας, τι βαθμό καλλονής κατείχε η Κλεοπάτρα, ποιο επίθετο επαίνου δικαιούται ο Λίβιος ή ο Θουκυδίδης, χωρίς η διένεξη να καταλήγει πουθενά. Οι συνομιλητές είναι δυνατόν εδώ να συμφωνούν ως προς το τι εννοούν και να διαφέρουν στους όρους ή τανάπαλιν· κι ωστόσο ποτέ να μην είναι σε θέση να καθορίσουν τους όρους τους ώστε να καταλάβει ο ένας τι εννοεί ο άλλος, διότι οι βαθμίδες αυτών των ποιοτήτων δεν επιδέχονται, όπως η ποσότητα ή οι αριθμοί, ακριβή μέτρηση, που να

αποτελέσει το κοινό κριτήριο της διενέξεως. Το ότι η αμφισβήτηση που αφορά στον θεϊσμό είναι τέτοιας φύσεως και συνεπώς είναι εντελώς λεκτική ή ίσως και ακόμη πιο ανίατα αμφιλεγόμενη, αν είναι τούτο δυνατόν, θα φανεί στην παραμικρότερη αναζήτηση. Ερωτώ τον θεϊστή, αν δεν αποδέχεται πως υπάρχει μια μεγάλη και απροσμέτρητη, καθότι ακατανόητη, διαφορά μεταξύ του *ανθρώπινου* και του *θείου* νου. Όσο περισσότερο θρήσκος είναι, τόσο πιο πρόθυμα θα συμφωνήσει με την πρόταση και τόσο περισσότερο διατεθειμένος θα είναι να μεγαλοποιήσει τη διαφορά· θα δηλώσει μάλιστα ότι η διαφορά είναι τέτοιας φύσεως που δεν μπορεί να μεγαλοποιηθεί ποτέ αρκετά. Στη συνέχεια στρέφομαι προς τον αθεϊστή, ο οποίος, ισχυρίζομαι, είναι μόνο κατ' όνομα τέτοιος και ποτέ δεν είναι δυνατό να είναι τέτοιος στα σοβαρά, και τον ρωτώ αν από τη συνοχή και τη φανερή αλληλεξάρτηση όλων των μερών αυτού του κόσμου δεν προκύπτει κάποιος βαθμός αναλογίας ανάμεσα σ' όλες τις λειτουργίες της φύσεως σε κάθε περίπτωση και σε κάθε εποχή. Εάν το σάπισμα ενός γογγυλιού, ο πολλαπλασιασμός ενός ζώου και η δομή του ανθρώπινου νου δεν είναι ενέργειες που πιθανώς έχουν κάποια απομακρυσμένη αναλογία η μια με την άλλη. Είναι αδύνατο να μπορέσει να το αρνηθεί· θα το αποδεχθεί πρόθυμα. Έχοντας αποσπάσει αυτή την παραχώρηση, τον απωθώ ακόμη μακρύτερα στην υποχώρησή του και τον ρωτώ αν δεν είναι πιθανό η αρχή που πρώτη οργάνωσε κι ακόμη διατηρεί την τάξη σ' αυτό το σύμπαν να φέρει επίσης κάποια απομακρυσμένη, ασύλληπτη αναλογία με τις άλλες λειτουργίες της φύσεως και μεταξύ αυτών και με την οικονομία του ανθρώπινου νου και της ανθρώπινης σκέψης; Οσοδήποτε απρόθυμος κι αν είναι, πάντως θα οφείλει να συγκατανεύσει. Ποιος είναι τότε, φωνάζω και στους δύο ανταγωνιστές, ο λόγος της αντιλογίας σας; Ο θεϊστής παραδέχεται ότι ο πρωταρχικός νους είναι πολύ διαφορετικός από τον ανθρώπινο λόγο· ο αθεϊστής αποδέχεται ότι η πρώτη αρχή της τάξεως έχει κάποια μακρινή ομοιότητα προς αυτόν. Θα φιλονικήσετε, κύριοι, σχετικά με τους βαθμούς και θα προχωρήσετε σε μια αντιλογία που δεν έχει ούτε μια ακριβή έννοια ούτε συνεπώς και τρόπο να αποφασιστεί; Εάν είσθε τόσο πείσμονες, δεν παραξενεύομαι να σας δω να αλλάζετε ασυναίσθητα

πλευρές· καθώς ο θεϊστής, από το ένα χέρι, θα υπερβάλλει την ανομοιότητα μεταξύ του Ανώτατου Όντος και των ευθραύστων, ατελών, μεταβαλλομένων, προσκαίρων και θνητών πλασμάτων· και ο αθεϊστής, από το άλλο, θα μεγαλοποιεί την αναλογία που υπάρχει ανάμεσα σε όλες τις λειτουργίες της φύσεως σε κάθε περίοδο, κάθε κατάσταση και κάθε θέση. Αναμετρήσατε, λοιπόν πού βρίσκεται το πραγματικό σημείο της διενέξεως και αν δεν μπορείτε ν' αφήσετε στην άκρη τις διαφωνίες σας, προσπαθήσατε τουλάχιστο, να γιατρευθείτε από την εχθροπάθειά σας.

Και δω πρέπει επίσης να αναγνωρίσω, Κλεάνθη, ότι όπως τα έργα της φύσεως έχουν μια πολύ μεγαλύτερη αναλογία προς τα αποτελέσματα της δικής μας τέχνης και επινοητικότητας απ' ό,τι προς αυτά της δικής μας καλοκαγαθίας και δικαιοσύνης, έχουμε λόγο να συμπεράνουμε ότι οι φυσικές ιδιότητες της θεότητας έχουν μεγαλύτερη ομοιότητα προς αυτές του ανθρώπου απ' ό,τι οι ηθικές του ιδιότητες προς τις ανθρώπινες αρετές. Αλλά ποιο είναι το αποτέλεσμα; Τίποτ' άλλο από αυτό, ότι οι ηθικές ιδιότητες του ανθρώπου είναι πιο ελαττωματικές στο είδος τους από τις φυσικές του δεξιότητες. Διότι, αφού αποδεχόμαστε το *Ανώτατο Ον* ως απόλυτα και εξολοκλήρου τέλειο, αυτό που διαφέρει περισσότερο από το ανώτατο ον απομακρύνεται και περισσότερο από το ανώτατο μέτρο ευθύτητας και τελειότητας.

Μοιάζει προφανές πως η αντιλογία μεταξύ των σκεπτικιστών και των δογματιστών είναι τελείως λεκτική ή τουλάχιστον αφορά μόνο στις βαθμίδες αμφιβολίας και βεβαιότητας που θα έπρεπε να αποδεχόμαστε σε σχέση με κάθε συλλογισμό· και παρόμοιες διαμάχες είναι συχνά, στο βάθος, λεκτικές, και δεν επιδέχονται κανέναν ακριβή ορισμό. Κανένας φιλοσοφικός δογματιστής δεν αρνείται ότι υπάρχουν δυσκολίες και για τις αισθήσεις και για όλη την επιστήμη και ότι τις δυσκολίες αυτές καμιά κανονική, λογική μέθοδος δεν μπορεί να τις λύσει. Κανένας σκεπτικιστής δεν αρνείται ότι βρισκόμαστε κάτω από μια απόλυτη ανάγκη, παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες, να σκεπτόμαστε, να πιστεύουμε και να συλλογιζόμαστε σε σχέση με κάθε είδους θέματα κι ακόμη συχνά να συγκατανεύουμε με εμπιστοσύνη και ασφάλεια. Η μόνη διαφορά, συνεπώς,

μεταξύ αυτών των αιρέσεων, αν τους αξίζει αυτό το όνομα, είναι πως ο σκεπτικιστής από συνήθεια, ιδιοτροπία ή κλίση, επιμένει πάρα πολύ στις δυσκολίες, ενώ ο δογματικός, από παρόμοιους λόγους, στην ανάγκη.

Αυτά, *Κλεάνθη*, είναι τα ανυπόκριτα συναισθήματά μου γι' αυτό το θέμα και γνωρίζεις πως από πάντα τρέφω και διατηρώ αυτά τα συναισθήματα. Αλλά, ανάλογος με τη λατρεία μου για την αληθινή θρησκεία, είναι ο αποτροπιασμός μου για τις χυδαίες προλήψεις και βρίσκω μια ιδιάζουσα απόλαυση, το ομολογώ, στο να ωθώ τέτοιες αρχές κάποτε στον παραλογισμό, κάποτε στην ασέβεια. Και κατανοείς πλήρως πως όλοι οι θρησκομανείς, ασχέτως αν αποστρέφονται τη δεύτερη περισσότερο από τον πρώτο, είναι κοινώς εξίσου ένοχοι και για τα δύο.

Η κλίση μου, απάντησε ο Κλεάνθης, βρίσκεται, το παραδέχομαι, σε αντίθετη κατεύθυνση. Η θρησκεία, όσοδήποτε διεφθαρμένη, είναι προτιμότερη ωστόσο από την παντελή έλλειψη θρησκείας. Το δόγμα μιας μελλοντικής καταστάσεως είναι μια τόσο ισχυρή και αναγκαία εξασφάλιση των ηθών, ώστε ποτέ δεν θα πρέπει να το εγκαταλείψουμε ή να το παραβλέψουμε. Διότι εάν πεπερασμένες και παροδικές ανταμοιβές και τιμωρίες έχουν ένα τόσο μεγάλο αποτέλεσμα, όπως το βλέπουμε καθημερινά, πόσο μεγαλύτερο δεν πρέπει να αναμένεται από τέτοιες απέραντες και αιώνιες ανταμοιβές;

Πώς συμβαίνει τότε, είπε ο *Φίλων*, αν η χυδαία πρόληψη είναι τόσο σωστική για την κοινωνία, ολόκληρη η ιστορία να περιέχει τέτοιο πλήθος αφηγήσεων των βλαβερών συνεπειών της στα δημόσια πράγματα; Φατρίες, εμφύλιοι πόλεμοι, κατατρεγμοί, ανατροπές κυβερνήσεων, καταπίεση, σκλαβιά -- τούτες είναι οι τρομακτικές συνέπειες που πάντοτε συνόδευσαν την επικράτησή της πάνω στους νόες των ανθρώπων. Όποτε βρίσκουμε αναφορά στο θρησκευτικό πνεύμα σε μια ιστορική αφήγηση, είμαστε βέβαιοι πως θα συναντήσουμε στη συνέχεια ένα κατάλογο των δυστυχιών που το συνοδεύουν. Και καμιά χρονική περίοδος δεν μπορεί να είναι ευτυχέστερη ή πιο ευημερούσα απ' αυτές κατά τις οποίες ούτε εστία ενδιαφέροντος είναι καθόλου ούτε ακούγεται.

Η εξήγηση αυτής της παρατηρήσεως, είπε ο Κλεάνθης, είναι φανερή. Η ιδιάζουσα λειτουργία της θρησκείας έγκειται στο να ρυθμίζει τις καρδιές των ανθρώπων, να εξανθρωπίζει τη συμπεριφορά τους, να ενσταλάζει το πνεύμα της εγκράτειας, της τάξεως και της υπακοής· και, όπως η δράση της είναι σιωπηλή και ενδυναμώνει μόνο τα κίνητρα της ηθικότητας και της δικαιοσύνης, διατρέχει τον κίνδυνο να παραβλεφθεί και να μπερδευθεί μ' αυτά τα άλλα κίνητρα. Όταν διαφοροποιείται και δρα σαν μια ξέχωρη αρχή πάνω στους ανθρώπους, έχει ξεφύγει από την οικεία σφαίρα της και έχει γίνει μόνο μια κάλυψη του φατριασμού και της φιλοδοξίας.

Κι έτσι θα κάνουν όλες οι θρησκείες, είπε ο Φίλων, εκτός από τις φιλοσοφικές και εκλογικευτικές. Από τους συλλογισμούς σου είναι δυνατόν να υπεκφύγει κανείς ευκολότερα παρά από τα γεγονότα μου. Το συμπέρασμα ότι, αφού οι πεπερασμένες και ολιγοχρόνιες αμοιβές και τιμωρίες έχουν τόσο μεγάλη επίδραση, εκείνες που είναι απέραντες και αιώνιες έχουν ακόμη μεγαλύτερη, δεν είναι σωστό. Παρατήρησε, σε θερμοπαρακαλώ, την προσκόλληση που έχουμε προς τα παρόντα πράγματα και τη μικρή μέριμνα που έχουμε για αντικείμενα τόσο απομακρυσμένα και αβέβαια. Όταν οι ιερωμένοι ρητορεύουν ενάντια στην κοινή συμπεριφορά και τη διακυβέρνηση του κόσμου, πάντα παρουσιάζουν αυτή την αρχή σαν την πιο ισχυρή που είναι δυνατόν κανείς να φανταστεί (όπως πράγματι είναι) και περιγράφουν ολόκληρο σχεδόν το ανθρώπινο γένος ως αν να βρίσκεται κάτω από την επιρροή της και σαν να είναι βυθισμένο στον βαθύτερο λήθαργο και την αδιαφορία σχετικά με τα θρησκευτικά του συμφέροντα. Ωστόσο, οι ίδιοι αυτοί ιερωμένοι, όταν αντικρούουν τους κατά σκέψη ανταγωνιστές τους, υποθέτουν τα κίνητρα της θρησκείας τόσο ισχυρά, ώστε χωρίς αυτά να είναι αδύνατο για την κοσμική κοινωνία να επιβιώσει κι ούτε αισχύνονται για μια τόσο απτή αντίφαση. Είναι διαπιστωμένο από εμπειρία ότι ο μικρότερος σπόρος φυσικής τιμιότητας και καλής θελήσεως έχει μεγαλύτερο αποτέλεσμα πάνω στη συμπεριφορά των ανθρώπων από τις πομπωδέστατες απόψεις που προτείνουν οι θεωρίες και τα συστήματα της θεολογίας. Η φυσική ροπή ενός ανθρώπου δρα συνεχώς επάνω του, είναι παντοτινά παρούσα στο νου

και συγχέεται με κάθε άποψη και θεώρηση· ενώ τα θρησκευτικά κίνητρα, κι όταν ακόμη δρουν, λειτουργούν μόνο με ξαφνιάσματα και σκιρτήματα και τους είναι ελάχιστα δυνατό να συσταθούν σε πνευματικές έξεις. Η δύναμη της μεγίστης βαρύτητας, λέγουν οι φιλόσοφοι, είναι ασύγκριτα μικρή σε σύγκριση μ' αυτή της ελαχίστης ωθήσεως, είναι ωστόσο βέβαιο ότι και η πιο μικρή βαρύτητα στο τέλος θα υπερισχύσει μιας μεγάλης ωθήσεως, διότι ούτε μικρά ούτε μεγάλα κτυπήματα είναι δυνατόν να επαναλαμβάνονται με τόση σταθερότητα όσο η έλξη και η βαρύτητα.

Άλλο ένα πλεονέκτημα της κλίσεως· στρατολογεί με το μέρος της όλο το πνεύμα και τη λεπτότητα του νου· και όταν βρίσκεται σε αντίθεση προς τις θρησκευτικές αρχές, επιδιώκει με κάθε μέθοδο και κάθε τρόπο να τις αποφύγει· και σχεδόν πάντα το πετυχαίνει. Ποιος μπορεί να εξηγήσει την καρδιά του ανθρώπου ή να δώσει λόγο γι' αυτές τις περιέργες ζητωκραυγές και δικαιολογίες με τις οποίες οι άνθρωποι ικανοποιούν τους εαυτούς των, όταν ακολουθούν την κλίση τους σε αντίθεση προς τα θρησκευτικά τους καθήκοντα; Η κοινωνία το καταλαβαίνει πολύ καλά· γι' αυτό, άλλωστε, μόνο ένας τρελός έχει λιγότερη εμπιστοσύνη σ' έναν άνθρωπο, επειδή θα του πουν ότι από τη μελέτη και τη φιλοσοφία σχημάτισε κάποιες θεωρητικές υποψίες στα θεολογικά ζητήματα. Κι όταν πάλι έχουμε να κάνουμε μ' έναν άνθρωπο που διακηρύσσει τη θρησκευτικότητα και την ευλάβειά του, τί άλλο καταφέρνει από το να κάνει πολλούς ανθρώπους, που τους θεωρούμε φρόνιμους, πιο επιφυλακτικούς, ότι θα τους ξεγελάσει και θα τους εξαπατήσει;

Πρέπει ακόμη να δούμε πως οι φιλόσοφοι, που καλλιεργούν το λόγο και τη σκέψη, έχουν λιγότερο την ανάγκη παρόμοιων κινήτρων για να συγκρατηθούν κάτω από τους περιορισμούς της ηθικής· και πως οι “πολλοί”, που μόνοι είναι δυνατόν να τα χρειάζονται, είναι τελείως ανίκανοι για μια τόσο καθαρή θρησκεία, όσο αυτή που παριστά τη θεότητα να μην ικανοποιείται με τίποτε στην ανθρώπινη συμπεριφορά παρά μόνο με την αρετή. Ό,τι υποτίθεται ότι τους συνιστά προς τη θεότητα είναι γενικά είτε η επιφανειακή τήρηση των τύπων είτε κάποιες έξαλλες εκστάσεις ή ακόμη μια φανατική ευπιστία. Δεν έχουμε ανάγκη να

ανατρέξουμε στην αρχαιότητα ή να παραπλανηθούμε σε απομακρυσμένες περιοχές για να βρούμε παραδείγματα αυτού του εκφυλισμού. Είδαμε μεταξύ μας αυτή τη φρίκη, που ήταν άγνωστη στις αιγυπτιακές και ελληνικές προλήψεις, κάποιοι να αγορεύουν ξεκάθαρα ενάντια στην ηθική και να την αναπαριστάνουν σαν μια βέβαιη στέρηση τη θείας εύνοιας, εάν η παραμικρή εμπιστοσύνη ή πεποίθηση τοποθετείται πάνω της.

Αλλά, ακόμα κι αν η πρόληψη ή ο ενθουσιασμός δεν έθεταν τους εαυτούς τους σε απ' ευθείας αντίθεση με την ηθική, η περίσπαση και μόνο της προσοχής, η δημιουργία ενός νέου και επιφανειακού είδους αρετής, η γελοία διανομή επαίνου και ψόγου που συνεπάγονται, πρέπει να έχουν τα πιο βλαβερά αποτελέσματα, και να εξασθενίζουν υπερβολικά την ανθρώπινη αφοσίωση στα φυσικά κίνητρα της δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού.

Μια παρόμοια αρχή δράσεως, ομοίως, μη όντας ένα από τα συνηθισμένα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δρα μόνο κατά διαστήματα στο χαρακτήρα και πρέπει να αφυπνίζεται με συνεχείς προσπάθειες, προκειμένου να καταστήσει το θρήσκο ζηλωτή ικανοποιημένο με την ίδια του την συμπεριφορά και να τον κάνει να ολοκληρώσει το λατρευτικό του καθήκον. Οπότε πρέπει να υποβάλλεται σε πολλές θρησκευτικές ασκήσεις με φαινομενικό ζήλο, ενώ η καρδιά εκείνη τη στιγμή αισθάνεται ψυχρή και νωθρή. Μοιραία θα αποκτήσει βαθμηδόν μια συνήθεια προσποιήσεως και ο δόλος και το ψεύδος θα γίνουν η καθιερωμένη του αρχή. Εξ αυτού ο λόγος αυτής της κοινής παρατηρήσεως ότι ο ανώτατος ζήλος στη θρησκεία και η βαθύτερη υποκρισία, μακριά από το να είναι αντιθετικά, συχνά ή κατά κανόνα είναι συνενωμένα στον ίδιο χαρακτήρα.

Τα κακά αποτελέσματα παρόμοιων συνηθειών, ακόμη και στην καθημερινή ζωή, είναι εύκολο να τα φαντασθούμε, αλλά τον ενθουσιωδη ζηλωτή, όταν θεωρεί πως διακυβεύονται τα συμφέροντα της θρησκείας, καμιά ηθικότητα δεν είναι αρκετά δυνατή για να τον περιορίσει. Η ιερότητα του σκοπού αγιάζει κάθε μέτρο, που μπορεί να αποβεί ωφέλιμο στην υποστήριξή του.

Η σταθερή προσοχή και μόνο σ' ένα τόσο σημαντικό διακύβευμα σαν αυτό της αιώνιας σωτηρίας είναι ικανή να εξαφανίσει τις φιλάγαθες διαθέσεις και να γεννήσει έναν στενό, περιστραμμένο εγωϊσμό. Κι όταν μια τέτοια ιδιοσυγκρασία ενθαρρύνεται, εύκολα ξεφεύγει από όλες τις γενικές αρχές της ελεημοσύνης και της καλοκαγαθίας.

Τα κίνητρα της λαϊκής δεισιδαιμονίας δεν έχουν λοιπόν μεγάλη επίδραση στη γενική συμπεριφορά· κι ούτε είναι η δράση τους ευνοϊκή για την ηθική εκεί όπου υπερισχύουν.

Υπάρχει στην πολιτική πιο βέβαιη και αλάνθαστη αρχή από τούτη, ότι τόσο ο αριθμός όσο και η εξουσία των ιερέων πρέπει να περιορίζονται μέσα σε πολύ στενά περιθώρια και ότι ο πολιτικός δικαστής οφείλει για πάντα να κρατά τα fasces και τα axes του μακριά από τέτοια τόσο επικίνδυνα χέρια; Αλλά αν το πνεύμα της λαϊκής θρησκείας ήταν τόσο σωτήριο για την κοινωνία, μια αντίθετη αρχή θα έπρεπε να κατισχύει. Όσο μεγαλύτερος ο αριθμός των ιερέων και όσο μεγαλύτερα η εξουσία και ο πλούτος τους, τόσο θα αυξάνει πάντοτε το θρησκευτικό αίσθημα και πνεύμα. Και αφού οι ιερείς έχουν την καθοδήγηση αυτού του πνεύματος, γιατί να μη μπορούμε να αναμένουμε μια ανώτερη αγιότητα ζωής και μια μεγαλύτερη καλοκαγαθία και μετριοπάθεια από ανθρώπους που έχουν διαχωρισθεί από την κοινωνία για χάρη της θρησκείας, που συνεχώς την εναποτυπώνουν πάνω σε άλλους και που πρέπει οι ίδιοι να απορροφούν ένα μεγαλύτερο μέρος σε σχέση με τους άλλους; Πώς συμβαίνει τότε στην πραγματικότητα το καλύτερο που ένας δικαστής μπορεί να προτείνει σε σχέση με τις λαϊκές θρησκείες να είναι, στο μέτρο του δυνατού, να τις καταστήσει ασφαλείς και να προλάβει τις βλαβερές επιδράσεις τους στην κοινωνία; Και μάλιστα κάθε μέσο που δοκιμάζει για να επιτύχει έναν τόσο ταπεινό σκοπό περιβάλλεται με δυσχέρειες. Εάν αποδεχθεί μόνο μια θρησκεία μεταξύ των υπηκόων του, θα πρέπει να θυσιάσει σε μια αβέβαιη προοπτική ησυχίας κάθε σκέψη δημόσιας ελευθερίας, επιστήμης, λογικής, επινοητικότητας κι ακόμη και την ίδια του την ανεξαρτησία. Εάν προσφέρει ανοχή σε διάφορα δόγματα, που είναι και η σοφότερη αρχή, θα πρέπει να διατηρήσει μια πολύ φιλοσοφική αδιαφορία προς όλα και με μεγάλη προσοχή να περιορίσει τις

αξιώσεις του προεξάρχοντος δόγματος· διαφορετικά δεν έχει να περιμένει τίποτε άλλο από ατέλειωτες έριδες, φιλονεικίες, φατριασμούς, καταδιώσεις και κοινωνικούς τρανταγμούς.

Η αληθινή θρησκεία, το παραδέχομαι, δεν έχει τέτοια βλαβερά αποτελέσματα· αλλά οφείλουμε να εξετάζουμε τη θρησκεία όπως τη βρίσκουμε κοινώς στον κόσμο. Και δεν με απασχολεί η θεωρητική δοξασία του θεϊσμού, που ως ένα είδος φιλοσοφίας πρέπει να μετέχει από τη φύση του της ευεργετικής επιδράσεως αυτής της αρχής, αλλά που ταυτόχρονα πρέπει να βρίσκεται κάτω από μια παρόμοια δυσχέρεια, ότι μόνο σε πολύ λίγους ανθρώπους μπορεί να απευθύνεται.

Οι όρκοι απαιτούνται σ' όλα τα δικαστήρια, αλλά αμφισβητείται το αν η αυθεντία τους προέρχεται από οποιαδήποτε λαϊκή θρησκεία. 'Ο,τι κυρίως δεσμεύει τους ανθρώπους είναι η επιστημότητα και η σημασία της περιστάσεως, ο σεβασμός προς τη φήμη και η συνυπολογισμός των γενικών συμφερόντων της κοινωνίας. 'Ορκοι των τελωνείων και πολιτικοί όρκοι χαίρουν μικρής εκτιμήσεως ακόμη κι απ' αυτούς που διεκδικούν ότι ακολουθούν τις αρχές της τιμιότητας και της θρησκείας. Και πολύ σωστά δίνουμε ίδιο βάρος στο λόγο ενός Quaker και στον όρκο όποιου άλλου προσώπου. Γνωρίζω ότι ο Πολύβιος^[9] αποδίδει τον εξευτελισμό της ελληνικής πίστεως στην επικράτηση της επικούρειας φιλοσοφίας, αλλά γνωρίζω εξίσου ότι η πίστη των Καρχηδονίων είχε μια τόσο κακή φήμη στους αρχαίους καιρούς, όσο η μαρτυρία των Ιρλανδών έχει στους νεώτερους· αν και δεν μπορούμε να εξηγήσουμε με τους ίδιους λόγους αυτές τις κοινές παρατηρήσεις. Για να μην αναφέρουμε πως η ελληνική πίστη είχε κακή φήμη πριν από την εμφάνιση της επικούρειας φιλοσοφίας ήδη· και ο *Ευριπίδης*^[10], σ' ένα χωρίο που θα σου υποδείξω, έριξε ένα πολύ σατιρικό βλέμμα στο έθνος του σχετικώς.

Πρόσεχε, *Φίλωνα*, απάντησε ο *Κλεάνθης*, πρόσεχε, μη σπρώχνεις τα πράγματα πολύ μακριά· μην επιτρέπεις στο ζήλο σου ενάντια στην ψευδή θρησκεία να υποσκάπτει τη λατρεία σου για την πραγματική. Μην στερείς τον εαυτό σου από αυτή την αρχή, την πρωταρχική, τη μόνη παρηγοριά στον βίο, και το κύριο στήριγμά μας σ' όλες τις επιθέσεις της άγριας τύχης.

Η πιο ευχάριστη σκέψη που μπορεί να μας υποβάλει η ανθρώπινη φαντασία είναι αυτή του γνήσιου θεϊσμού, που μας παριστά ως το τεχνούργημα ενός τελείως καλού, σοφού και πανίσχυρου Όντος, που μας εδημιούργησε για την ευτυχία και που, έχοντας εμφυτεύσει εντός μας απροσμέτρητες επιθυμίες για το καλό, θα επεκτείνει την ύπαρξή μας σ' όλη την αιωνιότητα και θα μας μεταφέρει σε μιαν απέραντη ποικιλία σκηνών, προκειμένου να ικανοποιήσει αυτές τις επιθυμίες και να καταστήσει πλήρη και διαρκή την ευτυχία μας. Δίπλα σ' ένα παρόμοιο Όν (εάν επιτρέπεται η σύγκριση), η ευτυχέστερη μοίρα που μπορούμε να φανταστούμε είναι να βρισκόμαστε κάτω από την φύλαξή του και την προστασία του.

Αυτά τα φαινόμενα, είπε ο *Φίλων*, είναι εξαιρετικά ελκυστικά και σαγηνευτικά και για τον πραγματικό φιλόσοφο είναι παραπάνω από φαινόμενα. Αλλά συμβαίνει εδώ ό,τι και στην προηγούμενη περίπτωση, ότι για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας τα φαινόμενα είναι απατηλά και οι τρόμοι της θρησκείας συνήθως είναι μεγαλύτεροι από την παραμυθία της.

Είναι παραδεκτό πως οι άνθρωποι ποτέ δεν προστρέχουν στη λατρεία τόσο πρόθυμα, όσο όταν είναι αποκαρδιωμένοι από τις λύπες ή καταβεβλημένοι από την ασθένεια. Δεν είναι αυτό μια απόδειξη ότι το θρησκευτικό πνεύμα δεν είναι τόσο στενά συνδεδεμένο με την χαρά όσο με τη θλίψη;

Όμως όταν θλίβονται οι άνθρωποι, βρίσκουν παρηγοριά στη θρησκεία, απάντησε ο *Κλεάνθης*. Μερικές φορές, είπε ο *Φίλων*, είναι όμως φυσικό να φαντασθούμε ότι θα σχηματίσουν όποια έννοια αυτών των αγνώστων όντων ταιριάζει στην εκάστοτε τρέχουσα σκοτεινιά και μελαγχολία της διαθέσεώς των, όταν θα καταπιαστούν με τη θεώρηση αυτών των όντων. Βρίσκουμε έτσι τις τρομακτικές εικόνες να δεσπόζουν σε όλες τις θρησκείες και μεις οι ίδιοι, αφού χρησιμοποιήσουμε τις πιο εκθειαστικές εκφράσεις στις περιγραφές της θεότητας, περιπίπτουμε στις πιο ξεκάθαρες αντιφάσεις όταν ισχυριζόμαστε πως οι κολασμένοι είναι απέραντα περισσότεροι αριθμητικά από τους εκλεκτούς.

Θα αποτολμήσω να ισχυριστώ πως ποτέ δεν υπήρξε μια λαϊκή θρησκεία που να παρουσιάζει την κατάσταση των αποχωρησασών ψυχών έτσι, που να καθιστά άξια επιλογής για το ανθρώπινο είδος την ύπαρξη μιας παρόμοιας καταστάσεως. Τέτοια λεπτά θρησκευτικά πρότυπα προκύπτουν μόνο από τη φιλοσοφία. Διότι, όπως ανάμεσα σ' αυτό που βλέπουμε και την προοπτική του μέλλοντος ο θάνατος βρίσκεται παντού, αυτό το γεγονός είναι τόσο σκανδαλιστικό στη φύση, ώστε αναπόφευκτα σκοτεινιάζει όλες τις περιοχές που βρίσκονται πέραν αυτής και υποβάλλει στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας την ιδέα του *Κέρβερου* και των Εριννύων, δαιμόνων και χειμάρρων πυρός και θειαφιού.

Είναι αλήθεια· τόσο ο φόβος, όσο και η ελπίδα εισέρχονται στη θρησκεία· διότι και τα δύο αυτά πάθη σε διαφορετικές στιγμές ταραίζουν τον ανθρώπινο νου και το καθένα απ' αυτά σχηματίζει ένα είδος θεότητας που να του ταιριάζει. Αλλά όταν ένας άνθρωπος βρίσκεται σε ευχάριστη δάθεση, είναι πρόθυμος για εργασία ή για συντροφιά ή για όποιου τύπου διασκέδαση και φυσικότητα αφοσιώνεται σ' αυτά και δεν σκέφτεται τα περιθρησκείας. Όταν είναι μελαγχολικός και απελπισμένος, δεν έχει τίποτε άλλο να κάνει από το να σκέφτεται ασταμάτητα τους τρόμους του αόρατου κόσμου και να βυθίζεται ακόμα βαθύτερα στη θλίψη. Και μπορεί πράγματι να συμβεί εκεί που έχει με αυτόν τον τρόπο εγχαράξει τις θρησκευτικές δοξασίες βαθιά στη σκέψη και στη φαντασία του, να έλθει μια αλλαγή της υγείας ή των περιστάσεων, που να του ξαναφέρουν το καλό του κέφι και, διεγείροντας ευχάριστες προοπτικές για το μέλλον, να τον κάνουν να τρέξει στο άλλο άκρο της χαράς και του θριάμβου. Όπως και να 'χει, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι, καθώς ο φόβος είναι η πρωταρχική αρχή της θρησκείας, αυτός την δεσπόζει και δεν της επιτρέπει παρά μόνο μικρά διαλείμματα χαράς.

Για να μην αναφέρουμε το γεγονός ότι αυτοί οι παροξυσμοί υπερβολικής, ενθουσιαστικής χαράς εξαντλώντας το πνεύμα προετοιμάζουν πάντοτε την οδό για ίσους παροξυσμούς δεισιδαιμονικού φόβου και απελπισίας· κι ούτε υπάρχει μια τόσο ευτυχισμένη κατάσταση του πνεύματος όσο αυτή που είναι ήρεμη και σταθερή. Αλλ' είναι αδύνατο

να διατηρηθεί αυτή η κατάσταση όπου ο άνθρωπος νομίζει ότι βρίσκεται σ' ένα τόσο βαθύ σκοτός και αβεβαιότητα, ανάμεσα σε μια αιωνιότητα ευτυχίας και μια αιωνιότητα δυστυχίας. Δεν είναι εκπληκτικό το ότι μια παρόμοια γνώμη αποσυνδέει το κανονικό πλαίσιο του νου και τον ρίχνει στην έσχατη σύγχυση. Και, παρότι αυτή η γνώμη είναι σπάνια τόσο σταθερή στη λειτουργία της ώστε να επηρεάζει όλες τις πράξεις, είναι ωστόσο ικανή να τσακίσει την ιδιοσυγκρασία και να προκαλέσει αυτή την τόσο χαρακτηριστική όλων των θρήσκων ανθρώπων σκοτεινιά και μελαγχολία.

Είναι αντίθετο στον κοινό νου να έχει κανείς φόβους ή τρόμους για μια γνώμη ή να φαντάζεται πως διατρέχουμε κάποιον κίνδυνο του λοιπού από την πλήρως ελεύθερη χρήση του λογικού μας. Ένα παρόμοιο σύστημα προϋποθέτει εξίσου έναν *παραλογισμό* και μιαν *ασυνέπεια*. Είναι παραλογισμός να πιστεύει κανείς πως η θεότητα έχει ανθρώπινα πάθη, και μάλιστα ένα από τα πιο χαμηλά ανθρώπινα πάθη, μια αεικίνητη όρεξη για χειροκροτήματα. Είναι ασυνεπές να πιστεύει κανείς ότι αφού η θεότητα έχει αυτό το ανθρώπινο πάθος, δεν έχει επίσης και άλλα πάθη και, ειδικότερα, μια περιφρόνηση προς τις γνώμες όντων τόσο πολύ κατωτέρων της.

Να γνωρίζεις το θεό, λέγει ο Σενέκας, είναι ήδη μια πράξη λατρείας[\[11\]](#). Κάθε άλλη λατρεία είναι πράγματι παράλογη, δεισιδαιμών, ακόμη και ασεβής. Γιατί καταβιβάζει το θεό στο χαμηλό επίπεδο των ανθρώπων, που ευφραίνονται με ικεσίες, παρακλήσεις, δώρα και κολακεία. Κι ωστόσο είναι αυτή η ασέβεια το μικρότερο πράγμα για το οποίο κρίνεται ένοχη αυτή η δεισιδαιμονία. Γιατί καταβιβάζει τη θεότητα πολύ χαμηλότερα από το επίπεδο της ανθρωπότητας και παρουσιάζει το θεό σαν ένα ιδιότροπο δαίμονα, που ασκεί την εξουσία του χωρίς λογική και χωρίς ανθρωπισμό! Κι αν ήταν αυτό το θείο Ον διατεθειμένο να θιχτεί από τις ατέλειες και τις αφροσύνες των μωρών θνητών, που είναι δικό του τεχνούργημα, ασφαλώς δεν θα τα πήγαινε και πολύ καλά με τους θιασώτες των πιο κοινών προλήψεων. Ούτε θα άξιζε άνθρωπος την *εύνοιά* του, εκτός από κυριολεκτικά ελάχιστους, τους φιλοσοφικούς θεϊστές, που

διατηρούν ή μάλλον προσπαθούν να διατηρήσουν πράγματι ταιριαστές απόψεις των θείων του τελειοτήτων! Όπως τα μόνα πρόσωπα που θα δικαιούνταν τη *συμπόνοια* και την *επιείκειά* του θα ήταν οι φιλοσοφικοί σκεπτικιστές, μια εξίσου σπάνια αίρεση, οι οποίοι, από μια φυσική δυσπιστία προς τη δική τους δυνατότητα, αναστέλλουν ή επιχειρούν να αναστείλουν κάθε κρίση που να αφορά τέτοια υψηλά και εξαιρετικά θέματα.

Εάν το σύνολο της φυσικής θεολογίας, όπως φαίνεται ότι μερικοί άνθρωποι υποστηρίζουν, στρέφεται γύρω από μια απλή, αν και κάπως διφορούμενη, ή τουλάχιστον αόριστη πρόταση, ότι *οι αιτίες της τάξεως στο Σύμπαν φέρουν πιθανώς κάποια απομακρυσμένη αναλογία προς την ανθρώπινη διάνοια*, εάν αυτή η πρόταση δεν επιδέχεται περαιτέρω επέκταση, παραλλαγή ή ειδικότερη ερμηνεία, εάν δεν προσφέρει κανένα συμπέρασμα που να επιδρά στην ανθρώπινη ζωή ή να μπορεί να είναι η πηγή οποιασδήποτε πράξεως ή μακροθυμίας και αν η αναλογία, όσο ατελής και αν είναι, δεν μπορεί να συνεχιστεί πέρα από την ανθρώπινη διάνοια και δεν είναι δυνατό να μεταφερθεί με οποιοδήποτε ποσοστό πιθανότητας, στις άλλες ιδιότητες του πνεύματος· εάν τούτο πράγματι συμβαίνει, τί μπορεί να κάνει ο πιο φιλέρευνος, στοχαστικός και θρησκευόμενος άνθρωπος περισσότερο από το να δώσει μια καθαρή, φιλοσοφική κατάφαση στο αίτημα, κάθε φορά που το συναντά, και να πιστεύει ότι τα επιχειρήματα, πάνω στα οποία είναι βασισμένο ξεπερνούν τις αντιρρήσεις εναντίον του; Κάποια έκπληξη θα προκύψει φυσικά από το μεγάλο μέγεθος του αντικειμένου, κάποια μελαγχολία από τη σκοτεινότητά του· κάποια περιφρόνηση για τον ανθρώπινο λόγο, που δεν μπορεί να δώσει μια πιο ικανοποιητική λύση σε σχέση με ένα τόσο σπουδαίο και θαυμάσιο ερώτημα. Αλλά, πίστεψέ με *Κλεάνθη*, το φυσικότερο συναίσθημα που ένα ευνοϊκά τοποθετημένο μυαλό θα αισθανθεί σ' αυτή την περίπτωση είναι μια ανυπόμονη επιθυμία και αναμονή, να ευαρεστηθεί ο ουρανός και να διαλύσει ή τουλάχιστο να ανακουφίσει κάπως αυτή τη βαθεία άγνοια, προσφέροντας κάποια ειδικότερη αποκάλυψη στην ανθρωπότητα και αποκαλύπτοντας τη φύση, τις ιδιότητες και τις ενέργειες του θείου

αντικειμένου της πίστεώς μας. Ένα πρόσωπο, που έχει ωριμάσει με μια σωστή αίσθηση των ατελειών του φυσικού λόγου, θα προστρέξει στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια με τη μεγαλύτερη απληστία· ενώ ο υπερήφανος δογματιστής, πεπεισμένος πως μπορεί να ανεγείρει ένα πλήρες θεολογικό σύστημα με μόνη τη βοήθεια της φιλοσοφίας, περιφρονεί οποιαδήποτε άλλη βοήθεια και απορρίπτει αυτό τον επείσακτο καθοδηγητή. Το να είσαι ένας φιλοσοφικός σκεπτικιστής είναι για έναν άνθρωπο των γραμμάτων το πρώτο και ουσιαστικότερο βήμα για να γίνει ένας σωστός, ευλαβής *χριστιανός*, μια πρόταση που ευχαρίστως θα συνιστούσα στην προσοχή του *Παμφίλου*. Και ελπίζω πως ο Κλεάνθης θα μου συγχωρήσει το ότι παρεισέφησα τόσο σ' ό,τι αφορά την εκπαίδευση και την αγωγή του μαθητή του.

Ο Κλεάνθης και ο Φίλων δεν συνέχισαν πολύ αυτή τη συζήτηση· και μια που τίποτε δεν μου έκανε ποτέ μεγαλύτερη εντύπωση απ' όλους εκείνους τους διαλογισμούς αυτής της ημέρας, ομολογώ ότι, μετά από μια σοβαρή ανακεφαλαίωση του συνόλου, δεν μπορώ παρά να σκεφτώ πως οι αρχές του Φίλωνος είναι πιθανότερες απ' αυτές του Δημέα, αλλά πως αυτές του Κλεάνθη πλησιάζουν ακόμη περισσότερο στην αλήθεια.

[8.](#) *De formatione foetus.*

[9.](#) *Βιβ. 6, κεφ. 54.*

[10.](#) *Ιφιγένεια εν Ταύροις.*

[11.](#) *Epistulae morales, xciv, 50: Primus est deorum cultus deos credere.*